

ОЛОНХО УОН СЫЛЫН БЭЛЭМНЭЭН БЫТЫЫГА
САХА РЕСПУБЛИКАТЫН НАЦИОНАЛЬНАЙ КОМИТЕТА

САХА РЕСПУБЛИКАТЫН КУЛТУУРАБА УОННА
ДУХУБУНАЙ САЙДЫЫГА МИНИСТЕРСТВОТА

РНА СС ГУМАНИТАРНАЙ ЧИНЧИЙИИ УОННА
АБЫЙАХ АХСААННААХ ХОТУГУ НОРУОТТАР
ПРОБЛЕМАЛАРЫН ИНСТИТУТА

М.К.АММОСОВ ААТЫНАН
ХОТУГУЛУУ-ИЛИНГИ ФЕДЕРАЛЬНАЙ УНИВЕРСИТЕТ
РЕСПУБЛИКАТААБЫ «ОЛОНХО АССОЦИАЦИЯ»

ОЛОНХО ЫҢЫАБА: БҮГҮНГҮТЭ УОННА КЭЛЭР КЭСКИЛЭ

*Республикатаабы научнай-практической конференция
матырыяалара
(2011 с. кулун тутар 10—11 кк. Ньурба к.)*

Дьокуускай

бичик

2012

УДК 394.21(=512.157)
ББК 63.5(2Рос=Як)
О-55

«Олонхо ыһыаба» серия 2009 с. төрүттэммитэ

РНА СС Гуманитарнай чинчийи уонна абыйах ахсааннаах
хотугу норуоттар проблемаларын институтун
Учуонай Сэбиэтин быһаарытынан
бэчээттэнэр

Редакционной коллегия:

*А.Н. Жирков (эппиэттиир редактор), А.Н. Алексеев,
М.М. Донской, В.В. Илларионов, Л.В. Федорова*

Хомуйан онордулар:

В.В. Илларионов, А.А. Дмитриева, Т.В. Илларионова

Рецензэннэр:

Н.И. Илларионова, Г.Г. Федорова

Олонхо ыһыаба: бүгүнгүтэ уонна кэлэр кэскилэ : респ. науч.-
О-55 практ. конф. матырыйааллара (2011 с. кулун тутар 10—11 кк.,
Ньурба к.) / [хомууйан онордулар: В. В. Илларионов, А. А. Дмит-
риева, Т. В. Илларионова ; редкол.: А. Н. Жирков (эппиэт.
ред.), А. Н. Алексеев, М. М. Донской]. — Дьокуускай : Бичик,
2012. — 200 с. — (Олонхо ыһыаба).

ISBN 978-5-7696-3739-1.
Агентство СІР НБР Саха.

Үһүс хомуурунньукка «Олонхо ыһыаба: бүгүнгүтэ уонна кэлэр кэскилэ»
республикатаабы научнай-практической конференция уонна биллиилээх фоль-
клорист, эпосовед Н.В. Емельянов төрөөбүтэ 90 сылыгар анаммыт төгүрүк
остуол матырыйааллара киридилэр.

Култуура, үөрэх, наука үлэһиттэригэр, ыһыабы тэрийээччилэргэ уонна
саха төрүт култууратын кэрэхсир аабааччы киэн эйгэтигэр ананар.

УДК 394.21(=512.157)
ББК 63.5(2Рос=Як)

© Национальный организационный комитет РС(Я)
по подготовке и проведению десятилетия олонхо, 2012

© Министерство культуры и духовного развития
Республики Саха (Якутия), 2012

© Институт гуманитарных исследований и проблем
малочисленных народов Севера СО РАН, 2012

© Северо-восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова, 2012

© Якутская республиканская общественная
организация «Ассоциация Олонхо», 2012

© Оформление. НКИ «Бичик» РС(Я), 2012

ISBN 978-5-7696-3739-1

РЕДАКЦИЯТТАН

«Олонхо ыһыаҕа» серия 2009 с. Саха Республика-тын Олонхо уон сылын бэлэмнээн ытытыга национальной тэрийэр комитетын көбүлээһининэн төрүттэммитэ. Бу хомурунньуктарга республикаҕа Олонхо ыһыахтарын тэрийи сүрүн ирдэбиллэр, Олонхо ыһыаҕар оҥоһулуохтаах тутуулар көрүҥнэрэ, сиэри-туому тутуһуу ирдэбиллэрэ, ыһыах сүрүн түһүлгэлэрин, оонньууларын, күрэхтэрин туһунан сүбэлэр, о.д.а. ыһыаҕы ыһааччыларга, ыһыахтааччыларга, ыалдьыттарга аналаах үгэстэр, этиилэр, сүбэлэр киирэлэр.

Ол курдук, бу серия бастакы хомурунньугар Ил Түмэн бэрэссэдээтэлин солбуйааччы, норуоттар икки ардыларынааҕы «Эпосы народов мира» Ассоциация вице-президентэ, билигин Олонхо уон сылын бэлэмнээн ытытыга Республикатааҕы национальной комитет бэрэссэдээтэлэ Александр Жирков тэрийиитинэн 2008 с. балаҕан ыйын 17 к. Уус Алдан улуһун Бэйдингэ бөһүөлэгэр ытытылыбыт «Олонхо ыһыаҕын сиэрэ-туома. Олонхо оонньуулары» диэн научнай-практической конференция матырыйаалара киирбиттэрэ. Ол бастакы конференция түмүгүнэн Саха Республикатыгар Олонхо ыһыаҕын тэрийэн ытыты регламена (сүрүн ирдэбилэ) оҥоһуллубута уонна СР Правительствотынан бигэргэммитэ. Бу регламент билигин Олонхо ыһыахтарын тэрийиигэ сүрүн нормативнай докумуон быһытынан туттуллар.

Иккис хомурунньукка 2009 с. сэтинньи 24 к. Горнай улуһун Бэрдьигэстээх бөһүөлэгэр ытытылыбыт «Олонхо ыһыаҕын тутуулары уонна оҥоһуктара: үгэс уонна билингги кэм» диэн научнай-практической семинар матырыйаалара киирбиттэрэ. Сүрүн болҕомто Олонхо ыһыаҕар аналаах тутууларга уонна оҥоһуктарга ууруллубута. Биллэрин курдук, Горнай улуһугар

2010 сыллаабы Олонхо ыһыаҥар сылдыбыт дьон улууска Олонхо ыһыаҥын көрсө үтүөкэн стадион, ипподром, Олонхо дыбарыаһа, о.д.а. кэрэхсэбиллээх санга тутуулар, түһүлгэлэр онгоһуллубуттарын сэргии, сөбө-махтайа көрбүттэрэ.

Үһүс хомуруунньукка 2011 с. кулун тутар 11—12 күннэригэр Ньурба куоратыгар ытыллыбыт «Олонхо ыһыаҥа: бүгүнгүтэ уонна кэлэр кэскилэ» диин научнай-практической конференция матырыйааллара киридилэр. Конференцияҕа Олонхо ыһыаҥын сүрүн ооньууларыгар: олонхо уонна оһуохай тэрээһинигэр сүрүн болҕомто ууруллубута. Конференция биир түмүгүнэн 2012 с. Ньурбаҕа ытыллар ыһыахха олонхо уонна оһуохай тэрээһинигэр санга уларыыйылар кириэхтэрэ. Улахан суолта олонхоҕо уонна оһуохайга оҕолору, эдэр ыччаты тардыыга ууруллубута. Хайыы-үйэ 2011 с. Мирнэйгэ буолбут Олонхо ыһыаҥар Ньурбаҕа буолбут конференция кыттааччыларын этиитин учуоттаан, оҕолорго олонхоҕо уонна оһуохайга туспа күрэх тэриллибитэ, алта бастыг олонхоһут уонна оһуохайдыт оҕо Францияҕа барар путивканын наҕараадаламмыттара.

Маны таһынан хомуруунньукка биллиилээх эпосовед, фольклорист Ньурба улууһуттан төрүттээх Н.В. Емельянов төрөөбүтэ 90 сылыгар ананан ытыллыбыт төгүрүк остуол матырыйааллара киридилэр.

В.В. Илларионов,
филологической наука доктора, профессор,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ
фольклор уонна кулгуура кафедратын сэбиэдиссэйэ

ПЛЕНАРНАЙ ТҮҮМЭХ

«ЫҢЫАХ: ҮГЭС УОННА БИЛИННИ КЭМ»

*Владимир Михайлович Прокопьев,
«Ньурба оройуона» МО баһылыга*

НЬУРБА — ТӨРҮТ ЫҢЫАХ ТҮӨЛБЭТЭ

Энигини барыгытын ыалдытымсах Ньурба улууһун сиригэр кэл-биккитинэн, итиэннэ олонхо проблемаларыгар уонна сайдыытын кэскиллэригэр анаммыт научнай-практической конференция үлэтэ саҕаламмытынан истинник эбэрдэлиирбин көнүллээн!

Киһи аймах духуобунай айымньытын мунгутуур чыпчаалын — олонхону харыстааһынга уонна сайыннарыыга туһуламмыт Олонхо 10 сылын олоххо киллэрии номнуо бэһис сыла үүннэ.

Саха Республикатын историятыгар 2005 уонна 2006 сыллар олонхо хаттаан тиллиитин кэмин быһыытынан киририэхтэрэ. Бу СР Президенин 2005 с. ахсынны 29 к. 2491 №-дээх «Саха героической эпоһын харыстааһынга, үөрэтиигэ уонна тарбатыыга дьаһаллар тустарынан» уонна 2006 с. алтынны 3 к. 2945 №-дээх «Саха героической эпоһыгар — киһи аймах материалнай суох нэһилиэстибэтин чыпчаалыгар анаммыт «Ыһыах» республика төрүт бырааһынньыгын ытар туһунан» Ыйаахтарын кытта ситимнээх.

Олонхону сайыннарыыга уонна харыстааһынга дьонун суолталаах атын даҕаны докумуоннар ылыллыбыттара, араас форумнар, конференциялар, сүбэ мунньахтар ытыллыбыттара. Бу тэрээһинэр олонхону үөрэтиигэ уонна аан дойду таһымыгар тарбатыыга улахан суолталаахтар, өбүгэлэрбит дыктилээх духуобунай нэһилиэстибэтин быһыытынан олонхо сайдытыгар төһүү буолаллар.

Норуот айымньытын эпическэй өйдөбүннүктэринэн диринэтэн үөрэтии, чинчийии санга кэрдиис кэмэ саҕаланна. Общество фоль-

клорга, эпоһы айыыга интэриэһэ хаттаан көбөр, өбүгэлэрбит духуобунай нэһилиэстибэлэрин туһаба таһаарыыга хардыылар онһоһуллаллар. Оҕоҕо-ыччакка биһиги өбүгэлэрбит улуу айымньыларыгар кыттыгастаах буолуу, киэн туттуу иэйиитэ үөскүүр.

2010 сыл ахсынньытыгар СР Президентэ Е.А. Борисов «2012 сылга «Ыһыах» республика төрүт бырааһынньыгын Ньурба улууһугар ытар туһунан» Ыһааба тахсыбыта. Бу биһиэхэ улахан чиэс даһаны, эппиэтинэс даһаны. Үтүс чинчийээччилэр, учуонайдар, общественность саныырынан, Ньурба улууһугар саха норуотун үйэлэр тухары утумнаан кэлбит култуурата өрө тутулар, ыһыах саха төрүт бырааһынньыгын дьингнээх үгэстэрэ уонна сиэрдэрэ-туомнара сөргүтүллэллэр. Биһиги элбэх ыалдьыттарбыт бэлиэтииллэрин курдук, Ньурбаба нэһилиэнньэ үксэ ыһыабы тэрийэн ытарга көхтөөхтүк кытталара үөрүүлээх.

Республика ыһыабын тэрийэн ытыты үлэтин чэрчитинэн биһиги Сахабыт сиригэр үгэс буолбут култуура уонна спорт объектарын тутуу былааннанна. Республика ыһыаба биһиги куораттарбыт уонна нэһилиэктэрбит мөссүөннэрин уларытар, сангардар, сайыннарар.

Күн бүгүн «Ньурба улууһа» муниципальной оройуон дьаһалтата Ньурба куоракка омуктар хардарыта бииргэ үлэлээһиннэрин уонна этнокултуурунай сайдыы регионнаабы комплексын тэрийэр туһунан этиилээх суруктары тустаах уорганнарга ытан турар. «Россия норуотун биир сомоҕо буолуутун бөбөргөтүү уонна Россия норуоттарын этнокултуурунай сайдыылары» федеральной тус сыаллаах программаба киллэртэрэргэ анаан хапытаалынай инвестицияларга манньк объекттар кэрискэлэрин киллэрдибит:

- Ньурба куоракка 250 миэстэлээх норуот айымньытын дьиэтэ;
- 50 тыһ. томнаах библиотекалаах норуоттар добордоһууларын музейа;
- Ньурба куоракка ыччаты патриотической иитии киинэ;
- Туристической-этнографической комплекс.

Элбэх кэпсэтии, сүбэлэһии кэнниттэн ыһыах ытытылар санга сирин таллыбыт. Биллэн турар, төрүт бырааһынньыгы ытыты каноннарыгар (ирдэбиллэригэр) сөп түбэхэр бары культовай уонна сиэртум ытытылар объектара онно тутулуохтара.

Конференция үлэтин кэмигэр Кыталыктаах диэн сиргэ Олонхо ыһыабын ытарга анаан комплекс тутуутун концепциятын эһиги дьүүлүгүтүгэр таһаарыахпыт.

Үлэбэ баай уопуттаах уонна эгэлгэ үлэлиир ньымалардаах народнай коллективтар улууска эрэ буолбакка, бүтүн республикаба даһаны олус наадалаахтар. Манньктарынан Дьаарханнаабы куукула народнай театрын, Ньурба куораттаабы «Олонхо» народнай театрын уонна Антоновкатаабы оҕо народнай театрын ааттыахха сөп. Кууку-

ла театрын репертуарыгар номнуо 3 олонхо баар. Испэктээкиллэр республика көрөөччүлэрин ортотугар улаханлык биһирэммиттэрэ. Кинилэр үүнэр көлүөнэни духуобунай-эстетическэй иитиигэ, оҕону оскуола иннинээҕи саастан төрүт култуураҕа интэриэстээн иитиигэ ураты оруоллаахтар.

Конференция чэрчитинэн Ньурба куорат оскуолаларын үөрэнээччилэрэ уруһуйдаабыт уонна кинилэр күүстэринэн үһуллабут мультфильм премьерата буолуоҕа.

Ньурба улуһугар номнуо 40-тан тахса сыл устата государственнай көһө сылдьар драмтеатр айымньылаахтык үлэлиир. Саха эпоһын сценаҕа туруорууга айымньылаах кыаҕы олоххо киллэрии күн бүгүн Ньурба театрын репертуарнай политикатын сүннүһүнэн буолла.

Биһиги улууспутугар норуот айымньытын эпическэй өйдөбүн-бүктэрин чинчийээччилэргэ улахан үлэ күүтэр.

Билингитэ биһиэхэ 90-тан тахса олонхонут аата биллэр. Култуура управлениетын «Талаан» музыкальной-фольклорнай студиятыгар норуот тылынан айымньытын 300-тэн тахса араас айымньыга аудио, видео күнэматырыйаал көрүнгүнэн хомуллан, хараллан сытар. Бу нэһилиэстибэттэн кылгас кэм иһигэр специалистары кытыннарар ордук дьонуннаахтарын чинчийэн, бэчээттээн таһаарыахха наада. Уйбаан Добойуукап, Спиридон Петров-Уос Уола, Ион Матвеевич Харитонов-Саахардаах Дьуона, Николай Тагров, Василий Егоров-Айах Баһылай, Гаврил Дуяков, Игнатий Кутукуров, Елисей Валь, Федот Максимов-Оботтоох Сөдүөт, Иван Иванов-Мурустаал Уйбаан, Сергей Чочанов айымньыларын ааҕааччыларга таһаарар сорук турар.

Улуус сиригэр-уотугар олонхо тарҕанытын көрдөрөр сыаллаах, улуус дьаһалтата «Ньурба олонхонуттара» ыйынныгы таһаараары былаанныыр.

Өбүгэлэрбит биһиэхэ хаалларбыт нэһилиэстибэлэрин харыстааһынна уонна сайыннарыыга наука эргимтэлэрин, общественной тэрилтэлэри кытта бигэ уонна ыкса сибээһи олохтоон, биир сүбэнэн үлэлиир ньымалары буларбыт эрэйиллэр.

Кулун тутар 10 күнэ, 2011 с.

*Василий Васильевич Илларионов,
филологической наука доктор,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ
РФ хотугулуу-илинги
норуоттарын тылын уонна култууратын
институтун профессора*

ЫҤЫАХ — ОҢУОХАЙ — ОЛОНХО: ҮГЭС УОННА БИЛИННИ КЭМ

Билиги саха нуруотун духуобунай уонна материальной култууратын барытын түмэн көрдөрөр, саха омук өйүн-санаатын, олоххо философиятын, итэбэлин, ааспыт, бүгүнгү кэмнэрин уонна кэлэр кэскилин, сырдыкка уонна кэрэбэ тардыһыытын, уус-уран тыл сүөгэйин-сүмэтин, оһуор-дьарбаа ойуутун кэрэһилиир ыһыах — оһуохай — олонхо диэн мэнэ өйдөбүллэри бииргэ ситимнээн өйдүүбүт.

Дьэ, ол да иһин саха нуруотун түн былыргы историятын, этнографиятын, итэбэлин, тылыннан уус-уран айымныытын үөрэппит-ырышпыт, хомуйбут чинчийээччилэр Я. Линденау, А.Ф. Миддендорф, И.А. Худяков, Г.В. Ксенофонов, П.А. Ойуунускай уонна кэнники сүһүөх учуонайдар ыһыабы — оһуохайы — олонхону бииргэ ситимнээн үөрэппиттэрэ, санааларын эппиттэрэ бэрт үгүс.

Ыһыах сахаларга түн былыргыттан баар өйдөбүл, үрдүк айыыларга сүгүрүйүүттэн үөскээбит анал сиэр-туом буоларын туһунан анаан чинчийбит учуонайдар бигэргэтэллэр. Е.Н. Романова этэринэн, ыһыах календарнай тосхоллоох. Ол аата самаан сайын эргилтиитигэр айыыларга анаан аман алгыһы этэн, сиэр-туом толорон, кымыһынан айах тутан, айыылар тустарыгар сүгүрүйүү курдук көрүүххэ сөп. Былыргы ыһыахтар итэбэли кытта ыкса сибээстээхтик үөскээбиттэрэ буолуо диэн сэрэйиэххэ сөп.

Я. Линденау аан маннай сурукка-бичиккэ киллэрбит ыһыабын алгыһа саха омук аан дойдуну анаарыта үс дойду туһунан өйдөбүлгэ бигэтик олобуларын бэлиэтээн аһар тобоостоох. Ол ыһыах түһүмэллээх алгыһын айыы ойууна Орто дойду олохтоохторугар туһаайарыттан көстөр. Ол курдук алгысчыт үөһэ үрдүк мэнэ халлаанга олорор Үрүҥ Аар Тойонтон саҕалаан халлаан хаттыгастарынан олорор айыылары ааба этэн түһэрэр. Маныха Хомпоруун Хотой, Улуу Суорун, Дьөһөгөй, Ынахсыт үөһэттэн аллара ахтыллан аһаллар. Орто дойду иччилэрэ Аан Уххан, Баай Байанай, Аллараа дойду ааттааба Адьарай ааттара ахтыллаллар.

Мантан көстөрүнэн, ыһыахха да, олонхоҕо да үс дойду өйдөбүлэ биир, сахалар бэйэлэрин арбаһыттан тэһииннээх айыы аймахтарынан, көхсүттэн тэһииннээх күн улуустарын дьонунан билинэллэриттэн үөскээбит өйдөбүл буолара чуолкай. Хайа да олонхоҕо айыы

бухатыгыра Аллараа дойду ааттаахтарын кытта күөн көрсөн, илин былдыһан Орто дойду олохтоохторун абааһы аймаҕыттан ара-наччылаан, күн улуустарын көмүскээн, үс саханы үөскэтэр, түөрт саханы төрүттүүр туһугар туруулаһан охсуһуута уран тыл уһунан хоһуулар. Бухатыыр кыайыыта-хотуута, кэргэннэниитэ, дьоллоох-соргулаах олобу түстүүр бүтүн норуот үөрүүтүнэн-көтүүтүнэн, омолоон олобо, дьэргэстэй ыһыаҕа тэриллэринэн олонхо түмүктэнэр. Бу өгтүнэн ыллаха, ыһыах уонна олонхо бэйэ-бэйэлэрин ситэрсэр, байытыһар, норуот этническэй өйүн-санаатын, түмсүүтүн, сомоболоһуутун, биир санааланыытын кэрэһилиир, национальнай идеяны өрө көтөбөр символлар буолаллар диэн этиэх кэрингээхпит.

Олонхону аахпыт уонна үөрэппит киһи ыһыах хайаан да кытыһан-алтыһан ааһарын бэлиэтии көрөр. Олонхоҕо ыһыах тэриллиитэ үөрүү-көтүү, дьол-соргу, үрдүк үөрүү, уруй-айхал түмүллэн, дьоллоох, эйэлээх байылыат олох тосхойбутун курдук этиллэр. Холлор, Мэнэ Хангалас аатырбыт олонхоһута Н.А. Абрамов-Кынат «Ньургун Бөбө» олонхотугар үс төгүл ыһыах тэриллэрэ кэпсэнэр. Аан бастан Орто дойду дьоно Ньургун Бөбө ийэлээх аҕата Саадырын Баай Тойон, Сайбарыын Баай Хотун дьоллоохтук-соргулаахтык олоролорун бэлиэтээн, улахан дьохуннаах ыһыағы тэрийэллэр. Үөһээ үрдүк айыылар да, Орто дойду иччилэрэ да ахтылаллар, үрүн сүүрүктэрэ үөрдүһэн, хара сүүрүктэрэ ханыылаһан иһэллэригэр баҕа санаа этиллэр. Ол аата дьолу-соргуну тардыы, билингги биһиги ыһыахтарбытыгар майгынныыр курдук ыһыах тэриллэрэ ойууланар. Иккис ыһыах Ньургун Бөбө Үчүгэй Үөкэйдээни кэргэн ылыыта уруу ыһыағынан добуһуолланар. Үһүс ыһыах Ньургун Бөбө өстөөхтөрүн өһөгөйдөөн, саастаахтарын самнаран, Орто дойдуга дьоллоох-соргулаах олобу олохтуура өрөгөй ыһыағынан түмүктэнэр. Н.А. Абрамов-Кынат олонхоҕо үс көрүнгээх ыһыағы хоһуйан эппитэ саха омук олобор ыһыах улахан суолталаабын кэрэһилээн көрдөрөр.

Чурапчы аатырбыт олонхоһута И.Г. Теплоухов-Тимофеев «Куруубай хааннаах Кулун Куллуустуур» олонхотугар айыы ыһыаҕа сиһилии ойууланар. Киэн алаас ортотугар чопчуурдарыгар араас эгэлгэ ытык көтөрдөр, кыыллар төбөлөрө ойуулаах аар баҕах сэргэлэр анныллыбыттара хоһуулар. 12 түөлбэ түһүлгэ чэчиринэн тула анныллыбыттара этиллэр. Онуоха үгүс элбэх айыы аймахтара түөлбэлээн, төгүрүктээн олороллоро ахтыллар. Маны барытын 40 айыы дьаргыл удабаттара уонна дьөһүөлдүүттэрэ тэрийэллэрэ чопчу этиллэр. Онтон С.В. Ястремскай суруйбут олонхотугар айыы ыһыаҕа сэттэ түүннээх күн барбыт, онуоха ахсым аттар сырсыылара, күс бһыйдар, ат бөөлөр күрэхтэспиттэрэ хоһуулар.

Олонхот И.И. Бурнашев-Тон Суорун «Сылгы уола Дырай бухатыыр» олонхотугар сүрүн герой ийэтин иһигэр сылдьан, ыһыах

кымыһын дьалкытар, ол буруйугар айыы кыһын биэ гынан Орто дойдуга олохтуулар. Бу түгэн сиэр-туом булгуччулаахтык тутуһул-луохтаабын кэрэһилиир.

Ыһыах көрө-нара, оонньуута, айыылар уонна Аллараа дойду дьонун күрэстэһиитин быһыытынан П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар алтыс, сэттис ырыаларыгар бары сиэрин-силигин ситэри көрдөрөрүнэн ордук кэрэхсэбиллээх.

Маньаха үс сыллаах улуу ыһыах тэриллибитэ этиллэр. «Кыыс оҕо кылааннааҕа кыттыспыт, уол оҕо уһуктааҕа мунньустубут. Үөһээ дойду үлүскэннээхтэрэ түспүттэр, Аллараа дойду ааттаахтара тахсыбыттар», — диэн үс дойду дьоно-сэргэтэ ыһыахха түмсүбүтэ уустаан-ураннаан хоһулар. Бу көргө-нарга Олонхолоон оҕонньор олонхолообута, Чабырҕа Чаабый чабырҕахтаабыта, ыччат оҕо өттө оонньууну батыспыта, оһуохай ойбута, дьизэрэнкэй тэппитэ этиллэр. П.А. Ойуунускай суруйбут олонхотугар түөлбэ күөл саҕа түһүлгэ тэриллэн оһуохай олохтоммута хоһулар уонна үңкүү тыллара холобур быһыытынан бэриллэллэр.

Чэйин-чэйин чэкийдэр!
Чэчир курдук тэнийэн,
Кытыан курдук кыттыһан,
Кындал хонуу үрдүгэр
Үллэр көмүс буоруттан,
Үрдүк үөбөр ньууруттан
Күнү көрсө эргийэн,
Көтөн-мөҕөн биэриэххэ, —

диэн, билинги түһүлгэни төрүттээччилэр саҕалаан этиллэринии, сэттэ сүһүөххэ сөп түбэһиннэрэн, хааман добулдьуһаллара харахха көстөн кэлэр курдук ойууламмыт.

Олонхоҕо атах оонньууларыгар, сырсыыга, хапсаҕайга күрэстэһиилэр бааллара ахтыллан ааһар. Ордук Халлаан Хара Мангаастайа, Суордаайы Хара аттыын буор туруу дойдунан, Аллараа Адьарай биис уустарынан, үөһээнни үрдүк айыылар аан алаһаларынан эргийэн, илин-кэлин былдьаһан сүүрүүлэрэ ыһыах дьонун, ураанхай удьурдарын улаханлык долгутар, кэлин уһугар Ньургун Боотур ата Суордаайы соноҕос сэттэ сэлэ устатынан кыайан тахсан Орто дойду дьонун үөрүүтүн үрдэтэр.

Көстөрүн курдук, П.А. Ойуунускай олонхотугар ыһыах уонна кини көрө-нара, күрэстэһиитэ билинги тэриллэр ыһыахтарга майгыныыр эрээри, эпическэй хабаана, героическай пафоса, уустаан-ураннаан поэтическайдык хоһуйуута ордук күүстээх, киэн фантастическай хабааннаах.

Киин уонна Бүлүү улуустартан суруллубут олонхолорго ыһыах

уонна кини көрө-нара, оонньуута хоһуллан ааһар, кинилэр бэрт былыргыттан тэнгэ үөскээн-сайдан испиттэрин кэрэһилииллэр.

Дьэ, ол да иһин олонхо аан дойду киһи аймах тылынан уонна материальнайа суох нэһилиэстибэтин шедеврин быһыытынан билиниллэн араас өрүттээх үлэ тэриллиэбиттэн, «Олонхо» государственнай тус сыаллаах программатын чэрчитинэн Олонхо ыһыахтарын тэрийэн ытыгы киэн биһирэбили ылан, олонхону харыстааһын, үйэтитии, тилиннэри тускулун тутуһуу мээнэбэ буолбатах. Ол быһыытынан, Сунтаартан саҕалаан Тааттанан, Уус Алданынан, Горнайынан Олонхо ыһыахтара тэриллэн ытыгыннылар. Быйыл Мирнэйгэ, онтон Ньурбаҕа, Мэнгэбэ, Чурапчыга тэриллэн ытыгылыахтаахтара чуолкайданан турар.

Ньурбаҕа 2012 с. Олонхо ыһыаҕын тэрийэн ытыгы төрүөтүнэн, бастатан туран, бу улууска ыһыахтыыр үгэс былыр-былыргыттан күн бүгүнүгэр дылы тэриллэн ытыгыллара буолар, ону биһиги бары бэркэ диэн билинэбит. Ордук ааспыт үйэ 70—80-с сс. Ньурбаҕа К.Д. Уткин култуура отделын сэбиэдиссэйинэн үлэлиир сылларыгар улуус киинигэр Доҕордоһуу ыһыаҕын, Саргы ыһыаҕын, Өрөгөй ыһыаҕын анал сценарийдарынан тэрийэн ытыгыны саҕалаабыта. Ксенофонт Дмитриевич киэн көрүүлээх-билиилээх историк, этнограф, культуролог, философ быһыытынан ыһыах сиэр-туом өтүгүнэн тутуһулуутун, толорулуутун билигини кэм тыныгар сөп түбэһиннэрэн аттаран киллэрбитин киһи эрэ сөбөр. Кэлин К.Д. Уткинтан өй-санаа ылан култуура үтүөлээх үлэһиттэрэ, өр сылларга улууска култуураны салайан иилээн-саҕалаан кэлбит М.Р. Гоголева, Т.П. Олесова эрэллээхтик салҕаабыттара. Билигин кинилэр олохтообут үтүө үгэстэрин республикаҕа култуура управлениетын начальниктарыттан соботох искусствовед-учуонай Л.Р. Степанова олоххо киллэрэргэ дьулуһан үлэлиир.

Иккиһинэн, олонхолоһун үгэһэ киэнник сайдыбыт түөлбэтэ Бүлүү улуустарыттан Ньурба буолар. Фольклорист-хомуйааччы Н.Т. Степанов ааспыт үйэ 70-с сс. Ньурбаҕа төрөөн-үөскээн ааспыт олонхотуттар 89 анкеталарын толорон, миэхэ уонна Научнай киин архыбыгар туттарбыта. Мантан көрдөххө, Ньурбаҕа революция иннигэр да, кэннигэр да аатырбыт-сурабырбыт олонхотуттар, тойуксуттар олон ааспыттар. Г.В. Ксенофонов И. Павлов-Доҕойук улун туһунан суруйан, бэлиэтээн кинигэтигэр киллэрбитин биллиилээх тюрколог акад. А.Н. Самойлович «Якутский фольклор» хомуурунньук кирии ыстатыйатыгар олус өрө көтөбөн суруйбута. Бүлүүтээҕи фольклорнай экспедиция кыттыылааҕа А.А. Саввин сурдабынан Ньурба оскуолатын учууталара биллиилээх олонхотуттан И.П. Кутуруковтан «Дьылырдаайы бухатыыр» олонхотун очотообу фольклористика ирдэбиллэрин тутуһан суруйбуттара. Ити кэнниттэн И.М. Харито-

нов, Г.В. Дуяков, С.В. Петров, В.Д. Егоров, Н.Г. Тагров, Д.С. Сергеев тылларыттан илиинэн да, магнитофонунан да олонхолоро суруллубута. Билигин Научнай киин архыыбыгар уонна ГЧИ фонотекатыгар уурулла сыталлар. Саахардаах «Кулдус Бөбө» олонхотун Хатыы администрацията үбүлээн бэчээттээн турабыт. «Саха боотурдара» серияба Н.В. Емельянов Г.В. Дуяковтан суруйбут «Кыыс Дьуурайа» олонхотун А.А. Дмитриева бэчээккэ бэлэмнээбитэ быйыл тахсыахтаах. В.Н. Иванов-Чиллэ олонхоһут быһыытынан балачча биллэн эрэр. Кинини кытта култуура управлениетын специалистара, чуолаан Розалия Николаева үлэлэхэллэрэ биһирэниэн сөп. Олонхо ыһыабар эһиги, ньурбалар, Чиллэни тумус туттан Олонхо ыһыабын тэрийэр курдук толкуйданыаххытын наада. Ааспыт сылга горнайдар Олонхо ыһыаба тэриллэринэн сибээстээн олонхолорун уонна олонхоһуттарын тустарынан бэртээхэй кинигэлэри бэчээттэтэн таһаарбыттара эһиэхэ холобур буолуохтаах.

Онон ааттыын Күөх Ньурбаба чахчы даҕаны Олонхо ыһыабын ыытарга эһиэхэ үтүө үгэстэр, талба талааннар баалларын табыгастаахтык туһанар толору кыахтааххыт. Маныаха Олонхо ыһыахтарын көтүшпэккэ сылдыбыт киһи сиэринэн салгыы хайдах тэрийэн ыытарга санааларбын эһиэхэ тизэрдэбин наадалаабынан ааҕабын.

Бастатан туран, ыһыах уопсай тэрээһинигэр туһулаан эттэххэ, тэрийэр хамыһыһа эрдэттэн тускуллаах үлэни ыытара эрэйиллэр. Ыһыах түмэр, көбүлүүр, сомоболуур аналлааба умнуллуу суохтаах. Ол аата улуус хас биирдии киһитэ Олонхо ыһыабар кыттыһан үлэлирин тэрийэр наада. Таатталар, уус алданнар, горнайдар түөлбэлэринэн, нэһилиэктэринэн дьону түмэ тарпыттара олус бэрт этэ. Норуот күүһэ — көмүөл күүһэ диэн өйүнэн-санаанан салайтарыахтааххыт.

Иккиһинэн, ыһыах сиэрин-туомун тэрийэн ыытыыга болҕомто уурулуон хайаан да наада. Уус Алданна уонна Горнайга күнү көрсүү сиэрин-туомун ыһыах официальнойдык аһыллар күнүн иннигэр тэрийбиттэрэ ордук табыгастаах курдук көстүбүтэ. Биллэн турар, тэрийээччилэргэ ыарахан собус буолуо да, эдэр ыччат күнү көрсүүгэ ордук тардыстарын учуоттуур наада. Онтон ыһыах аһыллыытын официальной сиэригэр-туомугар түс-бас дьон, саастаах өттүлэрэ сылдыллара мэлдьэх буолбатах. Күнү көрсүүнү ыһыах былыргы төрүт үгэһин тилиннэри, онтон официальной чааһыгар аныгы кэм тыына киэрэрин курдук көрүөххэ сөп.

Үсүһүнэн, Олонхо ыһыаба буоларынан, официальной сиэргэ-туомна олонхо сюжеттарын, образтарын, үнкүүтүн-битиитин киллэрэн ыһыахха кэлбиттэр болҕомтолорун туһанар сөптөөх. Маныаха таатталар ийэ олонхоһут П.Е. Решетников олонхотун К.Н. Никифоровтыын кыттыһан туруорбуттара холобур буолуон сөп.

Төрдүһүнэн, К.Д. Уткин 1992 с. Ньурбаҕа кымыс иһиитин сиэрин-туомун анаан тэрийэн биһирэбили ылан турар. Норуот биир талба талааннааҕа С.С. Егоров алгысчыт быһыытынан кыттыгыта үтүө өйдөбүлү хаалларбыта. Хомойуох иһин, кэнники сылларга кымыс иһиитин сиэрин-туомун үчүгэйдик ситэрэн-хоторон туруоруу суох. Горнай ыһыаҕар нэһиликтэр көбүлээһиннэринэн ыалдьыттары көрсүү түһүлгэлэрэ тэриллибиттэрэ. Баҕар, маннык түһүлгэлэргэ кымыһы иһи сиэрин-туомун тус-туспа тэрийэн ытыахха сөп эбитэ буолуо. Президенттэ аналлаах ураһаҕа тэнник кымыс иһиитин көрдөрөр сөптөөх. Ким да буоллун, итирдэр утахтар оннуларыгар кырылыы көөннүбүт арыылаах-сүөгэйдээх биэ кымыһынан күндүлээһин тэриллиэхтээх.

Бэсиһинэн, билинни ыһыахтар шоуга кубулуйан эрэллэрэ мэлдьэх буолбатах. Аата-ахса суох буолар-буолбат тэрээһиннэр ытыллар буоллулар. Тыгын оонньууларынан сирэйдэнэн спортивнай шоу тэриллэр. Дьынэр, ыһыахха спорт национальной көрүнэр эрэ күрэхтэһи барыахтаах. Хапсаҕайга ыһааһынын буолбакка, ким кыахтаах, сымса киирсэрин тэрийэр ордук.

Алтыһынан, ыһыах төрүт үгэстэрин сөргүтэр буоллаһытына, оһуохайга болдомтону туһаайар наада.

Оһуохай — ыһыах сүрүн көрө-нара, оонньуута. Былыргы ыһыахтарга кимнээх түһүлгэлээн эһиттэрэ сонун-нуомас, сурах-садьык буолара. Ньурбаҕа, Сунтаарга тэриллибит ыһыахтарга И.М. Харитонов-Саахардаах, Дожойук уола, Сыччыкы, Кырыылаахап, Мохордоноп, Мэкчиргэ уола Бэһэлэйдээх ааттара-суоллара Үс Бүлүүгэ киэнник биллэрэ. Кинилэртэн уһулан-куорулан С.А. Зверев оһуохайдыт быһыытынан ыһыахтарга аар-саарга аатырбыта. Кини албан аатын кытта Бүлүү үнкүүтэ тема да өттүнэн, ис хоһоон да өттүнэн, поэтической да эгэлгэтинэн улаханник сайдыбыта, киэн биһирэбили ылбыта. Сергей Афанасьевич оһуохай олонхо курдук баай, эгэлгэ ис хоһоонноох диэн этэрэ мэнэҕэ буолбатах. Кырдык, Н.Е. Петров оһуохайга үлэлэрин ылан да көрдөххө, ыһыах түһүмэллээх алгыстарыттан саҕалаан, үнкүү ис хоһооно сайдан, кэнгээн, поэтической искусство таһымыгар тахсан испитэ көстөр. Бу өттүнэн бүлүүлүү үнкүү киин да, собуруу (Өлүөхүмэ), хоту да улуустар түһүмэллээн этэллэриттэн уратылаах. Н.Е. Петров этэринэн, бүлүүлүү үнкүүнү саха классической үнкүүтүн быһыытынан көрөр тобоостоох. Дьэ, ол да иһин билигин ханна да бар — бүлүүлүү үнкүү баһылыр. Ыһыахтарга атын түөлбэ оһуохайын этэн көрдөхтөрүнэ да, хаамытын, ритмин тутуспака, бэрт түргэнник ыһыллан хаалаллар. Итини тэнэ атын омук үнкүүлэрин хаамытын уонна матыыптарын киллэри оһуохай көбүн намтатар. Онон бүлүүлүү үнкүүнү өрө тутан көбүлээн үнкүүлэтэр сөптөөх. Үнкүү атын көрүннэрин

тэнгинэн тутан ыһыах оһуохайын көбүн тутуохтаахпыт диэн санаа сыһыата көстөн турар. Онон Олонхо ыһыабар бүлүүлүү үнкүү классической көрүнгүн өрө тутан түөлбө күөл саба түһүлгэлэри төрүттүүр сорул турар.

Кырдыгынан эттэххэ, Олонхо ыһыахтарыгар оһуохай кыайан тэриллэ илик. Бэл, Сунтаар ыһыабын оһуохайа спортивной оонһуулар кэмнэригэр ытыллыбыт буолан, көбө суох барбыта. Ааспыт сайын Сунтаар улууһун салалтата уонна нэһилиэгин эдэр баһылыга эр дьонно уонна дьахталларга массына бириинэ туруорбуттарын үрдүнэн түһүлгэлэрбит санаа хоту тэриллибэтэхтэрэ. Ньурба үнкүүһүттэрэ тийэн түһүлгэни киэргэппиттэрин ким да мэлдьэнэр кыаба суох.

Үйэ чиэспэрэ оһуохай куонкуруһун салайсыбыт, ытыспыт киһи сиэринэн, Олонхо ыһыахтарыгар оһуохайы тэрийэн ытыгына ньурбалар син балачча үтөө үгэстэрдээххит, үөрүйэхтээххит, тэрийээччилэрдээххит, түһүлгэни төрүттүүр талааннаах үнкүүһүттэрдээххит уонна саамай сыаналааба — күнүскү да, түүннү да өттүгэр кынат буолар оһуохайга куттарын туттарбыт эйгэлээх дьоннордөөххүт. Онон холобур кэриэтэ Олонхо ыһыабар бүлүүлүү үнкүүнү көрдөрөгө дьулуһуохтааххыт. Туох иһин В.С. Лосотов 30-ча сыл устата оһуохайы оройуттан тутан магнитофонна суруйда, сурукка-бичиккэ таһаарда. Туох иһин Ньурбаттан төрүттээх Н.В. Емельянов олонхо сюжеттарын анаан үөрэппитэй, олонхоҕо маннайгы наука доктора буолбутай? Туох иһин А.Ф. Софронов Туймаада түһүлгэтигэр Аан Дархан аатын ылан «Жигули» массына хаһаайына буолбутай, төрүт култуура түсчүтэ К.Д. Уткин ыһыабы, оһуохайы өрө тутан, культуролог-философ буолбутай? Күөх Ньурбаттан төрүттээх Е.Н. Романова ыһыах учуонайа буолбутай? Туох иһин төрүт Ньурба кыһа С.Д. Мухомлева ыһыах алгыстарын үөрэппитэй? И.А. Егоров-Оһуохай Уйбаан диэн ааты тоҕо ылбытай? Кинилэр албан-дьаһах ааттарын тумус туттан, Олонхо ыһыабын оһуохайын үйэбэ биирдэ аарсаарга аатырдар курдук дьоннонаахтык тэрийэр улахан исторической сорул эһиэхэ сүктэриллэр. Эһиэхэ ситиһиилэри баһарабын!

*Михаил Михайлович Донской,
Саха Республикатын култуураҕа
уонна духуобунай сайдыыга
министириин солбуйааччы*

ОЛОНХО ЫҤЫАҒА НОРУОТ ДУХУОБУНАЙ САЙДЫБЫТЫҒАР СУОЛТАТА

Бүгүҥнү тэрээһин 2012 сылга Ньурбаҕа ытыллыахтаах республиканскай Олонхо ыһыаҕар бэлэмнэнии чэрчитинэн тэриллэ турар. Быйылгы ыһыах алмаастаах кыраай киин куоратыгар Мииринэйгэ ытыллыаҕа. Онтон 2013 сылга Мэнэ Хангалас улуухугар, 2014 сылга Ханалас улуухугар уонна Олонхо уон сылын түмүктүүр ыһыаҕа 2015 сылга Чурапчы улуухугар ытыллара былааннаар.

Бу улахан тэрээһиннэргэ нормативнай-правовой акт бигэргэтиллэн үлэлииргэ улахан туһалаах буолла. Саха Өрөспүүбүлүкэтин правительствотун 241 нүөмэрдээх уураабынан 2009 сылга Олонхо ыһыаҕын ытыгы регламена бигэргэтиллибит тэрээһин үлэтигэр улахан тирэх буолар.

Олонхо ыһыахтарын оруолун туһунан боппуруска тохтуур буоллаха, чуолаан этиэм этэ, ыһыах диэн былыр-былыргыттан дьонсэргэ тобуруһан 9 ыйдаах кыһын кэнниттэн сайыны көрсүү үтүөмааны сиэрэ-туома ыһыллар. Биһиги өбүгэлэрбит, мээнэбэ буолбатаҕа буолуо, бэйэлэрин ыһыахтарын саамай күн анаан-минээн уһаан турар кэмигэр ыҕаллара. Ити барыта биир ситим буолара.

Ньурба улууһа бэйэтэ эмиэ ыһыах ытар суоллаах-иистээх, тэрийэргэ уопуттаах улуус буолар диэн мин сыаналыбын. 1992 сыллаахха Бүлүү сүннүн улуустарга култуура уонна духуобунай сайдыы миниистирэ Андрей Саввич Борисов салалтатынан улахан биригээдэ үс улууска сылдьан, ыһыахтарга ытыллар сиэри-туому сырдатар тэрээһиннэри ыта сылдыбыттара. Үөһээ Бүлүү улуухугар оһоохай боппуруостарыгар, Ньурба улуухугар кымыһы иһии сиэрин-туомун, Сунтаар улуухугар күнү көрсүү сиэрин-туомун тула киэн далааһыннаах кэпсэтии тахсыбыта. Онон, бу тэрээһин ытыллыбыта 2012 сылга орубуна 20 сылын туолар. Ол сылга 500 киһилээх оһоохай түһүлгэтин тэрийии саха омуқ историятыгар киирбитэ. Ол рекорд билигин да республикаҕа охсуллубакка турар. Онон 20 сыллаах үбүлүөйүгэр Ньурба улуухугар, нүөл сиригэр-уотугар бу рекорд охсуллан 1 тыһ. киһилээх оһоохай түһүлгэтэ тэриллэн, өссө 20 сылга номоххо киирэр ыһыах ытыллыаҕа диэн эрэлбин биллэриэхпин көнүллээн.

Дьон барыта кыттыстагына, ытыллар Олонхо ыһыахтарбыт кэнники сылларга тутуу ытыгытынан, тэрээһиннэринэн дьону түмэр, сомоболуур, көбүлүүр айылгылаах ыһыахтар буолаллар. Түм-

сүү, сомоболоһуу уонна онтон тахсан кэлэр улуус даҕаны, республика даҕаны социальной-экономической сайдыгытыгар, онтон да атын экономической көрдөрүүлэргэ үлэни онгорон таһаарыыга оруола үрдүк. Бу биһиги ыһахтарбытын ытан, икки-үс күн утуйбакка сылдьан оһуохайдаан, үөрэн-көтөн эрэ буолбакка, ол кэннэ экономической олохпутугар-дьаһахпытгар үрдүк түмүктэри ылар сыллаахпыт-соруктаахпыт.

*Екатерина Назаровна Романова,
доктор исторических наук,
заведующая сектором этнографии
народов Северо-Востока России
ИГИ и ПМНС СО РАН*

СОВРЕМЕННЫЙ ПРАЗДНИЧНЫЙ НАРРАТИВ: ЫСЬАХ И ОЛОНХО

В 2005 г. якутский героический эпос олонхо был включен ЮНЕСКО во Всемирный список шедевров устного и нематериального наследия человечества. Указом Президента Республики Саха 2006—2015 гг. были объявлены Десятилетием Олонхо. В рамках практической реализации данного указа в республике ежегодно стали проводиться ысыахи, посвященные героическому эпосу олонхо, в частности, в Сунтарском, Таттинском, Усть-Алданском и Горном улусах.

«Изобретение традиции» Ысыахов олонхо республиканской элитой представляет новый формат современного праздничного нарратива. Фольклорная модификация праздничной традиции, где культура олонхо институционализируется как основополагающая этноидеология ысыаха, обозначила проблемы, связанные не только с судьбой самого праздника, но и с будущим традиционной культуры в целом.

Механизм передачи устной традиции (эпоса) в якутской культуре, его трансформация при переходе к письменной культуре, развитие эпического искусства в рамках новых культурных парадигм — тема для отдельного исследования. Мы остановимся здесь на проблеме отношения к эпическому тексту как памятнику культуры в условиях сегодняшних реалий.

Фольклор как символическая система отражает картину мира, при этом усвоение, осмысление и трансляция культурных кодов происходит посредством языковой коммуникации. Эпос, впитавший пласты языка, относящиеся к разным историческим эпохам,

фиксирует сразу несколько слоев культуры и поэтому вызывает трудности восприятия у современного слушателя/читателя. Хотя почти 2/3 наших респондентов охарактеризовали свое владение якутским языком как совершенное, язык олонхо остается непонятным для половины из них. Многие из опрошенных сообщили, что в тексте олонхо есть много старинных слов, смысл которых они не понимают. Вот почему прослушивание олонхо у многих людей никак не связывается с отдыхом. Большинство опрошенных считает: понимание смысла слов, произносимых автором-импровизатором олонхо, требует приложения существенных усилий. Более того, для людей, которые не владеют или владеют слабо родным языком, олонхо становится символом внутриэтнических различий (*ПМА 2*).

Показательно и то, что проведенные исследования обнаружили отсутствие олонхо в ряду доминирующих маркеров позитивной идентичности респондентов. В соответствии с полученными рангами, в качестве основ этнического самоопределения у большинства опрошенных выступают родной язык (55,6%) и народные традиции (38,4%), куда входит обрядовая культура и календарный праздник ысыах. При этом, эпическое наследие народа саха (4%) занимает последнюю позицию (*ПМА 2а*).

Важно подчеркнуть, что Ысыах складывался на основе длительного синтеза материальных и духовных форм творчества, исполнение олонхо было одним из структурных компонентов праздника, «обостряя сознание истории», но не являлось смысловым центром национального праздника. Как известно, сакральное пространство олонхо традиционно было связано с зимним календарем, сюжеты героических сказаний о победе богатыря из солнечной страны айыы (символа лета) над силами хаоса и темноты (символом зимы) были соотнесены с ритуалом укрощения природных стихий и рождением благоприятного, светлого времени.

Сегодня наметилась тревожная тенденция доминирования в праздничном нарративе неофольклорной театрализации, где эпическое повествование превращается в просмотр некоего «слайд-шоу». Атрибуты олонхо, включая само название эпоса, его персонажей и сюжеты, стали использоваться в коммерческих целях (торговый центр «Олонхо», ресторан «Олонхо», водка «Олонхо», пиво «Эллэй» и т.д.). Особо отметим строительство широко разрекламированного «Олонхоленда» как центра индустрии развлечений. Все это разрушает ткань национального праздника, со временем превращает его в суррогатный продукт «клиповой» культуры.

В то же время нельзя отрицать, что именно стихия ысыаха и стихия олонхо создают неповторимый «якутский стиль» и заряжают своей энергией современную этническую традицию. На наш взгляд,

эти многомерные символы как уникальные феномены национальной культуры должны функционировать автономно, независимо друг от друга. Позитивным фактом является создание этнического Театра олонхо. Сценическое воплощение такого выдающегося фольклорного произведения как героический эпос «Кыыс Дэбиллэй» помогло определить магистральные пути эпической культурной традиции в русле профессионального искусства.

Сегодня ысыах, с одной стороны, является отображением культурных традиций народа, с другой — стимулирует и обогащает развитие национальной культуры, поддерживая интерес людей к языку, обычаям и обрядам своего народа. Это диктует необходимость взаимодействия ученых, местных сообществ и региональных властей с целью сохранения и развития праздничной культуры народа саха как живой этнической традиции и формирования современной модели культурного ресурса.

Примечания

ПМ — полевые материалы сектора этносоциологии ИГИ и ПМНС СО РАН 2009 — 2010 года, выполненные в рамках Государственной республиканской целевой программы «Сохранение, изучение и пропаганда якутского героического эпоса»

Экспедиция Игнатъевой В.Б. в Амгинский улус РС(Я), сентябрь, 2009 г.

ПМ а — полевые материалы сектора этносоциологии ИГИ и ПМНС СО РАН Экспедиция Игнатъевой В.Б. в Чурапчинский улус РС(Я), сентябрь, 2010 г.

*Ксенофонт Дмитриевич Уткин,
доктор философских наук,
профессор Якутской государственной
сельскохозяйственной академии*

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ЭПИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

Среди якутских исследователей олонхо имя Николая Васильевича Емельянова занимает особое место. Во-первых, он не только «отстаивал принципы подхода и методологические принципы оценки фольклорных произведений», но и проследил и «исследовал вопросы генезиса происхождения якутского эпоса»¹. Во-вторых, структурно обозначил сюжетные линии устно импровизированных и письменно зафиксированных якутских героических сказаний. По существу

---

¹ Емельянов Н.В., Илларионов В.В. Якутский эпос — олонхо. — Якутск: Изд-во ЯГУ, 2004. — С. 9.

им была проделана классификация всего комплекса эпического творчества по мифорелигиозным и мировоззренческим воззрениям древних сказителей. Также вслед за крупнейшими исследователями эпического творчества народов СССР Н.В.Емельянов вполне согласился с их научными определениями относительно архаизации якутского эпоса по признакам сказочно-мифологического характера сложения сюжетных построений². Кроме того, исследователь в совершенстве владел методологией историко-типологического анализа эпических сказаний разных народов.

Но главная суть его научной деятельности и общепризнанная заслуга Николая Емельянова как рационального аналитика прослеживается в умении видеть весь процесс сюжетосложения эпических сказаний, животворные струйки сказочных наполнений как единую художественно-эпическую закономерность. В этом контексте особенно выразительны теоретические и методологические анализы генетических проблем формирования эпических наследий, всего комплекса народно-художественного творчества. Николай Васильевич владел инструментариями логического анализа всего исследовательского пространства, умея видеть и частное, и общее в целостной системе сложения народного эпоса, тем самым продолжил традиции теоретических разработок советских эпосоведов³. Их установки и принципиальные положения известных исследователей В.М. Жирмунского, В.Я. Проппа, Е.М. Мелетинского восприняты нашим эпосоведом безоговорочно и всецело⁴. Вместе с тем Н.В. Емельянов был не только авторитетом среди якутских фольклористов, но и сибирских и всероссийских имен мирового эпосоведения.

Монографические труды Н.В. Емельянова в трех выпусках, по существу, составляют его капитальный вклад в изучение, исследование духовного наследия народа саха — есть Дань Памяти самоотверженного труда якутского исследователя. Он видел последовательный процесс художественного становления своего народа, его духовного роста в мировоззренческом созерцании, этнического самосознания в едином потоке Пространства и Времени. Ученый не разделял мифологические образы и представления с органической слиянностью с системными мировоззренческими воззрениями, видя в них отголоски «систем самопознания древних предков народа саха», выраженные в эпическом творчестве якутов⁵.

По тематическим блокам олонхо исследователь выделил три группы: во-первых, о заселении Среднего мира; во-вторых, о ро-

---

² Там же.

³ Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. — Л.: Наука, 1979. — С. 14.

⁴ Там же.

⁵ Емельянов Н.В. Сюжеты олонхо о родоначальниках племени. — М.: Наука, 1990. — С.3.

дона начальниках племени ураангхай саха; в-третьих, о защитниках племени айыы и саха ураангхай. Притом в первой группе обозначает две сюжетные линии: верховное божество Юрюнг Айыы Тойон сам расселяет своих потомков; или, во-втором — в Средний мир заселяются отверженные потомки верховных божеств айыы⁶. При этом соотносит мифологические мотивы сюжетосложения с историческими этапами переселения предков народа саха с юга на Среднюю Лену⁷. В каждой из этих структур приводятся развернутые сюжетные подтверждения. В третьей группе объединены однотипные олонхо с «общим идейно-тематическим содержанием о защите племени айыы аймага и ураангхай саха от агрессивных действий абаасы, злых существ Нижнего и Верхнего мира»⁸. Кроме того, в эту же подгруппу введены «олонхо о женщинах-богатырках, защитниках своего племени»⁹.

Н.В. Емельянов предопределяющую роль в научной классификации эпических сказаний отводит своему предшественнику, выдающемуся исследователю якутской культуры Г.У. Эргису¹⁰.

Благодаря неустанной и многолетней исследовательской работе Николая Васильевича Емельянова пропахан огромный пласт эпического наследия, на благодатной почве которого выростали и будут выростать самобытные и уникальные исследователи великого эпического наследия народа саха — олонхо, всемирного шедевра нематериальной культуры. Н.В. Емельянов всегда будет цениться в научном фольклорно-эпическом пространстве как фундаментальный исследователь якутской духовной культуры.

*Светлана Дмитриевна Мухомлева,
филологической наука кандидата,
РНА ГЧуоААХНПИ*

фольклорга секторын старшай научнай үлэһитэ

УЧУУТАЛБЫТ ТАКАЙЫЫЛАРЫНАН СИРДЭТЭН: ОЛОНХОНУ БЭЧЭЭККЭ ТАҔААРЫЫ ТУҔУНАН

Саха сиригэр фольклористика научнай дьиссипилиинэ уонна оскуола быһыытынан сэбиэскэй кэмнэ атабар туруутугар, сайдыытыгар филологической наука доктора Николай Васильевич Емельянов

⁶ Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. — М.: Наука, 1983. — С. 7.

⁷ Там же.

⁸ Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. — М.: Наука, 1980. — С. 11.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

(08.01.1921 — 04.03.2000) киһи уонна анал үөрэхтээх чинчийээччи быһыытынан өнгөтө улахан. Ол кини Георгий Устинович Эргис утумун салбаабытынан үөрэнээччи буоларынан уонна 1964—1986 сс. тиһигин быспакка фольклористика салаатын салайааччытынан үлэлээбитинэн быһаарыллар.

Н.В. Емельянов салайааччы уонна чинчийээччи быһыытынан биһиэхэ, бииргэ үлэлээбит эдэр коллегаларыгар, Учуутал диэн улахан буукубаттан сурулуон сөптөөх дьоннортон биирдэстэрэ. Кини тыннааһар остуолга олорон, учууталымсыйан тугу да ыйбатаба-кэйбэтэ, ол эрэри биһиги киниттэн бииргэ алтыһа сылдьан элбэҕи ылыммыһыт. Кини олоххо тус бэйэтин холобура, киһини кытары араас тиэмэлэргэ таптаан сэхэргэхэрэ, олоххо интэриэһэ, фольклорист быһыытынан билиитэ-көрүүтэ, үтүө-мааны быһыыта-майгыта киһини тардара. Николай Васильевич сахалыы сатаан такайара, эдэрдэргэ харыстабыллаахтык сыһыаннаһара. Тугу эмэ сөбүлээбитин эбэтэр туохтан эмэ хомойбутун, ылынарын-ылымматын сатабыллаахтык сатаан тиэрдэрэ, ыһыыта-хаһыыта, дибдиргэнэ суох, киһини ыкпакка-түүрбэккэ тылын ылыннарара. Ол онно кини саха норуотун үйэлэргэ муступ муудараһын сатабыллаахтык туһанара: тус бэйэ холобуруттан — үөһэ тыһынытыгар, таайтаран-күлэн этиитигэр, сангата суох барыытыгар тийэ.

Бастакы такайы — утуму салбаа. Н.В. Емельянов үөрэнээччи быһыытынан Учууталын иннигэр биэрбит тылын толорорго хас да хайысханан сыралаһан үлэлээбитэ. Бастакы учарат кини П.Е. Ефремовтыын кыттыһан Г.У. Эргис, олохтон туораан, кыайан ситэрбэккэ хаалларбыт «Очерки по якутскому фольклору» диэн кинигэтин рукопиһын эрдээксийэлээн, суруллубакка хаалбыт «Скороговорки (чабыргах)», «Пословицы и поговорки», «Загадка (таабырын)» бастарын баар матырыйаалларга олобуран суруйан, туруорсан «Наука» издательствоҕа бэчээттэтэн таһаарбыттара, үйэтиппиттэрэ, ытык изстэрин төлөөбүттэрэ. Иккиһинэн, Николай Васильевич учуутала Г.У. Эргис өлүөн иннигэр көрдөспүтүн ылынан, уруг үлэли сылдыбыт тиэмэтин уларытан, олонхо сюжеттарын чинчийиинэн дьарыктанан барбыт, ол туһунан кини бэйэтэ кэпсээн турардаах. Бүгүн Николай Васильевич олонхоҕо аналлаах түөрт кинигэтин Учуутала Георгий Устинович кэс тылын толоруу курдук сыаналыахха сөп. Бу кэс тылы толоруу Николай Васильевичтан күүстээх санааны эрэйбитэ диэтэхпинэ сыыспатым буолуо дии саныбын. Бу кинигэлэрин Николай Васильевич, сизктэр, институт иһигэр араас хабааннаах кириитикэни хорсундук туораан, сыратын биэрэн туран үлэлээн таһаартарбыта. Бүтэһик кинигэтэ бэчээттэнэн тахсыбытын истэн, санаата туолан, бу Орто туруу-бараан дойдутуттан аттаммыта. Саха фольклористиката научнай дьиссипилиинэ быһыытынан үс ха-

йысханан үлэлиэхтээх диэн Эргис сабана олобурбут балаһыанньаны Николай Васильевич сокуон курдук ылынар этэ. Ол — фольклору хомуйуу, бэчээттээһин уонна чинчийи. Мин бүгүн аан бастаан олонхону бэчээттээһиннэ Николай Васильевич көрүүлэриттэн биридэстэрин таарыйан ааһыахпын баҕарабын.

Сэбиэскэй кэмнэ, олонхону бэчээттээһин тэтимэ олус бытаан этэ. «Саха боотурдара» сиэрийэ барылын оноруох иннинэ ырытан көрбүтүм, 1938—1996 сылларга 60 сыл устата кэринэр фольклористар барыта абыс олонхону бэчээккэ бэлэмнээн таһаарбыттар, ол аата быһа барыллаан сэттэ сылга биир олонхо тахса сылдыбыт (көр: табыл. 1). Бу абыс олонхоттон алтата Н.В. Емельянов фольклор сиэктэрин салайан олорор кэмигэр кини иилээһининэн сабалааһынынан тахсыбыттара. «Кыыс Дэбилийэ» уонна «Эр Сөботох» олонхолор аан дойдуга аатырбыт «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» академической сиэрийэ иһинэн күүстээх күргүөм үлэ түмүгэр нууччалыы тылбаастаах күнү көрбүттэрин бары билэбит. Онтон «Дьырыбына Дьырылыатта», «Көтөр Мүлгүн», «Күн Эрили», «Көр Буурай» олонхолору кини үөрэнэччилэрбэ П.Н. Дмитриев, В.В. Илларионов бэчээккэ бэлэмнээн, араас албастарынан үбүлэтэн, научнай былаан таһынан сахалыы бэчээттэтэн, учууталларын сэнээриитин ылбыттара.

Н.В. Емельянов күн сириттэн күрэммитин кэннэ, уопсастыбаҕа төрүт култуураҕа сыһыан тосту уларыйан, 2002 сылтан сабалаан 21 туомнаах «Саха боотурдара» сиэрийэ бэчээттэниитэ сабаланаар. 2013 сылга сиэрийэ бүтэһик үс олонхото тахсара былааннаар. Торум олоххо киирдэбинэ, биир сылга 2 олонхо бэчээттэнэр буолар. Бу утуму салбааһыннҕа тэтими ылыы чабылхай холобура буолар кэскиллээх. Сэттэ сылга биир олонхо тахсар кэмигэр айбыт-туппут чинчийээччилэрбит Г.У. Эргис, И.В. Пухов, Н.В. Емельянов «биир сылга иккилии олонхо бэчээттэниэн сөптөөх үтүө күннэрэ үүнүөхтэрэ» диэн сабабалаабатахтара буолуо дии саныыбын. Ол гынан баран кинилэр бары: Эргис, Пухов, Емельянов, ол иһигэр институт урукку дириэктэрэ Е.И. Коркина — биир дьыаланы атабар туруорарга хас биирдиилэрэ үлэлэспиттэрэ. Ол революция иннигэр тахсыбыт үс туомнаах «Образцы народной литературы якутов» сиэрийэни иккис тээн таһаарыы уонна ситэри дьыалата этэ. Ол курдук, 1947 сыллаахха Эргис «Образцы...» бастакы туомун бастакы таһаарытыгар Оросин «Дьулуруйар Ньургун Боотурун» нууччалыы тылбаастаах научнай таһаарыы быһыытынан бэчээттэтэн наука кандидатын степенин ылар уонна Сэбиэскэй Сойуус фольклористарыгар холобур буолар. Ол кинигэтин кини олонхо сиэрийэтин бастакы туомун курдук көрөр. Ол эрэри ити кэмнэ сиэрийэ кыайан атабар турбатын билэн тохтуур. Ол иһин кини «Образцы...» иккис туомун ака-

демическойдык бэчээттэтэр атын суолу тобула сатыыр уонна биир ньыманы булар. Ол — Москваҕа таһаарыылаахтык үлэлии-хамныы сылдьар И.В. Пухов специалист быһыытынан таһыччы кыабын туһаныы. 1959 с. тохсунньу 5 күнүгэр Эргис Пуховка манньык ис хоһоонноох суругу суруйар: «...Давно пытаемся издать олонхо «Кулун Куллуустуур» в переводе А.А. Попова, но до сих пор из этого ничего не получалось — историю эту Вы знаете. Нужно его включить в серию «Эпос народов СССР», олонхо это подходит по своим художественным достоинствам, по полноте и тщательности записи и доброкачественности перевода. Очень прошу Вас поддержать продвижение этой работы в печать»¹. «Кулун Куллуустуур» бу сурук суруллубутун кэннэ 26 сыл буолан баран, 1985 с. «Эпос народов СССР» сиэрийэбэ күнү көрөр. Попов да, Эргис да, Пухов да «Кулун Куллуустуур» кинигэ буолан тахсыбытын көрбөккө күн сириттэн туоруулар. Үлэни тиһэбэр Николай Васильевич сүүрэн-көтөн, саха фольклористарын үлэлэтэн тиэрдэр. Ол кинигэ тахсыбытын кэннэ сиэктэргэ кини Василий Тимофеевичтыын кэпсэтиилэрин кулгаабым уһугунан истибитим быһа барыллаан манньык ис хоһооннооҕо: чэ, кырдыбаастар мөккүөрдэрэ элбэх этэ, ону биһиги барытын иллэһиннэртээн, барыларын ааттарын киллэртээн таһаардыбыт диэх курдук. Эргис уонна Пухов мөккүөрдэрэ, кинилэр суруктара көрдөрөллөрүнэн, «Эпос народов СССР» сиэрийэ принциптэрин, ирдэбиллэрин тула барар эбит. Ити курдук майгылаахтык утум быстыбакка «Образцы...» иккис туомуттан «Кулун Куллуустуур» 1985 с. күнү көрөн турар. Кэлин Е.И. Коркина М.Н. Андросова-Ионова айымньыларын хомурууньугун бэлэмнээн бэчээккэ таһаартарбыта. Ол хомурууньукка «Образцы...» бастакы туомуттан Ионова «Күлкүл бөбө оҕонньор, Силирикээн эмээхсин икки» иккиһин күнү көрбүтэ. Бу маньы таһаарыыга Е.И. Коркина Н.В. Емельяновтыын сүбэлэһэр этэ. Николай Васильевич 1994 с. «Образцы...» III туомугар бэлэмнээн баран тахсыбатах Чээбий «Ала Булкун» олонхото тахсыбытыгар чаччы-бааччы сүргэтэ көтөүллэн турардаах. Үлэни оччолорго эдэр сэбиэдиссэй В.М. Никифоров сүүрэн-көтөн, үп-харчы булан таһаартарбыта. Бу таһаарыыга Николай Васильевич эппиэттээх эрдээктэр уонна ыстатыйа ааптара этэ. Ол кэнниттэн В.Н. Васильев сурукка түһэрбит уонна Пекарская бэчээккэ бэлэмнээбит «Дуолан Баай Тойон, Арагас Баай Хотун» (М.Е. Новиков-Мэлэк Мэхээлэ) олонхото 1999 с. бэчээккэ бэлэмнэниллибитэ, онтон «Дьохсоголлой оҕонньор, Сиэмэйэкээн эмээхсин» Филипп Тимофеевич Егоров диэн Амма олонхоһутуттан сурукка түспүт олонхо билингитэ тытыылла илик. Николай Васильевич Емельянов бу олонхолору ситэрэн бэчээттии-

¹ Дьяконова Н.А. Из истории подготовки к печати олонхо «Строптивый Кулун Куллуустуур» (Публикация писем) // Якутский архив. — 2004. — № 1. — С.23

ри ирдиирэ, оччобуна «Образцы...» сиэрийэ силигэ ситиэ диэн та-кайара.

Саха фольклористикатын акылаатын уурбут Э.К. Пекарскай уонна саха фольклорист учуонайдарын олонхону бэчээттээһингэ утумнарын салбаан «Образцы народной литературы якутов» үһүс туомун ситэри бэчээттиир уонна бастакы, иккис туомнарын иккиһин таһааран норуokka төнүннэрэр — биһиги ытык иэспит дии саныбыт. Ону норуот да бэйэтэ эмиэ эрэйэр.

Табылысса 1: Олонхону 1938—1996 сс. бэчээттээһин

Сыла	Олонхо аата	Олонхоһут	Хому-йааччы	Бэчээккэ бэлэмнээччи	Сиэрийэ аата
1938	Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө	Говоров Д.М.	Бояров А.Ф.	ТЛИНЧИ	-
1942	Эрбэхтэй Бэргэн	Говоров Д.М.	Данилов Е.В.	ТЛИНЧИ (Васильев Г.М., Константинов Х.И.)	-
1981	Дьырыбына Дьырылыатта	Ядрихинскай П.П.-Бэдьээлэ	Дмитриев П.Н.	Дмитриев П.Н.	-
1993	Кыыс Дэбилийэ	Бурнашев Н.П.	Дьяконов С.К.	Коллективной (сал. Н.В. Емельянов)	Фольклор народов Сибири и Дальнего Востока
1994	Ала Булкун	Захаров Т.В.-Чээбий	Васильев В.Н.	Коллективной (сал. Н.В. Емельянов)	Образцы народной литературы якутов
1994	Көтөр Мүлгүн	Слепцов Д.М.	Собакин Е.И.	Илларионов В.В.	-
1995	Күн Эрили	Степанов Н.И.-Ноорой	Дмитриев П.Н.	Дмитриев П.Н.	-
1996	Эр Соботох	Каратаев В.О.	Илларионов В.В.	Коллективной (сал. Н.В. Емельянов)	Фольклор народов Сибири и Дальнего Востока

*Лена Валерьевна Федорова,
заместитель директора ГУ «Театр Олонхо» РС(Я),
исполнительный директор ЯРОО «Ассоциация Олонхо»*

К ВОПРОСУ КУЛЬТУРНОГО «РЕЗОНАНСА» САКРАЛЬНЫХ КОМПЛЕКСОВ СИБИРСКИХ ТЮРКОВ

С 90-х годов прошлого века у народов Сибири началось массовое восстановление традиционных обрядов и сакральных комплексов небесных молений. Это началось повсеместно, причем с отдаленных поселений, районных центров и т.д. Например, в поселениях и городах Хакасии, Горного Алтая, Бурятии, Тывы и Якутии наблюдается стихийное возведение объектов культурно-этнографического толка, как общественных, так и частных.

Чтобы объяснить явление культурного «резонанса» сакральных комплексов тенгрианских молений сибирских тюрков, надо понять идею традиционных небесно-огненных или небесно-молочных обрядов сибирских тюрков — *Юрюнг тунах ысыах* саха-якутов, *Тун Пайрам (Тун Айран)* хакасов, *Яжылган* алтайцев и *Дагылга (Оваа Дагыры)* тувинцев и др., для проведения которых и организовывались эти комплексы.

Саха-якуты. Якутские кумысные праздники называются *ысыах (ыһыах)*. *Урун тунах ыһыах* [праздник изобилия белой пищи], проводимый после переезда на летние стойбища *сайылык*, имел территориальный характер (*рис. 1*) [7]. Во время *ысыаха* проводились родовые, общинные моления, в некоторых местах с девятиактовым небесным восхождением — *тобус дабаты (тайы, дайы)*. Цель ритуального обряда — получение небесного благословения *алгыс* и достижение во время молитвенного танца *осуохай* или *дьуохар* коллективной инициации путем вознесения, полета — *тайы/дайы* на небо, к верховному богу. В старину этот праздник поочередно организовывали главы родов. С весны доили впервые ожеребившихся кобылиц четырехлеток и копили надоенное молоко в специальных кожаных бурдюках. В течение месяца молоко окислялось, бродило, и из него делали *саамал кымыс* — *чистый*, первый кумыс для ритуала *ысыаха* [4].

В последние годы возрождается сакральная функция праздника. 21 июня официально стал днем республиканского национального праздника *Ысыах*. Праздники проводятся главами администраций муниципальных образований — наслегов, улусов, городов. С 2006 г. правительство республики проводит ежегодно всеобщий республиканский праздник *Ысыах олонхо* (*рис. 3—5*).

Алтайцы. Из рапорта писаря родового управления 2, 3 и 4 Алтайских дочин Н.А. Кутергина Бийскому уездному исправнику о веро-

ваниях алтайских калмыков: «...Весеннее солнце приветливо взглянуло на землю; луга и холмы покрылись красивой, свежей зеленью; алтаец свободно вздохнул; теперь он не боится уже отзимовок, у коров появилось молоко; с появлением зелени и молока он долгом считает благодарить богов за сохранение скота и просит о продлении его жизни, о сохранении скота как главного его богатства; об этом он молится, читая молитву: «*Тер инэ урах Алтай бурхан биик*» и т.д. ... *Яжылгану* (летний бог) жертвы скотом не приносили, а только одним молоком и это было в то время, когда весною калмыки переезжали на летние стоянки. Все молитвы и жертвоприношения совершались *камами...*» [5]. 21 июня 1904 г. активисты бурханистского движения Чета Челпанов, его жена Кул Челпанова, их дочь Чугул Сорок и др. были арестованы во время проведения небесного моления. Впоследствии в дело вмешались профессор Д.А. Клеменц и др., которые выступили в оправдание арестованных, и обвиняемые были освобождены. В частности, Д.А. Клеменц выступил на суде с разъяснением, что алтайцы не новую религию — буддизм проповедают, не призывают японского царя, а проводят исконно свои традиционные обряды [5].

В советское время, в годы коллективизации, все алтайские служители культа небесных молений — *алгысчы* и *ярлыкчи* были уничтожены. Только с 1990-х гг. они стали возрождаться с праздниками Эл Ойын (рис. 6-8).

Хакасы. Многие из древних праздников хакасского народа сохранились до сих пор. Один из самых известных праздников — *Тун Пайрам* (*Тун Айран*) — праздник первого молока. Праздник, дошедший до наших дней из глубины веков, проводится обычно под открытым небом в степи в начале лета, когда скотоводы получали в изобилии первые молочные продукты. Первое приготовление айрана было связано с приходом весны, с новой зеленой травой, вобравшей в себя свежую силу земли. В последние годы этот праздник стал всенародным [1].

Главное ритуальное действие хакасов-бурханистов заключалось в кроплении айраном и молочными продуктами Белому Творцу — *Ах-Худаю*, их основным религиозным молением являлось ежегодное жертвоприношение Небу (*Тигір тайиш*), проводимое в июле, на белое полнолуние (*ах толы*). Почитание Великого неба — *Хан-Тигір* представляло основной культ бурханизма Хонгорая. В долинах Енисея, Абакана, Чулыма, Черного и Белого Июсов хонгроцы ежегодно проводили Небесные моления (*Тигір тайиш*), называемые также *Ах-Худай тайиш* — т.е. жертвоприношение Белому Богу или *Улуг тайыг* — великое жертвоприношение.

В начале XX в. моление стали увязывать с воскресным днем.

Хакасский термин *тайыг* — «жертвоприношение» происходит от глагола *тайы* — «поднимать вверх», «подбрасывать, качать». Бурханистский праздник *Ах-Худай тайи* был территориальным мероприятием, где род не играл никакого значения. Во времена советской власти бурханистские моления стали преследоваться. Последние Небесные жертвоприношения в Хонгорае были совершены в 1927—1928 г. накануне коллективизации. После чего культовые атрибуты *алгысчылов* вместе с бронзовыми котлами были захоронены в тайных местах на века [1]. Сегодня в Хакасии восстанавливаются праздники Тун Пайрам. (рис. 9—10).

Тувинцы. В течение многих веков из года в год тувинцы производили коллективные моления, от которых зависело, по их представлениям, благополучие [3]. Жизнь ими воспринималась как единый, бесконечный поток, состоящий из двух частей: зимы (осени) — периода смерти и лета (весны) — периода жизни. После зимы следовало обратиться к духам за помощью на новый год. Насчитывалось более десяти таких обрядов и праздников, и объединены они были общим названием *дагылга*.

Тувинцами освящались родовые горы (*Даг*), Вселенная — (*Оран танды*, или *делегей*), Небо — (*Дээр*). Наиболее распространенным и массовым был обряд *Оваа дагыры* — освящение жертвенника, ставший к началу 1930-х гг. самым крупным летним праздником тувинцев. Первый обряд *Оваа дагыры* проводили после переезда на летнюю стоянку — *чайлаг* или после завершения посевных работ, когда скот набирал вес [3].

В конце 1930-х гг. обряд *Оваа дагыры* был запрещен как националистический и в дальнейшем не проводился. Однако, лишенный религиозного содержания, он со второй половины XX в. превратился в национальный праздник *Наадым*, название перенято у монголов. Сегодня *Наадым* — тувинский национальный праздник животноводов, который ежегодно проводится в середине августа. Традиция празднования Наадыма возобновлена с 1993 г. [3]. Обряды *Оваа дагыры* возрождаются в первоначальном виде [ф. 11—12].

Тюрки Сибири проводили главные небесные молитвенные обряды в дни **равноденствий и летнего солнцестояния**, по переезду на летние стоянки *сайылык* (*найылык*) — як., *чайлаг* — тув. После Октябрьской революции проведение этих обрядовых праздников преследовалось по всей Сибири как националистические или же «пережитки темного прошлого». Во время советской власти праздник стал национальным праздником светского характера.

По эпическим материалам, древние якуты организовывали весенний праздник *ысыах* в предгорной долине — *алаас*.

В Якутии же летники устраивались в долинах устьев рек или на

берегах карстовых озер. Местность проведения обряда подбиралась тщательно: это должно было быть место, где было проявлено «священное». Как правило, в предгорной долине устья рек, возле карстовых озер находились возвышения — холм, где росла раскидистая береза. Под холмом вкруговую втыкались молодые березки-саженцы *чэчир*, их связывали ритуальной конской бечевой *салама*, и получалась огороженная сакральная территория — *куруө, куре*.

Юрты устанавливались на северной стороне *алааса*, там же и устанавливали главную ритуальную юрту *могол* — модель мировой горы. Ее покрывали берестой, считалось, что через ее верхнее сквозное отверстие проходит ось мироздания, являясь местом схождения трех миров. Это архетип *Мировой горы*, вершина которой упирается в Полярную звезду.

Детали комплекса туюсюлгэ: алтарь для разжигания небесного огня — *холумтан*, мировой столп — *Аар багах, Аар бабах* между коновязями *сэргэ* — сооружались по линии восхода солнца. Мировая гора, модель мироздания, храм — юрта *могол ураса* сооружалась с северо-западной стороны, с правой стороны юрты располагались кумысное место — *туһулгэ* с подвешенными на его перекладине кожаными кумысными бадьями *симишр*, и коновязный ряд, символизирующий дорогу на Небо — *аартык*.

Юго-восточная часть комплекса оставалась открытой для обзора восхода солнца, это сакральная сторона, символизирующая верхний мир. Мировое древо *Аар багах* оформлялось в виде девятисту-

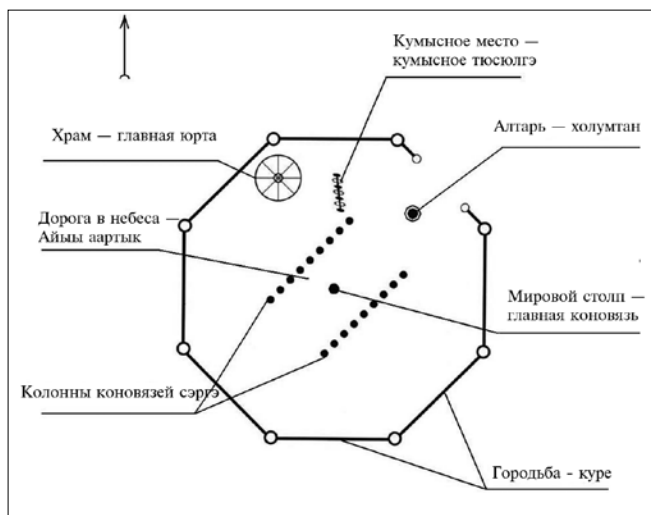

Схема 1. План якутского куре, туюсюлгэ

пенчатой небесной коновязи — *тобус томторболоох тойон сэргэ*. По представлениям якутов, небесная благодать проникает на землю через *Аар багах*. Через *багах* или верхний проем юрты *могол ураса* проходит ось мироздания, это сквозной канал, место схождения трех миров — Небес, Земли и Ада.

По линии восхода солнца от *багаха* сооружали из камней алтарь *холумтан*. *Холумтан* — очаг, алтарь, на котором разжигался священный небесный огонь, означавший «отворение небесных дверей». Огонь очага *холумтана* — архетип, символ небесного огня, плазменного состояния небесных тел.

С обеих сторон *багаха* ставились священные коновязи *ытык сэргэ* для привязывания священных животных *ытык сүөһү*, *ытык сылгы* — лошадей и жеребят белой масти. Им вплетали в гриву и хвост цветные ленточки *салама*, покрывали нарядными чепраками. В старину, обозначая дорогу алгысчыта в небеса, ставили по девять *сэргэ* с каждой стороны, обозначая границы девяти небесных слоев, сфер. Верхушки *багаха* и каждого *сэргэ* соединяли ритуальными бечевками из конского волоса *сөрүө* с нанизанными на них цветными ленточками *салама*. Это символ упорядоченности космоса, девяти небесных слоев-сфер и их системной связи с общим центром — сквозным мировым столпом (схема 1).

На рис. 13—14 представлен комплекс *сэргэ* в местности Уулаах Атах в Сунтарском улусе Республики Саха (Якутия), где был проведен Ысыах в честь Победы в Великой Отечественной войне [6].

На рис. 15 показан обряд *алгыс* на *ысыахе* в местности Кулусуннаах Таттинского улуса, состоявшемся в советское время [6].

Хакасы. По всей территории Хонгорая, на многих горных вершинах сооружались небесные храмы. Большие храмовые комплексы известны под названием *устанах*. Например, в долине реки Ниня, на горе под одноименным названием *Устанах* (букв. «гора-церковь») сохранилось грандиозное сооружение. Хакасский термин, вероятно, восходит к древнетюркскому *уштан* — «рай». Основную массу нагорных сооружений составляют молельни *суме* (*сүме*) или *куре* (*күрө*). *Суме* обычно использовались один раз в году. По Хонгораю их насчитывается около сотни, некоторые горы, где сооружены культовые храмы, как, например, молельня в устье Тунгузуль, так и называется *Күрө таг* — *гора Куре*. Причем многие из них были созданы в кыргызские времена, задолго до сложения Ах-Чаяна, и использовались вторично. Бурханистские *сяме* состояли из следующего комплекса. На возвышенности культовое место обносилось *каменной стеной*, круглой или квадратной в плане. В центре находился жертвенник *тасхах*, выложенный из каменных плит в форме куба. Иногда использовались квадратные камни (*хыр тас*). Рядом с жерт-

венником обязательно устанавливалась вместе с корневищем священная береза *най хазын*, которая обвешивалась ритуальными ленточками *чалама*. Если на вершине горы не находили подобную, то глава общины *тёс пазы* выкапывал трехлетнюю березку (обязательно с корнями), отвозил на ритуальную площадку и устанавливал, заваливая корни камнями. После жертвоприношения она оставалась на своем месте. Трогать ее запрещалось. Хонгорцы верили в ее магические свойства [1].

На небесном жертвоприношении рядом с березой *най хазын* вкапывалась коновязь, куда привязывали священного коня — *ызыха* белой масти (*ах манган*), на котором должен ездить Белый творец — *Ах-Худай*. В гриву и хвост коня вплетались белые и синие ленты *чалама* [1].

Глава общины обязан был привезти на заклание трехлетнего белого валуха с черными щеками или ушами *мара настынг ах силеке*. Черных или совершенно белых (*манган*) ягнят в жертву небу не приносили. Кроме главы общины, на Небесное жертвоприношение барашков привозили другие хонгорцы, обязавшиеся оказать материальную помощь при проведении моления. Глава их благодарил и каждому пожимал руку. На ритуальный праздник забивалось до 20—30 овец. На месте жертвоприношения *ёддүрбе*, опять окурив дымом богородской травы — *ирбен*, привязывали согласно социальному рангу на священную бечеву *ах чиле*, длиною в семь сажений. Бечева одним концом закреплялась за ствол священной березы *най хазын*, а другим цеплялась за рядом стоящие деревца [1].

Алтайцы. Из дневника диакона З. Хабарова за 1908 г.: «Культовые сооружения»: «... Юрта Тырья стояла на мыске высокого увала предгорья, а позади от этой юрты поодаль в обе стороны стояли еще две юрты, кои казались расставлены как бы охраны. Внизу в ложке стояли еще две юрты. Все живущие здесь родственники Тырья. Через ложек в сажнях в 200 тоже на увале предгорья виднелся *курее*, *кюре* (место молений), мы попросили Тырья, чтобы он нас сводил туда и рассказал о значении *курее*, «можно, можно и все можно рассказать» — ответил любезный Тырый, охотно повел нас *курее*, где мы расспрашивали значение каждого *тагыла* (жертвенника), и он с удовольствием объяснил. За неимением фотографического аппарата мы можем ограничиться только следующим приблизительным чертежом» (схема 2) [5]:

«1. Круг означает ограду из простых осиновых жердей, осьмиугольная от жердей.

2. В самой середине ограды главный жертвенник, вышиною приблизительно 2 арш. и 1/2 арш. широты из дикого камня плитняка.

3. Все маленькие-жертвенники тоже из камня.

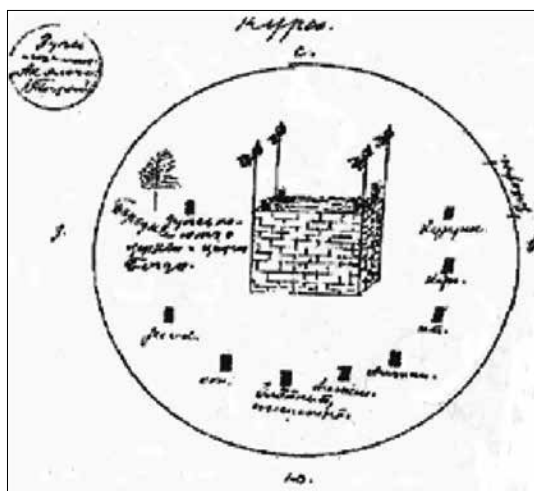

Схема 2. План алтайского куре

Как главный жертвенник, так и малые жертвенники называются *тагыл* (в старой вере называли *сан* или *ширэе*), все место молений со всеми *тагылами* называется *Курэе*. В отличие от малых главный жертвенник называется *Курэенин-бои*. [5].

Из записок диакона М. Ялбачева (1906 г.): «...Нам желательно было осмотреть жертвенники, около которых бурханисты устраивают свои моления <...> Первый жертвенник представляет из себя простой четырехугольный сруб, обшитый тесом, аршина 2,5 или 2 в ширину и аршина 2,5 в высоту. По углам жертвенника поставлены четыре эмалированные миски. С восточной стороны жертвенника были поставлены две жерди с белыми и желтыми лентами. Впереди жертвенника воткнуты четыре березки, значение которых таковое: две — солнцу, две — луне. Второй жертвенник подобный первому, только сложен он из диких камней с углублением в середину. На этом жертвеннике сжигают остатки жертвенного животного. На 10—15 сажен расстояния от жертвенников воткнуты полукругом березки, а перед березками — небольшие столбики, на которых *бурханисты* жгут вереск» (рис. 16) [5].

Тувинцы. Все обряды освящения (за исключением *от дагыыры* — освящения домашнего очага) проводились на горе или любой возвышенности. По представлениям тувинцев, на них обитают духи, от которых зависит благополучие людей. Поэтому культовая часть праздника совершалась обязательно на вершине. Долина в противоположность горе — место проживания людей с их радостями,

бедами, болезнями, грехами. Чтобы не беспокоить духов, не прогневить их своими действиями, люди проводили заключительные части крупных обрядов и праздников (спортивные состязания и пиршество) в долине [3].

На возвышенности, где совершались обряды и праздники, главным символом становится жертвенник — *оваа*. Его сооружали в виде шалаша из веток ивы и хвойных деревьев. Чтобы ветки не распадались, их обвязывали лентами, сплетенными из конского волоса. Вход в *оваа* обращен к священной стороне света — восточной (где восходит солнце), также, как и вход в юрту. Задолго до восхода солнца в *аале* (стойбище) собирались мужчины, подходили к юрте старейшины рода, прося его провести обряд. Он принимал приглашение, и все участники во главе с ведущим начинали шествие к жертвеннику, расположенному на вершине горы.

Старейшина почитался как живое божество, наделенное сверхъестественной силой — властью над стихиями, тайным знанием. Глава рода исполнял роль посредника между людьми и божествами потустороннего мира. К обряду тщательно готовились.

Костюмы участников обрядового действия были красивыми, новыми, праздничными. Как и все обряды, и праздники тувинцев, *Оваа дагыры* начинался рано утром, при восходе солнца. На заключительную часть большинства обрядов и праздников допускались только мужчины.

Шествие к жертвеннику совершали в полном молчании. Люди поднимались на вершину к месту действия медленно, размеренно. Все готовилось к таинству — общению с духами. Никто не разговаривал, поэтому ожидание сигнала — начала восхода солнца — проходило в тишине.

Во время чтения благопожелания мужчины стояли на западной стороне обрядовой площадки, лицом к востоку, смотрели на восходящее солнце через центр площадки — жертвенник *оваа*. Затем участники выстраивались в одну линию — признак равенства всех перед духами, за исключением старейшины, который становился во главе процессии, и все вместе совершали троекратный обход жертвенника с остановками для поклонов во все стороны света, начиная со священной восточной стороны. На восточной стороне устраивали самый большой из четырех жертвенных костров — *сан салыры*. Молодые люди возжигали очистительные костры *сан салыры* по четырем сторонам света. Кульминация обряда — обращение старейшины рода к духам. При первых лучах солнца старейшина начинал читать *йёрээл* (благопожелание), совершая при этом ритуальное действие — *чажыг* (окропление, кормление природы). После совершения всех предписанных традицией ритуальных жестов,

поклонов и восхвалений участники моления спускались в долину. Обряд, состязание, пиршество — *той* всегда совершались по однажды заведенному и никогда не нарушаемому порядку [3].

Таким образом, пространственная организация обрядов тенгрианских молений производилась по установленному канону. На выбранной по определенным признакам местности сооружался комплекс сакральных сооружений. Основной принцип организации комплекса сооружений един: городьба — *курее*, мировая гора (храм) — ритуальная *юрта*, *оваа*, мировой столп — *коновязь*, жертвенник, очаг — *алтарь*. Ориентация сооружений — на восход солнца.

Идея молений обряда — восхождение на небо для получения божественного благословения *алгыс* и окропление полученным *алгысом* всего земного. *Кропление* на якутском яз. — *ысыах*, тувинском — *чажыг*, *восхождение*, *взлетание* на якутском — *дайыы*, на хакасском — *тайши*.

Вся композиция комплекса — это проекция вертикального мира на плоскости ландшафта. Граница проекции вертикального пространства на плоскости обозначалась городьбой *курее*. Городьба из жердей *курее* — як., алт., хак., бечева из конского волоса *ситии*, *серее* — як., *ах чиле* — хак., ленточки *салама* — як., *чалама* — хак., алт., тув.;

Этот древний обряд небесного моления запечатлен на памятнике изобразительного искусства тагарской археологической культуры (X—III в. до н. э.), состоящий из двух групп петроглифов: Малой и Большой Боярской писаницы на юго-западной части хребта Бояры (по-хакасски *Пойар таг* — «Священная гора»). Этот невысокий хребет в 6 км к югу от села Троицкое Боградского района Республики Хакасия, тянется вдоль левого берега Енисея (*рис. 17*).

М.А. Дэвлет: «...Поверхность Большой Боярской писаницы испещрена шрамами, царапинами, выбоинами, прорезана глубокими трещинами, часть которых, как видно, существовала ещё до того, как первобытные художники нанесли на скалу свои рисунки. Время сгладило изображения, местами они густо поросли лишайником. Кроме того, Большая Боярская писаница невыгодно освещена. Обращённая на юг, она чётко просматривается лишь вечером и особенно ясно ранним утром. Когда косые лучи восходящего солнца скользят по шероховатой выветренной поверхности скалы, изображения проясняются. Постепенно становясь всё отчетливее, рисунки как бы оживают в сознании зачарованного зрителя, перед которым возникают посёлок древних жителей Среднего Енисея, их жилища, скот, домашняя утварь, оружие, а также сами творцы наскальных изображений. Вот внизу три всадника на лошадях и один на олене гонят оленье стадо к бревенчатым домам, обращённым к зрителю

фронтонной частью со входом. В центре среднего яруса изображений — главная группа жилищ: большие рубленые избы с покатыми крышами и конические постройки, напоминающие юрты. Около жилищ — котлы и животные: бараны с мощными круто закрученными рогами, козлы с бородками и длинными рогами, загнутыми назад. Слева на значительном расстоянии человек в своеобразном головном уборе гонит к домам длинноногий крупный рогатый скот. Наверху опять-таки дома, а между ними котлы, крупный рогатый скот, бараны, лошади, одна из которых осёдлана. Всадник в одной руке держит повод, а в другой, видимо, нагайку. Поблизости человек в остроконечном головном уборе с натянутым сложным луком в одной руке и посохом (?) в другой, у его ног — собака. Около построек — люди в молитвенной позе, с воздетыми к небу руками. <... Особый интерес для нас представляют сведения о сезонных праздниках и обрядах, связанных с магией плодородия людей и животных, культом производительных сил природы. В частности, у якутов было два годовых праздника *ысыах* — весенний и осенний. Это были кумысные праздники, так как в центре внимания участников ритуала находились одна или две кумысные бадьи, служившие символами богатства, изобилия, процветания. Кумыс почитался якутами как напиток божественного происхождения, ниспосланный светлыми небесными богами, принёсшими на землю кумысную закваску. Сезонные якутские праздники наиболее полно донесли до нас элементы древнего культа, нашедшего отражение в изображениях Большой Боярской писаницы <...>

<...> Боярские писаницы отражают сложные идеологические представления их безымянных творцов. Надо полагать, что межгорные долины Боярского хребта являлись центрами первобытных святилищ, посещавшихся во время сезонных праздников. Магические действия и церемонии у скальных фриз с изображениями носили, вероятно, не индивидуальный, а коллективный характер. Не каждому участнику ритуала в отдельности, а всему родовому поселку ниспрашивались процветание и изобилие <...>

<...> Итак, Большая Боярская писаница была создана с культовыми целями, однако это обстоятельство не лишает её изображения реалистического содержания как ценнейшего источника познания жизни давно исчезнувшего общества. Изображения писаницы отражают предметы и явления реальной жизни и проливают свет на вопросы хозяйства, идеологии и культуры древних обитателей Среднего Енисея» [2].

Можно добавить к этому, что это общество не исчезло, авторы этой наскальной писаницы стали предками многих российских на-

родов, в первую очередь, сибирских тюрков — хакасов, саха-якутов, алтайцев, тувинцев и др.

Древние люди изобразили картину не из реальной жизни — дикие бараны, горные козлы, олени и домашний рогатый скот, лошади не пасутся вместе. На скале воспроизведен сакральный обряд небесного моления, когда община выезжает на летник, и в день равноденствия, или солнцестояния, на восходе солнца у Небесного Бога испрашиваются души домашнего скота, охотничьего зверья, благополучие и процветание. На картине изображен «пригон» участниками обряда небесного изобилия — душ домашнего скота, охотничьего зверья. Человек в остроконечном головном уборе с луком есть *алгысчыт*. Бронзовые котлы *олгуй* и другая посуда с ритуальной едой выставлены для «выпадения» в них *алгыс*. То, что только мужчины принимают участие в таинстве обряда, подчеркнуто особо.

То, что вся сакральная наскальная картина лучше всего видна на восходе, связано с тем, что именно на восходе и проводится обряд. Природа сама предоставила для создания своеобразной древней иконописи ровную грань скального пояса вершины крутой священной сопки *Пойар таг*. По поверьям древних художников, с вершины спускался *алгыс*. Под сопкой в долине наверняка располагался летник, где собственно и устраивались моления. Картина имеет магическую вспомогательную функцию — изображенное в момент обряда должно было «ожить» и претвориться в жизнь.

На основе анализа материалов по организации и проведению обрядов небесного моления современных и древних народов Сибири представляется возможной реконструкция тенгрианского обряда и древнего сакрального комплекса сооружений. Как видно из приведенных примеров, план сакрального комплекса небесных молений универсален.

Рассмотренный, дошедший до современности обряд тенгрианского моления сибирских тюрков — хакасов, алтайцев, саха (яку-

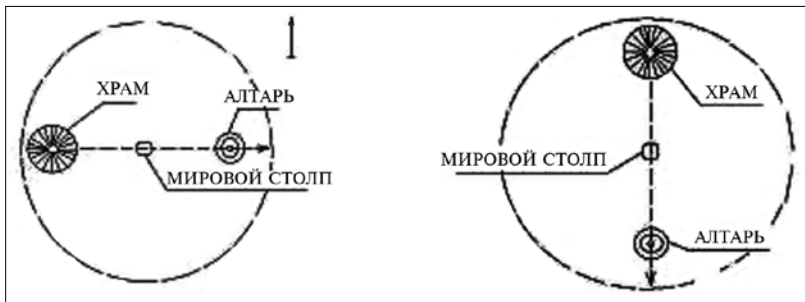

Схема 3. Схема универсального архетипа сакральных комплексов

тов), тувинцев был присущ и монгольским народам России — бурятам, калмыкам. Их проводили и предки башкир, татар, кавказских, финно-угорских и славянских народов. Но в силу раннего отпочкования от основной метрополии и прихода в удаленные суровые широты у сибирских тюрков эта религиозная доктрина сохранилась в первоначальном виде до современности. Анализ сравнительных материалов этих сакральных сооружений приводит к понятию *универсальный архетип сакрального комплекса* в триаде «храм-столп-алтарь» со сквозной ориентацией по направлению к солнечной стороне (см. схему 3).

Периодический культурный «резонанс» этого архетипа возникает как результат социального напряжения при угрозе утери культурно-цивилизационной целостности общества. Сакральный комплекс сооружений служит визуальным символом, маркером, свидетельствующим принадлежность данного сообщества определенной традиции, культуре. Механизм его начинает формироваться в недрах бессознательного культурного.

Человек обустроивает огороженный сакральный комплекс, который есть модель мироздания и который не может ни начаться, ни прекратиться, поскольку он понимается как само условие конституирования мира. Так древний род, осваивая очередной ландшафт, обустроивает его как мироздание, метит, маркирует — возводит комплекс сакральных сооружений и идентифицирует себя именно с этим созданным собственным маркером. Появляется идентификация общества с данной территорией.

Периодический культурный «резонанс» архетипа этого комплекса есть, в свою очередь, рефлексия, т.е. мысль индивидов этой или той общности, направленная на другую их мысль, связанную с необходимостью повторного мечения территории. Необходимость же возникает с появлением затруднения, связанного с угрозой утраты некогда «меченой» территории, пространства, среды обитания в том виде, в каком он был некогда обустроен. Так в результате рефлексии, традиционное общество вновь ставит метку, маркер — водружает традиционный сакральный комплекс и с помощью этой процедуры осуществляет снятие затруднения. В этом случае рефлексия — развитие и обновление практики. Практика прекратилась, но рефлексия возобновила практику высшей формой практики — деятельностью.

Итак, культурный «резонанс» древних сакральных комплексов в городах и поселениях национальных республик Сибири, можно рассматривать как рефлексию их социума на угрозу утраты самоидентификации. Социум коллективно осмысливает и переосмысливает предыдущий опыт, создавая необходимую предпосылку для возникновения инноваций. И происходит новый переработанный согласно

новым условиям и требованиям рецидив архетипа сакрального комплекса — его культурный «резонанс».

Использованная литература и источники

1. **Якутия:** Историко-культурный атлас / Науч. ред. В.Н. Иванов. — М.: Изд-продюс. центр «Дизайн. Информация. Картография», 2007. — 872 с.
2. **Обрядовая поэзия саха (якутов)** // Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока. — Новосибирск: Ин-т филологии СО РАН — Ин-т мировой литературы им. А.М. Горького, 2003. — Т. 24.
3. **Сборник статей** (Институт алтаистики им. С.С. Суразакова Республика Алтай). Бурханизм — Ак-Жан: документы и материалы. — Горно-Алтайск: ГУ кн. изд-во «Юч-Сюмер — Белуха», 2004.
4. **Бутанаев, В.Я.** Бурханизм тюрков Саяно-Алтая. / В.Я. Бутанаев. — Абакан: Изд-во Хакасского гос. ун-та им. Н.Ф. Катанова, 2003. — 260 с.
5. **Кужугет, А.** Освящение жертвенника. Традиционный летний обряд «Оваа дагыыры» // Сокровища культуры Тувы. Серия «Наследие народов Российской Федерации». Вып. 7. — М: НИИЦентр, 2006. — 320 с.
6. **Яковлев, В.Ф.** Ысыах — Туймаада — Эллэй — Ус Хатын / В.Ф. Яковлев. — Якутск: ГУП НИПК «Сахаполиграфиздат», 2005. — 64 с.
7. **Дэвлет, М.А.** Большая Боярская писаница / М.А. Дэвлет. — М., 1976. — 36 с. / Электрон. Ресурс. Режим доступа: <http://museum.kemsu.ru/expskif.html>
8. **Габышева, А.Л.** Героический эпос олонхо в изобразительном искусстве Якутии / А.Л. Габышева, Г.Г. Неустроева, ГУМХ «Национальный художественный музей РС(Я). — Якутск: ООО «Рекламное агентство «Апрель», 2009. — 256 с. илл.

***Светлана Ивановна Петрова,**
исторической наука кандидата,*

*М.К. Аммосов аатынан ХИФУ хотугулуу-илинни
норуоттарын тылын уонна култууратын институтун
фольклор уонна култуура кафедратын доцена*

ЫҤЫАХ ТАҢАҕА: ҮГЭС УОННА АНЫҒЫ КЭМ

Былыр-былыргыттан биһиги өбүгэлэрбитигэр таҥаһы танҥны култуурата үрдүк таһымга турара. Саха таҥаһа көрөргө кэрэ дьүһүннээх эрэ буолбакка, кини тымныыттан, куйаастан харыстыыр ураты суолталааба. Маны таһынан, таҥас сиэр-туом култууратыгар киһи кутун-сүрүн харыстыыр, үрдүк Айыылары кытта ситимниир суолтатын, ол эбэтэр таҥас итэбэли кытта ситимин ойуулаан-дьүһүннээн көрдөрүү саха нуруотун тылынан уус-уран айымньыларыгар: үһүйээннэргэ, остуоруйаларга, нуруот ырыаларыгар-тойуктарыгар, олонхожо — бэрт үчүгэйдик, киэнник, диринник ойууланар. Кинилэр ис хоһоонноругар былыргы таҥас терминологиятын

таһынан кини тигиитин технологията кытта бэлиэтэнэр. Холобур, «Дьабака бэргэһэ» ырыатын ис хоһоонуттан бу бэргэһэ чопчу ханнык түүлээхтэн ханыыланан тигиллибитин таһынан, дьабака сүрүн элеменнэрин терминологията кытта көстөр: холобур, иннэ — *үрүнгэ*, кэннэ — *кэтэбэ*, түүнэн кытыыта — *хадьяаһына*, үрдүк оройо — *чопчуур*, *чуораах* эбэтэр кэннинэн түһэр икки лиэнтэтэ — *дьэндиискэлиир тэрэбит* диэн. «Саары этэрбэс ырыатыгар» этэрбэс тигиллэр матырыйаалын бэлэмнээһин: *тириини сүлүү*, *ыраастааһын*, *кэһиэхтээһин*, *хараардааһын*, ону таһынан этэрбэс тигиитин технологията: *кырыйыы*, *холбоохун*, *илинэн тигиити*, *сииги кытаатыннарыйы*, *этэрбэс тумсун*, *тилэбин*, *быатын*, *билэтин тигиитэ*. Бу маннык дьүһүйүүнү олонхоһуттар Айыыһыт таһаһын дьүһүйүүгэ эмиэ тутталлар эбит.

Аны туран, эрдэтээнни олонхолорго, үһүйээннэргэ, былыргы танас элеменнэрин, киэргэллэрин дьүһүйүүгэ умнулан хаалбыт таһастар киэргэллэрин ааттара баар буолаллар. Холобур, «Кыыс таһара» үһүйээннэ сүктэр кыыс таһаһыгар *бадыҥкай*, *көндөй хобо*, *күөгү*, *холдофон* диэн умнулан хаалбыт киэргэллэр ойууланаллар. Маны таһынан, сүктэр кыыс араас эгэлгэ таһаһын арааһа хоһулар, холобур, харах уутун соттор күндү түүлээх тыс, саһыл бытыгыттан өрөн онгоһуллубут харах сабыыта — чарагчы.

Аныгы кэм култууратыгар саха таһаһа эмиэ биир улахан суолтаны ылар буолла. Ол туоһутунан тойуксуттар, олонхоһуттар, оһуохайдыттар, хомусчуттар, үнкүүһүттэр, эстрада ырыаһыттары, алгысчыттар бары сахалыы танас тиктэн кэтэллэрэ буолар. Саха бастын мааны таһаһын көрүү саас айыы ытыллар иистэнньэннэр уонна модельердар күөн күрэстэригэр «Саһарбаһа» уонна Үс Хатынҥа Туймаада ыһаһын чэрчитинэн ытыллар «Олонхо дойдутун талбамааны таһаһа» тэрээһиннэригэр буолар. Онно элбэх улуустан кэлэн кытталлар. Бу тэрээһиннэри Өксөкүлээх аатынан норуоттар доһордоһууларын дьийэтин иһинэн үлэлиир «Айыы Куо» театр (сал. Л.И. Голубь) уонна куорат мэриятын култуураһа салаата (А.Н. Корякина) көбүлээһиннэринэн барар. Ону таһынан, саха таһаһын тигээчилэргэ анаан элбэх научнай-практическай хабааннаах лекциялар, семинардар, маастар-кылаастар ытыллаллар. Бу тэрээһиннэр сүрүн сыаллара диэн — өбүгэ төрүт иискэ үгэһин сөргүтүү, саха бастын мааны таһаһын быһыытын-таһаатын уратытын, ойуутун-дьарбаатын тигиитин, киэргэлин-симэбин онгоһуутун дьонҥо-сэргэбэ тиэрдэн, саха үгэс буолбут таһаһын сүннүүн булан аныгы кэмнэ кэтиллэр таһаска сөптөөхтүк киллэри уонна иистэнньэннэргэ аналлаах араас сүбэлэри-амалары биэри буолар.

Дьалхааннаах XX үйэ бүтүүтүтэн дьон өйүн-санаатын уһуктуута, норуот быһыытынан бэйэтин төрүт үгэстэрин билиниитэ саха та-

наһын научнай өтгүнэн үөрэтиигэ уонна кини сайдытыгар эмиэ төһүү күүс буолла. Саха таһаһыгар аан бастаан историко-этнографической чинчийиини искусствовед, и.н.к. Р.С. Гаврильева ыппыта. Кини элбэх научнай-практической семинардары ыттар этэ. Саха таһаһын ичигэһи тутар суолтатын аныгы производственной таһаска киллэриитин т.н.д. Л.Н. Расторгуева үөрэспитэ. Кини көбүлээһининэн билигин норуокка киэнник биллэр сахалыы таһастары тигэр «Хотугу Таһас» фирма арыллыбыта. Хотугу норуоттар таһастарын, ол иһигэр саха таһаһын уратытын эмиэ и.н.к. В.С. Акимова, таһас итэбэли кытта ситимин, кини сиэргэ-туомна оруолун мин эмиэ үөрэтэн-чинчийэн турабыт. 2009 с. саха таһаһын бэлиэлэригэр аан дойдуну анаарыы туһунан культурологической түмүктэри онорон, эдэр чинчийээчи Е.М. Ефимова культуролог-учуонай аатын ситиһиилээхтик көмүскээбитэ. Быйылгы дьылга саха таһаһын искусствоведение өтгүнэн чинчийи эмиэ ситиһиилээх буолуо диэн эрэнэ күүтэбит, саха сиэринэн улаханлык сангарбаппыт.

Саха таһаһа инникитин сайдар кэскиллээх, ол туоһунан саха сириин модельердара Москва куоракка сылын аайы ытыллар Норуоттар икки ардыларынаабы «Этно-эрато» диэн национальной таһас саамай үрдүкү куонкурсугар ситиһиилээхтик кыттыллара буолар. Бу куонкуруска сылын аайы Россия араас регионнарыттан уонна омук сирдэриттэн национальной таһаһы тигэр модельердар кэлэн күрэхтэһэллэр. 2003 сыллаахха IV төгүлүн ытыллыбыт куонкуруска «Восточный костюм» диэн номинацияба сахалартан аан бастаан Августина Филиппова бэйэтин эксклюзивнай моделларынан дьүүлүүр сүбэ биһирэбилин ылбыта, мин «Сүктэр кыыс» таһаһын көрдөрөн, Гран-при үрдүкү ааты Казахстан модельерын кытта үллэстибиппит, оттон эдэр модельер Петр Яковлев үһүс миэстэни ылан үөрүү үктэллэнэн кэлбиппит. Ити куонкурус кэнниттэн «Хотугу, Сибиир уонна Дальнай Восток норуоттарын таһастара» диэн номинация кирибитэ. Онно 2008 с. Саха театрын художнига Лена Гоголева олонхо таһастарынан эмиэ Гран-при хаһаайынын үрдүк аатын ылбыта. Бу куонкурус быйыл эмиэ Москва куоракка XI төгүлүн ытыллына уонна сахаларга өссө ситиһиилээх буолла. Манна Армения, Белоруссия, Грузия, Казахстан, Монголия, Швейцария дойдуларыттан уонна Россия 22 регионнарыттан сүүсчэкэ модельер кэлэн кыттыбыттара. Ол курдук быйылгы «Саһарбаба» любитель-модельердар куонкурустарыгар бастагы миэстэни ылбыт Лидия Будищева бу норуоттар икки ардыларынаабы күрэххэ үөһэ ааттаммыт номинацияба эмиэ Гран-при хаһаайына буолла, өссө ону таһынан, кини Норуоттар икки ардыларынаабы «Дизайнердар союзтарын» аатыттан үрдүкү бастагы степеннээх дипломуна наһараадаланна.

Бу биһиги өбүгэлэрбит таҥастара сайдар кэскиллээбин туоһулуур улахан ситиһии!

Мин бэйэм үлэм сиэринэн саха таҥаһын тигээччилэри, айааччылары мэлдьи кэтээн көрөбүн. Сорохтор айар үлэлэригэр улахан ситиһиилэнэн баран коммерцияҕа охтон, кэптэн хаалаллар, үгүс талааннаах ыччат айыахтарын-тигиэхтэрин баҕарбыттарын да иһин, ырыынак ыар содулугар обустаран тохтуулар, оттон сорох айааччылар таһымнара намыһах буолан айар үлэ күүстээх долгунун кыайбаттар. Балар истэригэр соробор, сатаабат да эрээри, тигэ сатааччы, саха таҥаһын ис дьинин билбэт эрээри бэйэтигэр коммерция оностон дьону үөрэтэ сатааччы, эбэтэр атын айымньылаах модельердар үлэлэрин уоран ылан үтүктэ да сатааччы эмиэ баар буолар.

Оттон Лидия Будищева хорутуулаахтык уонна таһаарыылаахтык тахсан эрэр любитель-модельер. Кини «Саһарҕа-2009» республиканскай куонкурууска ыһыахха кэтиллэр эдэр ыччакка анаммыт «Күн тырымнара» («Солнечный всплеск») диэн коллекцията санга эриэккэс сүүрэн быһыытынан көстүбүтэ. Лидия манньк куонкурууска бастакы кыттыыта этэ, ол эрээри бастаан тахсыбыта. Мин кини үлэлэрин кэрэхсээн көрбүтүм диэн, кини сахалыы таҥас элементин күн аайы кэтиллэр аныгы көстүүм быһыытыгар сөптөөхтүк киллэриитэ, өнгүн дьүөрэлэһиитэ дьэрэкээн уонна тигиитин ньымата (технология) ыраас этэ. Быйылгы куонкурууска кини саас, күһүн кэтиллэр сахалыы истииллээх халтан соннор, көстүүмнэр «Былыргы кэмтэн инникигэ» («Из прошлого в будущее») коллекциятын көрдөрбүтэ ураты этэ. «Ол коллекциябын ситэрэн аан дойдуга түһүлгэтигэр баран кытынним», — диэн кэпсиир Лидия миэхэ үөрүүтүн үлэстэ кэлэн олорон. Лидия инники айымньылаах булаана элбэх. Дьикти алыптаах айымньы кини инники үлэтигэр өссө күүскэ сыдыайдын диэн алгыбын уонна инникитин киниттэн өссө элбэби эрэнэбин.

Кистэл буолбатах, кэнники кэмгэ саха национальнай таҥаһын сценическэй көстүүмү кытта булкуйуу, биир кэлимсэ таҥас курдук өйдөбүл сабыдыала таҥас быһыытыгар, кини киэргэллэригэр дьайыыта элбэх. Дьининэн, таҥас бу икки өйдөбүлэ тус-туһунаннар. Национальнай таҥас диэн бу норуот итэбэлигэр уонна төрүт култууратыгар тирэвирэн айыллыбыт уонна тигиллибит, үйэттэн үйэбэ бэриллэн кэлбит таҥас ааттанар. Бу таҥас национальнай бырааһынньыктарга, билинҕи кэмгэ тэриллэр сиэргэ-туомна норуот сирэйин көрдөрөр таҥас быһыытынан кэтиллиэхтээх. Национальнай таҥас бу норуот духуобунай уонна материалнай култууратын баайа буоларынан кини быһыыта-таһаата (покрой), оһуордарын ис дьингэ (семантика), киэргэллэрин-симэхтэрин кэтиллэр-туттулар суолтата (функциональная нагрузка), тигиллэр матырыйаала, киэргэлэ би-

лингнн да кэмнэ уларыйыа суохтаах, ону таһынан, эр киһи-дьахтар, кыыс-уол, оҕо уонна улахан киһи таҥастарын уратыта тутуһулдуохтаах. Оттон күн айыы кэтиллэр аныгы (повседневная одежда) эбэтэр дьоро кэмнэ кэтиллэр (праздничная одежда) таҥастарга ханнык эмэ сахалыы элемент эбэтэр оһуор кириитэ бу таҥас национальной колоритын туоһута (одежда с национальным колоритом).

Билинннн кэмнэ сахалыы национальной таҥаска олобуран модельердар уонна тигээччилэр араас таһымна кэтиллэр киэргэлгэ эбэтэр сценаҕа кэтиллэр таҥастары айаллар. Сценическэй таҥас элбэх көрүҥнэрэ араас таһымнаах культурнай түһүлгэлэргэ, концертнай тэрээһиннэргэ кэтиллэллэрэ, эбэтэр биирдиилээн айар дьон эбэтэр модельердар эксклюзивнай таҥастары айан дьон-сэргэ сыанабылыгар тахсыбыттара ыраатта. Бу таҥас сценаҕа кэтиллэрин быһыытынан кэтээччи эбэтэр тиктэрээччи баҕатынан таҥас быһыытын, тас көрүҥүн киэргэтэн көрдөрөр сыалтан таҥас быһыыта уларыйан, оһуора-бичигэ киэргэллэрэ көрөөччү харабын сымнатан чабыллыа оонньоор буолла. Ол сыалтан билигин модельердар, биирдиилээн таҥас аһааччылар сценическэй таҥас киэргэллэригэр аныгы чэпчэки матырыйааллары — парча, тесьма, люрекс, страза, о.д.а. аныгы киэргэл араастарын киэнник туһанар буоллулар. Күннээҕи кэтэр уонна сценическэй таҥастарга национальной таҥас элеменнэрин уларытан туһаныллар, кинилэр тигиилэрин технологията, ону таһынан, киэргэллэрэ-симэхтэрэ судургу буолар. Ол курдук, саха дьахтарын мааныга кэтэр «бууктаах, кытыылаах сонноро» биилинэн быакаҕар буолан, быһыыта алдьанан, араас сардананан күлүмүрдүү оонньоон былыргы восток кырасаабыссаларын, эбэтэр нуучча сарыыссаларын таҥастарыгар майгынныыр буолан эрэр. Аар-саарга аатырбыт, олонхо тылыгар хоһуллубут «хааннаах, сэттээх дьабака» бэргэһэбит чопчуура «модельердар» көмөлөрүнэн чопчуура судургутуулан, быһыыта алдьанна. Эр дьон, дьахталлар Орто Азия омуктарын тюбетейкаларын таптаан кэппиттэрэ ыраатта. Кырдыаҕас эмээхситтэр сүктэр кыыс оҕо бэргэһэтин, онтукабыт өссө казах кыргыттарын бэргэһэлэригэр майгыннаан эрэр, онтон кыргыттар аҕам дьахтар бастыгатын кэтэллэр. Бу маннык уларыйыылар национальной таҥаска киирэллэрэ хомолтолоох. Кэнники сыллар күрэхтэрин түмүгүнэн көрдөххө, эр киһи таҥаһыгар болҕомто ууруллан эрэр курдук, ол гынан баран үксүлэрэ сценическэй көрүҥнээхтэр. Манна даҕатан эттэххэ, урукку уонна билинннн куорат мэрдэрин, атын да үрдүк солороохтор таҥастара сибилигин ыллаантуойан барыахтарын курдук эмизэ наһаа сценическэй көрүҥнээхтэр, национальной таҥас ирдэбилигэр сөп түбэспэттэр.

Маны таһынан, таҥаһы танныы культууратын туһунан аҕыйах тылы бэлиэтээн ааһыабы баҕарыллар. Өбүгэлэрбит манна эмизэ улахан

болѡмтолорун уураллара, бу билинни кэмнэ эмиэ умнуллан, туту-хуллубат буолла. Ол курдук, тымныыга-тыалга араас эгэлгэ хаттык танастарынан хаттынан танныы, итииэгэ-куйааска бэргэһэ кулгаабын тиэрэн эгэпчилии, сиэргэ-туомна танаһы тимэхтэммэккэ нэл-бэгэйдии кэтии диэн баара, саал былааты бобуонньуктуу бааналлара. Итииэгэ, тымныыга кэтиллэр танастар тус-туһунан комплект буолан тигиллэллэрэ уонна ол суолунан кэтиллэллэр этэ. Оттон билинни биһиги эдэр ыччаппытыгар танаһы танныы култуурата суох, собуруунгу куйаас дойдулар муодаларын батыһан итиини туппат чап-чараас танаһынан, өссө ситэрэн систэрэ, истэрин түгэбэ, төбөлөрө, кулгаахтара, түөстэрэ кыһыннары отой аһаҕас сылдыбаллар. Бу ыччат инники кэскилигэр, ол эбэтэр төрүүхтэригэр тутунан дьайыа биллибэт. Оскуолаҕа национальнай концепция киллэриллибитэ син добуочча буолла, ол тухары ыччаппытын саха буоларга, өбүгэлэрбит астара-танастара хайдах буолуохтаабын биллэрэ-көрдөрө, сахалыы тыл-өс хайдах сангарыллыахтарын үөрэтэ-такайа сатаатыбыт ини. Онтубут түмүгэ суобун тэнэ. Мин санаабар, национальнай концепциянан ыччаты иитии сорууга, өйдөөх, сатабыллаах ыччаты эрэ буолбакка, доруобай ыччаты иитии буолуохтаах этэ.

Түмүкпэр, биһиги өбүгэлэрбититтэн илдьэ кэлбит национальнай танаспыт бэйэтэ туспа уратылаах, кииргэллэрэ-симэхтэрэ олонхоҕо ойууланарын курдук сиэдэрэй, баай-талым, саха киһитин сайдам аһаҕас санаатын, хорсун-хоодуот майгытын, киэнг, баай дууһатын итэҕэ-тиилээхтик көрдөрөр, ону таһынан итииттэн-тымныыттан харыстыыр суолталаах, онон кинини аныгы кэм ирдэбилинэн кэтиллэр сахалыы колориттаах танастарга уонна сиэргэ-туомна кэтиллэр национальнай танастарга сөптөөхтүк киллэриэххэ наада дии саныыбын.

*Лена Руслановна Степанова,
начальник УКиНТ Нюрбинского района*

ПОДГОТОВКА К ПРОВЕДЕНИЮ РЕСПУБЛИКАНСКОГО ЫСЬАХА ОЛОНХО В 2012 Г. В НЮРБИНСКОМ УЛУСЕ

Согласно исследованиям ученых, в Виллойской группе улусов эпическая традиция была наиболее развита в Нюрбинском улусе. Было много олонхосутов-профессионалов, которых народ ценил и любил. Согласно исследованиям д-ра филол. наук Василия Васильевича Илларионова, в начале прошлого века их количество достигало 96 человек. Среди последней плеяды сказителей особенно выделяются Иван Догоюков, Спиридон Петров-Уус Уола, Ион Матвеевич Харитонов-Саахардаах Дьуона, Николай Тагров, Василий Егоров-

Айах Баһылай, Гавриил Дуяков, Игнатий Кутукуров, Елисей Валь, Федот Максимов-Оботтоох Сөдүөт, Иван Иванов-Мүрүстээн Уйбаан, Сергей Чуочаанов и др. Они создавали и донесли до нашего времени крупные эпические творения, которые силами специалистов и энтузиастов были записаны и оставлены в наследство как сокровища, имеющие мировое значение.

С 80-х гг. XX в. сказительством олонхо занялись таланты устного народного творчества Семен Степанович Егоров-Оһоокой Сэмэн, Николай Федотович Осипов-Чоомуут. Семен Степанович Егоров является первым в республике инициатором коллективного исполнения олонхо в современное время. Этот первый опыт постановки олонхо на сцене имел впоследствии широкое распространение среди самодеятельных театров республики. В свое время, опираясь именно на этот опыт актриса Нюрбинского государственного передвижного драматического театра, Отличник культуры РС(Я) Зоя Гаврильевна Попова организовала первый в Якутии народный театр «Олонхо» в г. Нюрба, который успешно работает до сих пор.

Если говорить о сегодняшнем дне, то можно назвать Василия Ивановича Иванова-Василий Чиллэ (с. Хатын Сьһыы), Мирославу Иванову (с. Хатыы), Кима Федорова (г. Нюрба), Галину Гурьеву (с. Кюндядя), Анастасию Ушканову (с. Малыкай). Наиболее зрелым сказителем олонхо из них является Василий Иванов-Чиллэ Баһылай, в репертуаре которого имеется семь олонхо. Шесть из них подготовлены к печати в серии «Ньурба олонхото».

Сегодня в Нюрбинском районе проводится планомерная работа по увековечению и пропаганде Олонхо.

В фольклорно-музыкальном фонде «Талаан» при управлении культуры и народного творчества записаны на аудио- и видеоносители четырнадцать олонхо сказителей XX в. Вилуйской группы районов. Таким образом, собирателями и исследователями фольклора в Нюрбе охвачен весь Вилуйский регион.

При поддержке Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера и национального книжного издательства «Бичик» в июне 2009 г. выпущена книга-олонхо «Кулдус Бөбө» известного сказителя Иона Харитоновна-Саахардаах Дьуона. За последний год Управление культуры и народного творчества выпустило два издания: «Күн Күбээдэ бухатыыр» Василия Ивановича Иванова-Чиллэ Баһылай и сказителя Николая Ивановича Тихонова «Бэриэт Бэргэнтэй бухатыыр».

Широко известны нюрбинские ысыахи. Несомненно, это свидетельство наличия большого творческого потенциала: на высоком организационном уровне проводятся все мероприятия ысыаха,

на которых выполняются все каноны и традиции национального праздника.

Мероприятия республиканского, международного масштаба — такие, как Международные спортивные игры «Дети Азии», спортивные игры народов Республики Саха (Якутия), республиканский Ысыах Туймаады, — не обходятся без участия творческих коллективов Нюрбинского улуса. Народные коллективы, имеющие исключительный опыт, обладающие методикой работы с эпическим материалом востребованы не только в районе, но и по всей республике. Таковыми можно назвать единственный в республике кукольный народный театр с. Жархан, народный театр «Олонхо» г. Нюрба, детский народный театр с. Антоновка, Российский образцовый танцевальный коллектив «Кэскил» с. Кюндядя, образцовый танцевальный коллектив «Сир симэхтэрэ» г. Нюрба, приглашенные для работы на Ысыахе Олонхо 2011 г. в городе Мирном.

Творческий ресурс Нюрбинского улуса для подготовки и проведения Ысыаха Олонхо

При культурных центрах работают 10 народных коллективов, 3 образцовых коллектива:

Народные коллективы	Руководители
Жарханский народный кукольный театр	Отличник культуры РС(Я) Терентьева Линаида Христофоровна
Малыкайский народный танцевально-хоровой коллектив «Сыккыс»	Отличник культуры РС(Я) Тихонова Марфа Николаевна, Отличник культуры РС(Я) Иннокентьева Анидора Игнатьевна
Антоновский народный театр	Отличник культуры РС(Я) Матвеева Нюргуяна Владимировна
Антоновский народный фольклорный коллектив «Оһуохай»	Мартынова Саргылана Даниловна
Кюндядинский народный фольклорный коллектив «Кылыһах»	Кучурова Таисия Аркадьевна
Маарский народный фольклорный коллектив «Дьөнкүүдэ кыталыктара»	Оппудонова Мария Александровна
Нюрбинский народный театр «Олонхо» при Управлении культуры	Попов Иван Иванович
Нюрбинский народный фольклорный коллектив «Талба талааннахтара»	Отличник культуры РС(Я) Николаева Розалия Николаевна

Нюрбинский народный фольклорный коллектив «Ньурбачаан»	Антонова Татьяна Геннадьевна
Нюрбинский танцевально-хоровой народный коллектив «Эрчим»	Отличник культуры РС(Я) Никифорова Светлана Герасимовна, Семенов Михаил Михайлович
Таркаинский вокально-хоровой народный коллектив «Илгэ»	Заслуженный работник культуры РС(Я) Моргусов Афанасий Александрович
Кюндядинский образцовый танцевальный коллектив России «Кэскил»	Отличник культуры РС(Я) Степанова Галина Прокопьевна
Нюрбинский образцовый танцевальный коллектив «Сир симэхтэрэ»	Отличник культуры РС(Я) Скрябина Маргарита Никитична
Нюрбинский образцовый танцевальный коллектив «Сулусчаана»	Попова Марианна Анатольевна

По улусу всего в культурных центрах работают 439 клубных формирований, в них 6374 участника. Из этих клубных формирований 116 являются детскими объединениями, кружками и коллективами по разным жанрам и направлениям, где занимаются свыше 1728 детей в возрасте от 7 до 17 лет.

Более 40 лет плодотворно и творчески работает Государственный передвижной драматический театр. Под руководством заслуженного деятеля искусств РС(Я), художественного руководителя Юрия Макарова коллектив театра успешно реализует свой творческий потенциал в сценическом воплощении якутского эпоса.

Научное обоснование Ысыаха Олонхо

Организаторы ысыаха опираются на труды и исследования земляков — д-ра филол. наук Николая Васильевича Емельянова, д-ра филос. наук Ксенофонта Дмитриевича Уткина, д-ра филол. наук Василия Васильевича Илларионова и др. 9–10 марта 2011 г. в г. Нюрба проведена республиканская научно-практическая конференция «Ысыах Олонхо: опыт и перспективы» с участием ведущих ученых ИГИ и ПМНС СО РАН, Института Олонхо СВФУ имени М.К. Аммосова, ФГОУ АГИИК. С научными учреждениями, с учеными будут подписаны договора по подготовке научной концепции Ысыаха олонхо, подготовке к изданию олонхо сказителей Нюрбинского улуса.

Методическое обеспечение проведения Ысыаха Олонхо

Методическую помощь и поддержку в подготовке и проведении обрядов и мероприятий окажут структуры МКиДР РС(Я), такие, как, ГУ «АРКТИКА», Дом дружбы народов им. А.Е. Кулаковского, Дом «Арчы» и др. Работа в этом направлении тоже началась, проведены мастер-классы, будем проводить творческие лаборатории, семинары, презентации, выставки, смотры.

Издание и выпуск книг

1. Институт Олонхо СВФУ им. М.К.Аммосова. Олонхо аутентичного сказителя Нюрбинского улуса В.Д.Егорова-Айах Баһылай (уроженец местности Бэстээх Чаппангинского наслега) «Оьо Дуулаахы бухатыыр». Объем олонхо — 5,5 тыс. строк. Национальное книжное издательство «Бичик» подготовит к печати общественно-популярное издание на основе диссертации к.ф.н. А.А. Кузьминой «Олонхосуты Вилюйского региона» об олонхосутах, собирателях и исследователях Нюрбинского улуса под названием «Аргыстаах Айыы аартыгынан».

2. Поручить Национальный комитет по подготовке и проведению 10-летия Олонхо (А.Н. Жирков) издать одним томом двух олонхо Иванова В.И.-Чиллэ Баһылай, сказителя современности. Институт гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера — олонхо Г.В.Дуякова «Кыыс Дьуурайа бухатыыр» (уроженец Хорулинского наслега) (вышло в серии «Саха боотурдара»).

3. Для издания в Нюрбинской типографии подготовлены олонхо Н.И. Иванова-Сыбаан Никииппэр (уроженец Чукарского наслега Нюрбинского улуса) «Уол Туйгун бухатыыр». Объем олонхо — более 5 тыс. строк.

4. Олонхо И.М. Харитонова-Саахардаах Дьуона «Күн Эрили бухатыыр» (уроженец Мегежекского наслега). Объем — 5 тыс. строк.

5. Специальный иллюстрированный выпуск для детей, куда войдут отрывки олонхо сказителей Нюрбинского района как образцы локальной эпической традиции.

6. Каждое поселение улуса готовит к изданию брошюры с кратким изложением эпической традиции, существовавшей в наслеге.

7. Альбом-книга народного мастера РС(Я) В.И. Саввинова.

Проводится планомерная работа оцифровке материалов фонда «Талаан», который содержит более 500 единиц материалов по устному народному творчеству Вилюйского региона. Сегодня силами студии завершается перенос материалов с магнитной пленки на цифровой носитель. Следующий этап — восстановление звука и видеоряда, что требует специального оснащения: компьютерной

техники больших мощностей, специализированной программы — работы соответствующих специалистов звукозаписывающих студий и т.д. В итоге данной работы станет возможным навсегда увековечить выдающихся исполнителей устного народного творчества всего виллоевского региона в аудио, видеоальбомах. (в антологию Ысыахов Нюрбы войдут все, кто когда-либо выступал принимал участие в творческих конкурсах, смотрах осуохая, тойука и т.д.).

Постановка спектаклей

Нюрбинский драматический театр — по олонхо В.И. Иванова-Чиллэ Баһылай «Күн Күбээдэ Бухатыыр» будет поставлен детский спектакль-олонхо, также готовится премьера спектакля «Буура Дохсун» по олонхо Эрилик Эристин.

Театр «Олонхо» при управлении культуры поставит спектакль «Кулдус Бөбө» сказителя Саахардаах Дьуона во время республиканского Ысыаха Олонхо.

Жарханским народным кукольным театром будет поставлен спектакль по олонхо Г.В.Дуякова «Кыыс Дьуурай бухатыыр».

Детской кукольной студией «Мичийээнэ» будет подготовлен спектакль по олонхо П.П. Ядрихинского «Дьырыбына Дьырылыатта».

Силами детей и юношества г. Нюрбы и детской кукольной студией Жарханского кукольного театра будут сняты детский анимационный фильм по олонхо.

Проведение Ысыаха Олонхо

Во время ысыаха Олонхо планируется:

— церемония открытия ысыаха — согласно исконным канонам и традициям;

— постановка олонхо силами народного театра «Олонхо» по олонхо «Кулдус Бөбө» И.М.Харитоновна-Саахардаах Дьуона;

— реконструкция церемонии кумысопития как основного и главного компонента любого ысыаха;

— организация национального оркестра под управлением члена Союза композиторов А.А.Моргусова;

— конкурсы запевал осуохая, тойуксутов, сказителей олонхо.

Ысыах Олонхо — несомненно, мероприятие энергоемкое, широкомасштабное, требующее не только наличия соответствующих творческих ресурсов, но и определенных финансовых затрат. Соответственно этому составлена смета расходов, надеемся, что средства будут выделены в требуемом объеме и в срок.

ИККИС ТҮҢҮМЭХ

ЫҢЫАХ ХХІ ҮЙЭБЭ — САХА ОМУГУН ТӨРҮТ ҮГЭҢИН КӨСТҮҮТЭ

Салайааччылар: **Екатерина Назаровна Романова,
Лена Валерьевна Федорова**

*Федор Иванович Наумов,
ХЭТ «Союзпроект» директора*

КЫТАЛЫКТААХ — ЫҢЫАХ ТҮҢҮЛГЭТЭ

Ыһыахтыыр сир саха төрүт култууратын өйдөбүллэригэр сөп түбэхэр аныгылыы сана объектардаах буолуохтаах. Онно тэриллибит куонкуруска биһиги уонна «Ленагаз» Кыталыктаах диэн сиргэ бэйэбит көрүүлэрбитин, баҕа санааларбытын бырайыактаан уонна кэккэ сүбэлэри истээри, кэпсээри хас да сүбэ мунньахтарга кытынныбыт.

Бу объектар СР Правительствотын 2009 с-бы 241 №-дээх «Регламент проведения Ысыаха Олонхо по РС(Я)» дьаһалыгар олобуран, бэйэтэ быраабылалаах, көрүүлээх-истиилээх, хааччактардаах тутуллаллар. Дьаһалга 2-с пуунунан киирэ сылдьар: Олонхо дьыэтэ биир улахан, сүрүн тутуу, онтон «Мобол Ураһа», «Күнү көрсүү түһүлгэтэ», «Кымыс иһэр түһүлгэ», «Аал Луук мас» «Ытык дуоҕа», «Аар баҕах сэргэлэр» — бу сүрүн объектар буолаллар. Ону таһынан, 2-с подпуунунан сылдьар ыалдьыттары көрсүү объектара: киирэр сизэр-туом ытыллар «Ритуальной арка» — бу сүрүн ирдэбил. Ол кэнниттэн сүрүн трибуналар, онтон «Оһуохай түһүлгэтэ» уонна «Олонхо түһүлгэтэ». Ол кэннэ «Пункты общественного питания» уонна «Санитарно-контролирующий надзор» тутуулар баар буолуохтаахтар. 3-с пуунунан «Ипподром» буолар. Ыһыах буолла да, ат сүүрдүүлээх буюу

луохтаах. Ипподром ирдэбиллэрэ: сүүрэр дорожка 1600 м усталаах, аан дойдутаабы стандарка эппиэттиэхтээх сирдэрэ көнө буолуохтаах, ону таһынан, аттар баайыллар сирдэрэ, аттар түһүнэр сирдэрэ — баар буолуохтаахтар. Спортивной көрүннэр ытыллар сирдэрэ «Хапсабай» «Мас тардыһар сир», «Национальной көрүннэргэ» күрэхтэри ытытар сирдэр. Итилэр бары регламенна баар объектар. Атын объектары миэстэтигэр көрүүххэ сөп. Саамай сүрүн объекпыт трибуна икки өттүнэн хайысхалаах буолар. Биир өтгө ыһыахтыыр сир аһыллыгыта буолар сирэ, биир өтгө ипподром трибуна буолар. Онон трибунабыт ыһыах дьонугар табыгастаах буоллун диэн оҕоһулунна: дьон-сэргэ ырааппакка, көһө сылдьан, ат сүүрдүүтүн, уонна ыһыах сүрүн тэрээһиннэрин көрөрүгэр табыгастаах уонна компактной буоллун диэн өйдөбүлтэн табыста.

Ону таһынан, иккис сүрүн объектын павильонмут буолар. Онон биһиги норуоттарбыт маастардара, художниктарбыт уонна уран тарбахтаахтарбыт оҕоһуктара ыһыах ыалдьыттарыгар көрдөрүллүөхтээхтэр. Ону таһынан, дьобус архитектурнай көрүнүнэн оҕолор сынньанар сирдэрэ, аттракционнар киирэн иһиэхтэрэ. Саамай улахан кыһалҕабытынан электроэнергия үрдүк күүрүүлээх ЛЭП тардыллыгыта буолар. Ону сэргэ, суолбут уонна автостоянка, парковочнай сирдэр. Бу балары учуоттаан туран, бу бырайыакпыт өссө да үөрэтиллэ-ситэриллэ турар, билигин норуот маастардарын кытары үлэлэһэ сылдьабыт. Бастакы улахан боппуруспут — Аал Луук мас тутуута уонна Аар баҕахтары, «Кымыс иһэр түһүлгэбэ» оҕоһуктары оҕоруу. Ол объектар бары концепция быһыытынан эппиэтиир көстүүлээх-истиилээх гына оҕоруохпутун баҕарабыт. Этиилэр, баҕа санаалар киирэ тураллар, олору учуоттаан салгыы өссө тупсарыахпыт, үлэлиэхпит. Манна буолар ыһыах уратылаах буолуон наада. Атын ыһыахтардааҕар кэрэ көстүүлээх, дьонно-сэргэбэ өр сылларга өйдөнөн хаалар курдук буолуохтаах. Манна ландшафтнай өттүгэр улахан кэпсэтии табыста. Кырдык, ыһыах буолар сиригэр объектар улахан суолталаахтар, ону бу эскизтэри көрөннүт санаа атастатаргытыгар, этии киллэрэргитигэр ынҕырабыт. Уонна үүнэр 2012 сылга буолар ыһыах үрдүк таһымна аастын диэн баҕа санаабын этэбин.

*Сима Петровна Толстякова,
СР култууратын үтүөлээх үлэһитэ*

ЫҤЫАХ МЭНЭ БЭЛИЭ ХАМСАНЫЫЛАРА

«АРКТИКА» Государственной тэрилтэ культурологической үөрэхтээһин киинин иһинэн Саха үнкүүтүн оскуолата үнкүү ис туругун,

тыынын, үнкүү онкулун көрдөөн, ырытан, чинчийэн буларга соруктаах үлэни ыытарга тэриллибитэ.

Төрүт үнкүүбүт норуот итэҕэлин, сиэри-туому, норуот үгэһин кытары ыкса ситимнээх буолан, төрдүттэн дьону иитэр, үөрэтэр, сайыннарар, киһиэхэ үтүө сыһыаны иитэр, эт-хаан өттүнэн сайыннарар суолталаах.

Кэлинни сылларга ыһах арыллыгыта театриализованнай шоу курдук онгоһуллан тэриллэр буолла. Билбэт киһи көрдөбүнэ, олус кыраһыабай, чабылхай көстүү. Ол гынан баран, айылҕаҕа сылга биирдэ тэриллэр норуот үгэһин тутуһан, үгэн-сүктэн көрдөһөр, алгыс инэрэр үөрүүлээх түгэммитигэр шоу элеменнэрэ ыһаҕы оонньууга көргө-нарга кубулутан, бэйэтин ис суолтатын сүтэрэр суолга туруорда. Ыһах аһыллыгытын сиэрэ-туома биир ирдэбилинэн-канонунан туруоруллуохтаах диэн чинчийээччилэр, ытык кырдыаҕастарбыт этэллэрин истэн долоҕойбутугар киллэрэр кэммит кэллэ.

Ыһахха киһи алгыс ылар сыаллаах кэлэр. Алгыс — ыһах сүрүн түгэнэ.

Алгыс толоруллуутугар сүрүн кыттааччылар — алгысчыт уонна кини кынатчыттара. Алгыс этиллэр кэмигэр сүүрүү-хаамыы, үнкүү, ырыа суох. Сүрүн хамсаныыта диэн алгысчыт саҕарар тылын күүһүрдэн биэрэр бэлиэлэр эрэ баар буолуохтаахтар. Кэлинни сылларга республикаҕа Норуоттар икки ардыларынаабы «Азия оҕолоро» спортивной оонньуулар стадионна буолар үөрүүлээх театриализованнай арыллыылара айар эйгэҕэ элбэби биэрдэ. Салайааччылар улахан оскуоланы бардылар. Ол гынан баран спортивной оонньуу театриализованнай көстүүтэ ыһах арыллыгытын түгэнигэр эмиэ киирдэ. Бу киһини толкуйдатар түгэн дии саныыбын.

Ыһах алгыстан сааланар буоллаҕына, биир сүрүн чабылхай түгэнэ биһиги төрүт үнкүүбүт оһуохай буолар.

Оһуохайы хас улуус аайы толорооччу бэйэтин ураты матыыбынан, хамсаныгытынан үнкүүнү толорор. Нэһилиэк аайы матыып, хамсаныы уларыян иһэр. Оһуохай тэнийэригэр, сайдарыгар оһуохайы таһаарарга эдэр ыччакка улахан болҕомто ууруллара сөптөөх. Эдэр ыччат тыына, ис көрүүтэ кэнгииригэр, эт-хаан өттүнэн, духубунай сайдылаах, айар кыаҕа арылларыгар оһуохай улахан оруоллаах.

Күн мэнэ бэлиэлээх, алгыс ис хоһоонноох төрүт оһуохайбыт бар дьону түмэр, сомоболуур алыптаах күүһэ улааттын, сайдар кэскиллээх суолбутун кэтирэтэн, уһатан истин!

АЛГЫС АЙЫЛҔАҔА ДЬАЙЫЫТА

Биллэрин-көстөрүн курдук, аан дойду таһымынан өй, сүрэх мөккүөрэ буола турар. Өйбүтүнэн наһаа сайынныбыт гынан баран, киһи үйэтэ кыччыы турар. Россияҕа эр киһи олорор орто сааһа 58 сыл диэн быһааран тураллар, официальной статистиканан, 130-с миэстэбэ тэбиллибиппит.

Айылҕабытын кытары ситимнээх ыһыах ис тыһыныгар, соругар суолта биэрэммит, онно санаабытын тутарбыт буоллар, дьэ, табыллыа этэ дии саныбын. Онтон сүрэхпит эйгэтэ диэн биһиги ийэ өйбүт, сааһыламмыт, сиидэлэммит ийэ өйбүт, интуиция таһымнаах. Киһи ис санаатынан ыраас буоллабына, айылҕа ону таайан, киһи тугу санаабытыгар эппиэтин биэрэн, тула өттүгэр барытын үчүгэй, кэрэ, ыраас онгорор. Ону дьол тардыы диэн ааттыыллар.

Сүрэх тэбэр, хаан эргийэр чэрчитин аура дииллэр сахалар. Онтон биһиги, сахалар, сүр диэн уот кээмэинэн быһаарабыт. Үчүгэй толкуйдаах, санаалаах киһи уота-күүһэ улахан буолар. Тула өттүбүтүтэн дьайа турар арааһынай долгуннарга биһиги оустарбат буоллубут. Биллэрин курдук, физиктэр билигин киһи уонна айылҕа киэн өйдөбүлүн диринник ырытан эрэллэр. Айылҕа, биһиги билбиппитин да иһин, билбэппэтэхпитин да иһин үлэлии аҕай турар. Хас биирдии киһи бэйэтэ, эмиэ кыра эйгэ, аан дойду айылҕатын илдэ сылдьар. Ол иһин физическэй эттик диэн бу эппитин-сииммитин, буор куппугун ааттыыллар. Ол аата Менделеев таблицата биһиги испитигэр барыта 100% киирэ сылдьар эбит. Айылҕабытын кытта ситиммитин тутар буоллахпытына, биһиги ол онтон туруктаах, чөл буолабыт.

Бу ыһыах тэриллэригэр тэрийээччилэр кыһырдылар даһаны, ол тэтимэ, долгуна бу салгыны хамсатан, көннөрү ыһыахха кэлбит дьонго бэриллэн киирэн барар. Дьон-сэргэ долгуйан барда даһаны, ол долгун салгыны хамсатан тула өттүттэн эмиэ оннук күүһү биэрэр эйгэни тардан киирэн барар. Ол иһин биһиги санаабытынан айылҕаны төһөнөн судургутук толкуйдуубут, ылынабыт даһаны, оччонон үйэбит уһуур, санаабыт кэнгиир. Биһиги дьолбут тула өттүбүтүгэр алгыстаах тыһынынан ананан эргийэн барар, дьол тардыы диэн ол иһин этэллэр. Биһиги сүрэхпитинэн, эйгэбитинэн талааны таһаарабыт, күн уотун курдук үүннэрэн, кэрэ эйгэни, санааны биһиги дьонго бэлэхтээтэхпитинэ, тапталынан тырымнаатахпытына, санаабыт ыраас буоллабына, туох барыта сылааска тардыһар. Күн көрдөбүнэ, от-мас тиллэн өрө көтөбүллэрин курдук, биһигини

тула барыта үтүө тыын мустан кэлэр эбээт. Ол иһин бу алгыс бар дьону айылҕаны кытта ситимнииригэр аналлаах, тэтимнээх буолар.

Айыыһыт этэр этиитин күүһэ алгыска, дьонно бу айыллыбыты өйдөөҥ диэн этэр. Ол иһин халлааны кытары хайаан даҕаны ситим баар буолуохтаах. Көрдөххүтүнэ туох да суох курдук даҕаны, былыргы өбүгэлэрбит халлааны итэҕэйэннэр, кинилэр санааларын көтөҕөннөр, бу Орто дойду кыһалҕатыттан кинилэр эйгэлэрин ыраастаналлар эбит.

Киһи хаста да бу сиргэ удьуорунан төрүүр, итини өйдөөтөбүнэ, киһи ыраабы ситимнээн толкуйдуур. Ийэ сири кытта ситимнээхпит, ийэбит сириэнэн айылҕабыт киирэр, төрөөбүт дойдубут киһини наһаа араҥаччылыыр, арыаллыыр, дойдубут дьонун кытары иллээх буоллахпытына, биһиги чөл туруктаах буолабыт.

Аан дойду былыр-былыргыттан атыһахтаах уу курдук аймана турар, ким санаатын ыстарбатах ол кыайылылаах тахсар. Биһиги хаһан да ыһыллыбат курдук, тула өттүбүтүгэр эйгэни куруук онорсо сылдыһахтаахпыт. Киһи киһинэн киһи буолар, ойуурдаах куобах охтон биэрбэт диэн мээнэбэ эппэттэр. Биһиги бастаан, үгэс быһыытын, хас биирдии ыһахтыы кэлбит киһи бэйэтин айылҕатын харанарыгар кыах биэрэммит, онтон бар дьон күүһэ түмүллэн, билинги өйдөбүлбүтүнэн эйгэбитигэр дьайа турар күүстээх хахтары үөскэтэн, айылҕа тыынын дьонно туһаайар үтүө сарданга үөскүүр. Ол сарданга таһыгар биһиги ыһахпыт суолтата уһуур.

Айар тыл минньигэс. Биһиги бири өйдүөхтээхпит — эйэбэстик, сайабастык, сырдыгынан тырымнаан ып-ыраас санаанан оҕотуттан, оҕонньоругар, салайааччытыттан хачыгаарыгар тийэ — бука бары биир таһымынан айылҕаба тийдэхпитинэ, айылҕабыт биһиэхэ уон оччонон үтөнү ытан, биһиги ыһахпыт ис хоһооно салҕанан тахсыаба. Атын дойду дьоно кэлэннэр, биһиги тас көстүүбүтүгэр таах да наадыйбаттар, тугу танна сылдырбытын билэ да сатаабаттар. Турукпутун көрө сатыыллар, ис тыыммытын, кыахпытын аан дойду дьонугар тугу эмэ этэр кыахтаахтар дуу, суох дуу диэн. Онон турукпутун таһаарарга күн уотун уларытыаххайын, сылааһы киллэриэххэйн.

*Татьяна Прокопьевна Олесова,
Саха Республикатын култууратын
үтүөлээх үлэһитэ, Ньурба*

КҮӨХ НЬУРБА ЫҢЫАХТАРЫН УРАТЫТА

Ньурба ыһыабын улахан уратытынан көлүөнөттэн көлүөнөбү кэлбит норуот муударана буолар, онно эбиллэр өйүн күүһэ, кэрэбэ тардыһыта. Бу барыта ыһыах тыынын үөскэтэр Ньурба хас биирдии киһитигэр ыһыах тыына иитиллэр, үйэттэн үйэбэ кэлэр, үгэскэ кубулуйбут оонньуута хас биирдии киһи сүрэбинэн ааһар. Күүппүт бағалаах түһүлгэлэригэр өрүүнэн кэлэллэр, тэрийсэллэр.

Билигин сайдан хас биирдии боростуой киһи оннообор сиэри-туому кириитикэлиир, билэр буолла.

Ленинскэй оройуонна 1967 с. ыһыах анал сценарийынан ытыллар. Онон Ньурба ыһыаға бэрт өрдөөбүтүн тэрээһиннээх. Ким хайа иннинэ режиссердаах, сценарийдаах буолбута. Биһиги дьоммут церемонията суох ытыллар ыһыахтары аны астыммат буоллулар. Ксенофонт Дмитриевич Уткин, Спартак Иванович Слепцов сағалаабыт ыһыахтара сыл ахсын саналыы кырааскаланан көстөллөр. Уйгу ыһыаға, Айыы ыһыаға, Өрөгөй ыһыаға, Саргы ыһыаға этилэр. Онтон 90-с сс. Үрүн сылгы сылыттан сағалаан Дьөһөгөй Айыыга ыһыах ыһан күүскэ уонна сонундук турбута. Манна Марта Гоголева элбэх үлэни ыппыта. ЮНЕСКО көрдөрүүлээх ыһыаға 1992 с. биһиэхэ буолбута. Бу ыһыах атын улуустар ыһыахтара тэрээһиннээхтик ытылларыгар төһө да мөккүөрдээх буоллар, үчүгэй холобур буолбута. Араас дойдуттан ыалдыт, үөрэтээччи учуонайдар саха ыһыабын бэркэ интэриэһиргиир буолбуттара.

*Владимир Иванович Саввинов,
СР норуотун маастара,
Ньурба*

ЫҢЫАХ ИҢИТЭ-ХОМУОҒА

«Ураанхай сахалар», «Эллэйаада» кинигэлэргэ ааптар, аатырбыт этнограф Г.В. Ксенофонтов: «Якуты, несомненно, народ древний, а культура их старинная», — диэбиттээх. Кини олус дағаны чопчутук эппит эбит. Онон буоллабына түн былыр төрүттэрбит мас иһит элбэх көрүнүн олохторуугар-дьаһахтарыгар тутта сылдыбыттара биллэр. Биһиги эрабыт (I в. до н.э.) I үйэтин иннинээби сылларыгар, Хайалаах Алтайга Енисей өрүс баһыгар баар кургааннары хаспытта-

ра, онно туойтан уонна мастан онгоһуллубут чорооннор көстүбүттэрэ (Н.Д. Архипов «Древняя культура Якутии» уонна Кызласов).

III—V б.э. олорубут хууннар уонна сахалар орнаменнара олус маарыннаһар эбиттэр (С.В. Иванов).

Аатырбыт хууннар ыраахтаабыта Атилла төһө эмэ кыһыл, үрүн көмүс иһиттээх эрэри, мас иһиккэ — кытыйаҕа аһыырын Византия посольствотын кытта кэпсэтэ сылдыбыт Приска Атилла кымыһы (кинилэр *камос* дииллэрэ) мас кытыйаҕа иһэрин көрөн сөхпүт. Оттон ыалдыттар кыһыл, үрүн көмүс иһиттэргэ аһаабыттар.

В. Серошевская чороон тас онгоһуутун греческэй вазаҕа холуура. Россия биллиилээх археолога А. Окладников: «Аан дойдуга хайа да норуокка маннык онгоһуулаах-мандардаах чороон суох, сахаларга эрэ баар», — диэбиттээх.

Мин Москва исторической музейыгар сылдьан, Сибиир, Азия истиэлтэригэр олорубут омуктар туой кытыйаларын оһуора-мандара, быһыыта, бийиги кытыйабытыгар маарынныыр «Ураһа», «Тынгырах», «Быа» ойуулаахтара.

Үрүн илгэбэ анаан онгоһуллубут саха иһитэ-хоһуоһа (чороон, кытыйа, кытах, чабычак, ыаҕас, сири, о.д.а). Кинилэр XV—XVII үйэлэр саҕана тас быһыылара уонна орнаменнара боростуой соһуһа. Ону археологтар, краеведтар Ковынин, Эргис, Новгородов, Стрелов уо.д.а. үлэлэрэ туоһулуур.

Кэлинги археологтар ханыларыттан көстүбүт кытыйалар, чорооннор тустарынан И.В.Константинов, А.И.Гоголев, И.Д.Архипов уо.д.а. үлэлэригэр суруллар.

XVIII үйэттэн саҕалаан чороону олус кэрэтик, арааһынайдык кизэргэтэр буолбуттара. Олус улахан гынан онгороллоро (биир миэтэрэбэ тийэй үрдүктээх буолаллара). Саха мас иһитин көрүнгэ олус элбэх...

Ыһаахтарга, саха омук былыргыттан илдэ кэлбит, кымыс иһитин сиэрин-туомун тутуһан, түһүлгэлээн олороммут, Тойон Айах чорооннорго уохтаах кымыһы иһиэбин! Хас нэһилиэк дьонноро бары чорооммутун туппунан Ньурба күөх кырдалыгар Кыталыктаахха киирин! Республикаҕа Ньурбалар хайдах ыһаахтырбытын көрдөрүөбүн.

Аар бааһыт анныгар симиир иһиппит сириэдийдин, чороон элбэх көрүнгэ кэккэлээтин!

КЫМЫС ИИИТИН СИЭРЭ-ТУОМА

Кымыс ииитин аан маннай саамай ытыктанар үтүө кырдыабаһынан албатан кымыс үрдүн охтороллор. 1992 с. кымыс ииитигэр кыттыыны ылбытым. Айах Баһылай диэн ырыаһыт, оһуоһайдыт, олонхоһут, 90-нун ааспыт оһонньорунаан кымыс үрдүн охтотторбуптут. Ол оһонньор барахсан: «Бу маннык улахан ыһыахха миигинэн кымыс үрдүн охтоттордугут», — диэн туох да унуоҕа хамсыар диэри үөрбүтэ.

Былыргы ыһыахха оннооһор маннык өс хоһооно баар: «Ыһыахха баайыллыбыт ыт оһотун курдук буоллум», — диэн. Ыһыах түһүлгэтигэр ыт сылдыһа суохтаах диэн, кини бу ыһыах түһүлгэтин быһыпалыспат диэн. Уонна ыһыахха былыргы сиэр-туом быһыытынан аһыйах хонуктааһыта киһи көмүүтүгэр сылдыбыт киһи сылдыһа суохтаах эбит. Сизэмэх ойуун эмиэ сылдыбытат. Былыр киинэстэр диэннэр бааллар үһү, киһини харайар дьоннор, оһор эмиэ сылдыбаттар. Тоһо диэтэххинэ, бу ыһыах булгуччу бэс ыйын 22 күнүгэр буолар этэ, ыам ыйын 22 күнүтүн саһа саһыл сылыттан 30 хонуктаах Айыһыт саһыллар ийэ диэн этэ. Туох баар от-мас бүтүннүүтэ үүнэр, ситэр, силигиһиһир, үөн-көйүүр тиллэр, харамайдар төрүүр-ууһуур ыйдара. Былыр ыһыахха ыты киллэрбэттэр, куһаһан тыһынааһтар сылдыбаттар этэ диэн, тоһо диэтэххэ, ыһыах чопчу — итэһэл да айыһыттары бу Орто дойдуттан бүтүннүүтүн үүнэри үүннэрэн, үөскүүрү үөскэтэн баран, туох бары дьэ үөһээ добун халлаан аттыгар туран ама абаһыны кытта оһорбуптут үһү да, бу оһоһ саһаммат диэн этэбин: бу инникини толкуйдаатыннар. Ол гынан баран, сити биһиги ньурбалар эппитигэр-хааммытыгар былыр өбүгэлэрбит саһаттан кэлбит өйдөбүллэр. Ньурба ыһыаһа хаһан да ситиник киһирбэтэһэ. Онон ньурбаларга оһуоһай — ыһыах төрдүбүтүтэн эппитигэр-хааммытыгар бэриһлэ сылдыар, уһаарыттан түөннүүр дьоннор буолбатаһыт. Онон бары күүспүтүн, өйбүтүн-саһабытын уурдахпытына, оһонхо да ыһыаһар ааһытын түһэн биэрбэккэ ыһыаһыт диэн Ньурбам дьонугар бүк эрэнэбин.

ОЛОНХО — САХА МУЗЫКАЛЬНАЯЙ КУЛТУУРАТЫН ТӨРДӨ

Аан дойдуга биллибит улуу айымньыбыт — олонхо саха норуотун музыкальнай култууратын төрдө диирбит оруннаах уонна олохтоох.

«Олонхо ханан, ханна айыллыбытай?» — диэн ыйытыкка филологической наука кандидата, востоковед, историк Сидоров Егор Сидорович: «Саха омум ханан бу Орто дойдуга баар буолуобуттан айыллыбыт, биһиги төрүт хааммытыгар баар норуот айымньыта, ол аата отой сыла-хонуга биллибэт быдан былыргы айымньы буолар», — диэн бигэргэтэр.

Ким эрэ ити кэми 1500 тыһ. сыл диэн быһа этэн Егор Сидоровичы улаханник соһуппут. Академик А.Ф. Миддендорф саха дьыэрэтии ырыатын 1843 с. нотаба таһааран суруйан турар. Бу академической музыкальной теорияба олобуран суруллубут аан маннайгы үлэ буолар.

Олонхо — төрүт этномузыкальной айымньы буоларын музыковед, профессор В.М. Беляев, саха бастакы мелодиста Ф.Г. Корниловтан олонхоһуттартан устан ылбыт дьыэрэтии ырыаларын нотатын ылан үөрөспитэ. Инньэ гынан, аан бастакынан олонхо музыкатыгар научнай классификацияны онорбута. Манна ыарахана диэн, олонхо ырыаларын европейской академической нотаба суруйуу этэ. Тоҕо диэтэргит, саха кылыһаба билиннээннэ диэри нотаба кыайан таһаарылла илик, «чачыта манник суруллар» диэн этэр кыаба суохпутун туһунан музыковедтар, искусствоведение доктора, билигин Америкаба олорор Эдуард Алексеев, биир дойдулаахпыт Надежда Николаева үлэлэригэр сурулла сылдьар. Чугаһатан эрэ «форшлаг» диэн сурукка киирэ сылдьар. Бэйэлэрэ этэллэринэн, хомус курдук, саха куолаһа эмиэ хас да хос нотаны бииргэ ыллаан-туойан таһаарыан сөбүн этэллэр. Олонхо музыкатын диринник үөрөспит этнограф-композитор С.А. Кондратьев Кыыс Кыскайдаан уонна Айыы Умсуура ырыаларын нотаба суруйууга баар. Бу ырыалары үс толорооччу (С.А. Зверев, У.Т. Нохсоров уонна К.Е. Кононов) тустуһунан мелодиялаан толоруулар нотаба түһэрэргэ уустуктанарын көрдөрөр. П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар 36.768 хоһоон остуруокалара, ол иһигэр кэпсээнинэн (речитатив) 23.259 уонна ырыанан 13.509 остуруока баар диэн Г.М. Кривошапка ааҕан таһаарыта баар.

Олонхо чачы дьыэрэтии ырыаттан турарын манник холобурунан билэбит.

«Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхо пластинкаба уһуллубут хронометраһын уһуна 28 чаас 27 мүнүүтэ, оттон ырыата — 18 чаас

45 мүнүүтэ, кэпсээнэ 9 чаас 41 мүнүүтэ устата барар эбит, эмиз Г.М. Кривошашко аажан таһаарытынан.

И.А. Худяков олонхону «норуот операта эбит» диэн турардаах. Итиннэ сигэнэн этгэххэ, олонхоһут диэн соботох толорооччу бу нуруот оператын бары геройдарын, бухатырыттан сажалаан, иннэ абааһы кыһыгар тийэ, ат ырыатын холбоон туран, араас уобарастары ыллыахтаах, ол аайы куолаһын араастаан уларытан, үрдэтэн-намтатан, ол уобараһыгар сөптөөх тональноһы була охсон, темпэтин, ритмин, диапазонун — барытын тус-туһунан толоруохтаах буоллаба дии. Аны маны биир динамиканан толоруллубат, барыта сүрүн музыкальнай ирдэбилгэ толору эппиэттир динамиканы тутуһар. Онон толорооччу — олонхоһут үксэ бэйэтин айан таһаарбыт олонхотун толорор буолан, эрдэтэн ити уобарастарга, сюжеттарга куолаһын бэлэмнээн иһэр дьобурдаах.

Кинилиин, ол аата нуруот ырыаһытынын, опернай ырыаһыт кыайан күрэс былдыаспат, тобо диэтэргит, биирин туох баар үөрэбэ иннэ музыкальнай оскуолаттан сажалаан европейскай академическай теорияба, постановкаба итиллэн тахсар буолан, олонхону толорор кыаба суох, үрдүк үөрэхтээх дипломнаах сахалы дэгэрэн ырыаны эрэ толоруон сөптөөх буолан тахсар.

Аар айылба айан таһаарбыт ырыаһыта, тойуксута, олонхоһута нуруот сүүһүнэн сылларга хаалларбыт үөрэбин барбыт, ол аата ким эрэ, ханна эрэ олонхоһут толоруутун истибит, көрбүт буоллабына, өйүгэр, сүрэбэр-быарыгар сөнгөрдө сылдьан, уутуйан сылдыбыт, көөннөрүллүбүт кымыс курдук, хаһан баһарар бу ырыатын төлөтэптэрэн, нуруотугар ырыа гынан, олонголоон кэбиһиэн сөп!

Оттон олонхо уопсай ис туругун ким да толорбутун иннигэр, ол иһигэр Гаврил Колесов толорбутун орубуна хатылыыр киһи баар буолуо диэби саарбахтанар. Ол иһин олонхоһут бэбэһээ киэһэ туойбут уобараһын бүгүн орубуна, били этэллэринии, «как по нотам» толорбот. Оттон академическай музыкальнай теория ону сөбүлээбэт уонна сөпсөспөт. Ол иһин, билинни композитордар, музыковедтар ити олонхо ырыаларын толору нотаба таһаарар теорияны айыахтаахтар дии саныбын.

Олонхо музыката үс өрүттээх буоллабына, европейскай өйдөбүлэ ити суох. Чэ, бастакынан, ылан көрүбүн: Аллараа дойду, олонхо биир сүппэт уобараһа, туспа музыкальнай көрүү буолуон сөбүн уонна онно сөптөөх композиторскай инструментарий ирдэнэр, иккиһинэн, онтон Орто Ийэ дойдубут ырыата-тойуга:

Хочо күөх хонуутунан,
Кыталыктаах кырдалынан,
Томтойор толоонунан,
Туйгутуур уорбатынан,

Дьогдьойор саалыгар,
Киэркэйэр киинигэр —

күөрэгэй ырыатынан, этигэн хомус тыаһынан хоһуллара буолуо. Үсүһүнэн, үөһээ үс өтгүгэстээх саха омук санаата тийибэтэх, саппахтаах сатыы манган халлаан саталаах таһаатыгар, айаннаан тийиэн, онно олорор айыбыт дьонун алгыстарын ыллахпытына, эрэ өйдүөх кэриннээхпитин уонна онно сөптөөх музыкальнай айымньы көрдүөххэ сөбүн этэбин.

Ол да иһин буолуо, удабаттар охсор дүһүрдэрин тыаһа сотору-сотору кыырай халлаан киэн аартыгын диэкилтэн иһиллитэлээн ыларын, олонхону мифологической остуоруйа эрэ диирбит олонхо өйдөбүлүн чычааһырдарын, сибиллинги олорор үйэбитигэр тэннээн, билгэлээн көрүүнү эрэйэрин өйдүүбүт. Композитордар З.К. Степанов «Ойуун түүл», «Удабан үнүкүүтэ» симфонической фантазия, «Уруйдан, Олонхо дойдута» диэн ораторията, А. Самойлов «Кулан Кулластай» диэн оҕо аналлаах олонхо матыыбыгар олобуран суруйбут балета, «Олонхо сириҥ матыыптара» диэн фортепианоҕа аналлаах айымньыта, Н.С. Берестов симфонической оркестр «Хомуска аналлаах концера», К. Герасимов «Тойук уонна дэгэрэн» диэн симфонической оркестрга аналлаах айымньыта — ити барыта олонхо айымньытын иһиттэн төрөтүллэн тахсыбыт айымньылар буолаллар.

Сахаларбыт диэн дорҕоонноохтук этинэр кэммитигэр, Улуу Олонхобут биһиги омугу аан дойдуга көмүскүүр, араҥаччылыыр, алгыстыыр айымньы буолар. Аан дойдуга итии-куйаас халлаан баарын тухары, саха дэгэрэн ырыата, олонхото биһигини сирэм күөх далбар устун Ньургун Боотур сиэтэн илдьэтти иһэриттэн үөрүүбүт үтүс, ол да иһин сахалыы дуораччы туойабыт!

*Проконий Николаевич Степанов,
оһуохайдьыт*

ОҕУОХАЙ — ЫҤЫАХ СҮРҮН ООННЬУТА

Саха омук уһун кыһын устата мунньуллубут сылаатытан, тонон-хаһан тууйуллубут санаатытан-оноотуттан босхолонон, сайын саамай оройугар, айылҕа ситэн-хотон, торолуйан тупсан, киэргэйэн, күн саамай уһаан, уотун-күөһүн итиитэ сырала мунугаан, айылҕа барахсан сыта-сымара дыргыйан, күүс-уох, сэниэ биэрэр эмтиир-томтуур дьайыта мунугаан күүһүрэр кэмигэр, кыстыгы этэнгэ туораабытын үөрэн-көтөн туран бэлиэтиир саамай күүтүүлээх, кэтэһилээх улуу бырааһынньыга, норуот омук улуу түмсүүтэ буолар.

Сааскы тэрээһин, сайылыкка көһөөһүн, күрүө-хаһаа бүтэн, өрө-

мүөнүн, ходоуна сабааһынын, ыһыы үлэтин кэнниттэн окко кириэх иннинэ кылгас кэм иһигэр, саас күөххэ үктэнэн мунһаммыт ынах үүтүн сүөгэйдээн-арыылаан, биэ ыан кымыс кутан, сааскы кус, хаас, балык этинэн ас-үөл тэринэн, баайтаһын сүөһү, сылгы этин хорчуоппалаан, өл хабан кырдыбаһыттан эдэриттэн, дыхтарыттан, эр киһиттэн тутулуга суох оҕолуун-уруулуун бука бары көрүлээн оонньоон, күүс-уох ылан, санаа-оноо үллэстийэн, билсийэн-көрсүһэн, уруурбаһан, сөбүлэхэн, таптаһан дьоллонор-соргуланар түһүлгэтэ, омул, норуот сомоҕолоһор, түмсэр улуу бырааһынньыга буолар.

Ыһыах тэрээһинигэр киирэллэр:

1. Ыһыах ыһыллар сириҥ-уотун талыы, түһүлгэлэри оноруу, киэргэтии;

2. Ыһыағы аһыы сиэрэ-туома;

3. Түһүлгэлээн олорон кымыс иһии;

4. Оһуохай;

5. Бэрт былдыаһыы, күрэх.

Манна киирэллэр:

- хапсаҕайдаһан тустуу (ыйааһына суох);
- мас тардыһыыта (ыйааһына суох);
- сахалыы атах оонньоуулар (кылыы, буур, куобах);
- кылгас, эбэтэр орто кээмэйгэ сүүрүү;
- ат сүүрүүтэ (1600, 4800, 10 000 м саха бороода аттара сүүрэллэр).

Ыһыах тэрээһинигэр ааспыт үйэ 70—80-с сс. саҕалаан элбэх уларыйыһылар киирдилэр. Ыһыахтар ис хоһоонноро, аналлара, сыаллара-соруктара, ааттара-суоллара элбэхтик уларыйда. Ол курдук итэбэл (үрдүк айыыларга аналлаах) ыһыахтара, үбүлүөйдэргэ, биллиилээх дьон ааттарыҥ үлэлэрин-хамнастарыҥ кытта сибээстээх ыһыахтар, аһара баран араас тэрилтэлэр, биир идэлээхтэр, биир дойдулаахтар, кыргыттар-уолаттар, эдэрдэр, кырдыбаастар уо.д.а. ыһыахтара олус элбээтилэр.

Биир өттүттэн — анал ааттаах, сыаллаах-соруктаах, туһааннаах айыыларга үбүлүөйдэргэ, дьонно, о.д.а. хайысхаларга аналлаах ыһыахтар ытыллаллара санга ис хоһоону, тэрээһин санга көрүннэрин, сонун билиини-көрүүнү, өрө күүрүүнү биэрэллэрэ мэлдьэбэ суох.

Иккис өттүттэн — үөһэ этиллибитин курдук, солуута суох олус элбэх ыһыахтар тэрээһиннэрэ үгүс мөлтөх өрүттэрдээх диэхпин баҕарабын.

Дьон-сэргэ олус уһун салгытыылаах бэйэ-бэйэлэрин хатылаһар тэрээһиннэриттэн күүс-уох ыларыҥ оннугар сылайар-элэйэр, саймаарар. Үлэбэ-хамнаска түргэнник түмүллэ, хомулла, туруна охсубат. Түмүгэр атын омул дьонугар-сэргэтигэр, саха сиригэр үлэлиир хампаанньалар, промышленнай тэрилтэлэр салайааччыларыгар саха

норуота, омуга сайыны быһа ыһыахтыы, туойа-ыллыы, көрүлүү-нарылыы эрэ сылдыар, үлэбэ-хамнаска наадыбат, үлэһитэ суох омук диэн омсолоох өйдөбүл үөскүүрүгэр төрүөт биэрэр.

Ыһыах баччаанга диэри республика бары норуоттарын уопсай бырааһынньыгын курдук тутулан-хабыллан, тэриллэн советскай, россияскай норуот халыбыгар сөп түбэһиннэриллэн кэллэ. Билигин XXI үйэбэ киирэн, 10 сыл олонорон кэлибит. Сахалар төрүт уус омук быһыытынан уратыбытын көрдөрөр соботох бырааһынньыкпыт ыһыах буолар.

Чугастаабы сылларга биһиги төрөөбүт сирбитигэр-уоппутугар халыйан кэлиэхтээх үгүс элбэх ахсааннаах атын омук дьонун сиэрдэрин-туомнарын, оонньууларын-көрдөрүн киллэрэн, ыһыахпытын «байыппакка» төрүт үгэстэрин чинэтэн, чорбоччу тутан, өтөн киирбит үгүс элбэх оонньуулартан, көрдөртөн, күрэхтэһиилэртэн ыраастаан, чордоон, дьин сахалыы тыыннаах омук быһыытынан ураты сиэрдээхпитин-туомнаахпытын көрдөрөн, сүрбүтүн-куппутун билинэн ылынан баралларын курдук тэриниэхтээхпит.

Ыһыах көрүттэн-нарыттан, күрэбүттэн ойуччу ураты улахан суолтаны оһуохайга бэриллиэхтээх.

Оһуохай олонхону кытта кэккэлэһэ саастаах, биир силистээх-мутуктаах, ийэ тыл илгэтин — эгэтин-дэгэтин, абын-хомуһунун, уран тыл ойуулуур-дьүһүннүүр оһуорун-мандарын, мунутуур чыпчаалын олонхоттон итээһэ суох ингэриммит, атын ханнык да омуктарга, уонна, мин санаабар, ситэ үөрэтиллэ, сыаналана илик сүдү айымньы буолар.

Оһуохайга норуот үнкүүтэ-битиитэ, хамсаныта, куолаһын кэрэтэ, кылыһаба, уус-уран хохуйуу, а.э. тойук, ырыа, кэпсээн, сэһэн, хоһоон, поэзия — барыта түмүллэр. Маны барытын биир киһи толорор, оһуохайдыт эппит үнкүүтүн тылын кэрэтэ икки кэрэ, чуор куоластаах дьон үтүктэн этээчи куолаһын өссө киэргэтэн, күүһүрдэн аһаҕас, киэн эйгэбэ тарбатар. Төһөнөн элбэх киһи түһүлгэбэ киирэр, үтүктэр да, соччонон оһуохай тулалыыр эйгэбэ, дьонно-сэргэбэ дьайар күүһэ улаатар, ураты турукка киллэрэр, убу-күүһү, эрчими биэрэр, эмтиир-томтуур, үөрдэр-көгүтэр, өрө күүрдэр, или-эйэни олохтуур, уруурбаһыннарар, сомоһолуур, чугаһыннарар, түмэр.

Онон, түмүктээн эттэхпинэ, Ньурбаба тэриллэр Олонхо ыһыаба дьин былыргылыы, сахалыы да, аныгылыы да тыыннаах, сахалыы үгэстээх оонньуулары, күрэхтэри өрө тутан, олонхоһо, оһуохайга сөптөөх түгэни, бириэмэни аттаран, миэстэтин булларан, саха омук бэйэтин сүдү айымньыларыгар, сэдиэбирдэригэр кырдык да улахан сыанабылы, киэн туттууну ильдэ сылдыар, ыччаттарыгар — кэнэбэс кэнчээрилэригэр онтун ингэрэр, биэрэр эбит диэн өйдөбүлү биэрэр курдук тэрийэн, үтүө өйдөбүлү үөскэтиэхтээхпит.

АРХИТЕКТУРНО-ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ СООРУЖЕНИЯ МЕСТНОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРАЗДНИКА «ЫСЫАХ»

Большое значение для проведения Ысыаха имеют культовые архитектурно-этнографические сооружения ритуально-обрядовых мероприятий национального праздника.

Таинственными и магическими моментами были соблюдение древних обрядов освящения местности и обряд установления первого главного ритуального столба Ытык Баҕах — священного столба земли Олонхо — в центре места Встречи Солнца. Алгысчыт произносил языческую молитву — *алгыс*, где воспевал красоту и величие этих мест.

В центре тюсюлгэ по кругу стоит ураса с 8 столбами — *сэлэ сэр-гэлэр*, соединенными перекладиной, украшенными черно-белой веревкой-*ситии* из конского волоса с нанизанными телячьими намордниками из бересты. Внутри расположен восьмиугольный *холумтан* для разжигания священного огня. Для совершения кумысного обряда к кумысному столбу *Кымыс Баҕах* подтянута кожаная бадья *симиир иһит*, наполненная кумысом. Рядом на шахматных коврах расставлена кумысная посуда: *чороны, кытыйа, далбар чабычах*, в нее отпускают жертвенную ложку — *эбир хамыйах*.

В местности проведения национального праздника *ыһыах* устанавливаются *Аар Кудук Чэрчи Мас, Аар Баҕах, Ураса* и различные виды коновязей.

Проводится активная работа по ремонту и реконструкции парков культуры и отдыха, мест проведения ысыаха в Амгинском, Чурапчинском, Усть-Алданском, Мегино-Кангаласском, Таттинском, Сунтарском, Нюрбинском улусах. В рамках проведения национального праздника «Ысыах Олонхо» установлены *Аар Кудук Чэрчи Мас* в Усть-Алданском, Сунтарском, Таттинском, Горном (2010 г.) улусах.

В Горном улусе построены тюсюлгэ для наслегов и тюсюлгэ для проведения фольклорных мероприятий, тюсюлгэ Олонхо и культурных мероприятий. В основном работа по строительству, ремонту и реконструкции местности проведения ысыаха ведется по методике В.Ф. Яковлева и известных местных мастеров.

Таким образом, дальнейшее изучение мест проведения национального праздника ысыах, улучшение состояния и соответствия технологий изготовления архитектурно-этнографических сооружений и иного убранства ритуально-обрядовых и фольклорных ме-

роприятий национального праздника ысыах будет способствовать развитию и сохранению вековых традиций народа, выявлению талантливых мастеров РС(Я), созданию благоприятных условий для отдыха населения.

*Наталья Петровна Обулахова,
Күндээдэ орто оскуолатын
нуучча тылын, литературатын учуутала*

НЬУРБА ОҢУОХАЙЫН УОСТУБАТ КИСТЭЛЭНЭ

Оһуохай ыһыах сүрүн оонньуута, киэргэлэ буолар. Ханна оһуохай үчүгэй тэрээһиннээх, Дархан этээччилэрдээх, элбэх ыалдьыттаах, үгүс кыттааччылаах да — ол ыһыах киһиттэн киһиэхэ, уостан-уоска бэриллэн номоххо кубулуйара. Былыр-былыргыттан билиннээннэ диэри Ньурба ыһыабын биир сүрүн киэргэлэ — оһуохайа аар-саарга ааттанар, биллэр-көстөр. Бу кистэлэнэ туохха сытарын анаан-минээн үөрэттиллэ илик. Онон бу үлэ бастакы холонуулартан биирдэстэрэ буолуон сөп.

Саха наукатыгар оһуохайга болжомто революция инниттэн ууруллубут, онон син элбэх литература баар. Кинини үөрэтии хас да хайысхалаахтык барбыт. Ол курдук оһуохайы үнкүү быһыытынан үөрэтиигэ М.Я. Жорницкая уонна А.Г. Лукина улахан кылааты киллэрбиттэр. Ону таһынан, оһуохай биирдиилээн хамсаныыларын П.А. Ойуунускай көрбүт. Бу үлэлэргэ оһуохай хамсаныыллара итэбэли кытары сибээстээхтэрэ көрдөрүллэр.

Оһуохайы үөрэтиигэ, сайыннарыыга уонна тарбатыыга ордук улахан кылааты профессор Н.Е. Петров киллэрбит. Кини бэйэтин үлэлэригэр оһуохай суолтатын, киһиэхэ дьайыытын — барытын анааран көрөр.

Республикабытыгар оһуохай күнэ бүгүн үрдүкү кэрдиискэ турар. Дьокуускай к. 1987 с. ыам ыйыгар саха национальной үнкүүтүн энтузиастарын көмөлөрүнэн «Оһуохай» общество түмсүү быһыытынан тэриллибит. Бу общество үлэтин сүрүн түмүктэрэ:

1. Этээччилэри иитэн таһаарыы; 2. Оһуохайы үһүтүннэригэр республика үрдүнэн улахан көбү көтөбүү, холобуру көрдөрүү; 3. Былыргылы хамсанан-имсэнэн, добулдьуйан үнкүүлээһини чөлүгэр түһэри; 4. Дьон сынныалантын туһалаахтык тэрийэн, сааһырбыт киһи санаатын көтөбөн эрчимин эбиигэ, олоххо эрэлин, интэриэһин үрдэти, доруобуйатын тупсарыы.

Билигин республикатаабы бэтэрээннэр «Оһуохай» обществолара республикаба киэнник биллэр.

Оттон Ньурба улууһугар күөх сайын ыһыахтарыгар оһуохайдыттар мустаннар, өрүү көхтөөхтүк кытталлар.

Ньурбалар саха үнкүүтүн пропагандалааһынга, оһуохайы үрдүк таһымна таһаарыга былыр-былыргыттан күүстээхтик үлэлииллэр. Улуус хаһыаттарыгар тахсыбыт элбэх аһсааннаах араас хабааннаах ыстатыйалар ону туоһулууллар. Бу маннык суруйуулар бары Ньурба-ба оһуохай умнуллубатыгар, норуоппут сахалыы үнкүүтэ сайдарыгар улахан туһалаахтар.

Фольклор бары жанрдарын үйэтитэр наадалаах, инники кэскиллээх үлэ. Онно, биллэн турар, хомуйааччылар оруоллара улахан. Хомуйааччы-фольклористар олус сэдэхтэр. Ньурбаба оннук идэлээх дьонтон биирдэстэрэ, саха биир биллиилээх фольклорина, оһуохайы үөрэтээччи уонна чинчийээччи, киинэ үлэһитэ, «ССРС кинематографиятын туйгуна», «Охрана туйгуна» Владимир Семенович Лосотов буолар. Аан бастаан Владимир Семенович 1984—1988 сс. субуруччу ыһыаха этиллибит үнкүү тылын магнитофонга устан, Тыл, литература институтун фольклорга секторыгар, Саха АССР Култууратын министерствотын иһинээби научнай-методическай киинин фондатыгар 130 талааннаабы үйэтиппит. 20 тыһыынчаттан таһса строкалаах сыаналаах матырыйаал чөкөтүллэн, барыта сурукка таһаарыллан, чөмчөгүллэн наука специалистарын туһаларыгар бэриллибит. Кини айымньылаах үлэтин түмүгэ — «Күөх Ньурба тойуктаах оһуокайа» кинигэ. Манна 90 оһуохайдыт хаартыската, биографията уонна оһуохайын тыллара бэчээттэммит. Маны таһынан, «Мэнэдьэк түөлбэтин туойар-ыллыыр идэлээхтэрэ» диэн кинигэбэ В.С. Лосотов фондатыттан оһуохай тыллара киирбиттэр. Түһүлгэ төрүттээччилэри дьынгнээх сыаналааччы, фольклорист В.С. Лосотов ылбабай ырыа, хомоһой тойук алтыспыт ураты тыллаах-өстөөх оһуохайдыттарынан М. Бассанованы, биһиги Күндээдэбититтэн төрүттээх А. Лукинованы билинэр, ойуччу тутар. Ол курдук Мария Бассанова туттара-хаптара үчүгэйинэн түһүлгэни тутарын, Алевтина Лукинова күндү көмүс күөмэйинэн, кэрэ куолаһынан дьону абылырын бэлиэтиир.

Улуус салалтата оһуохайга улахан болжомтону ууар. Ол курдук, оһуохайы тэрийии подкомиссията онорбут сметата толору үбүлэнэр. Оһуохайдыттары көбүлүүр араас сыаналаах бириистэр олохтонолор, онно элбэх тэрилтэ спонсордыыр. 2006 с. ыһыаха Иван Александрович Егоров-Оһуохай Уйбаан бэйэтинэн кэлэн ыалдыттаабыта. Кинини кытта ыһыах кэнниттэн улуус салалтата көрсөн, кэпсэтэн, элбэби сүбэлэтэн, ону туһалаах өттүн олоххо киллэриигэ үлэ барыта. 2007 с. балаһан ыйыгар Ньурба к. 10 сыллаах үөрүүлээх үбүлүөйүгэр аналлаах Семен Степанович Егоров-Оһуохай Сэмэн бирийһигэр бүтүн Бүлүү түөлбэтин оһуохайдыттарын күрэбэ буо-

лан ааспыта. Аар-саарга аатырбыт Үөһээ Бүлүү, Сунтаар, Ньурба улуустарын бастын оһуохайдыттары икки күн устата оһуохай тэрийэн, күүс-уох үллэстэн, үөрэн-көтөн тарбаспыттара. Сомоболоһуу уонна барбарыы ыһыабар (2007 с.) оһуохай күрэбин кыттылаахтара сааһынан араһсан, 4 бөлөбүнэн күрэхтэспиттэр. Бастаабыттарга уонна миэстэлэспиттэргэ анал бириистэр туттарыллыбыттар. 17—20 саастаахтарга Кононова Дуња (Малдыбар) кыайбыт. 40 диэри саастаахтарга кыайбыт Мойтохонова Айталиһа (Үөһээ Бүлүү) «АЛРОСА-Ньурба» ААО туруорбут бириһэ — «Евго» танас сууһар массыына туттарыллыбыт. 60-гар диэри саастаахтарга бастаан Ньурба к. олохтооһо Степан Егоров «Дорбоон» фирма туруорбут телевизор бириһигэр тиксипит. Саамай элбэх этээччилээх (18 киһи) бөлөххө — 60-тан аһа саастаахтарга — Ньурба олохтооһо Егор Егоров «АЛРОСА-Ньурба» ААО туруорбут морозильниһын хаһаайыһынан буолбут.

Ыһыах оһуохайын Сергей Васильев аатынан бириистэр аһамыттар: эр дьонно — Хангаластан Николай Осиповка-Чооһуука («Сир» баан бириһэ — мунһуу дьыбаан), дыахталларга — Ньурбачаантан Дарья Егороваһа («Новил» ХЭО бириһэ — дьыбаан). 2 күннээх оһуохайга 40 этээчи кыттыбыт, 100-тэн таһса түһүлгэ олохтоммут.

Оһолор даһаны оһуохайга көхтөөхтүк кыттыбыттар. Бэйэлэрин бөлөхтөрүгэр оһуохай күрэбэр Ушканова Туйаара (Маалыкай), Андреева Вероника (Малдыбар) уонна Саввинова Агата (Күндээдэ) бастыннарынан буолбуттар.

Оһон Ньурба улуһун оһуохайын бүгүннүтүн ырытан баран, оһуохайы уонна оһуохайдыттары уопсастыба бэйэтэ сэнгээрэн, өрө тутан сайыннарар эбит диэн түмүккэ кэллибит. Ол да иһин Оһоһой оһонһор саһаттан олохтоммут Ньурба оһуохайа ордук киэн түһүлгэлэнэр, сайдар-чэчириир, аар-саарга аатырар эбит.

*Розалия Николаевна Николаева,
Саха Республикаһын кулһуураһын туйгуһа*

НЬУРБА УЛУУҺУН ОЛОНХОҺУТТАРА УОННА БИЛИНИИ КЭМ ОЛОНХОТО

Бүлүү сүннүгэр Ньурба улуһуһар былыр-былыргыттан устар ууну соһолоһуу уус-уран тыллаах олонхоһуттар үөскээн-төрөөн, дьон-сэргэ өйүгэр-санаатыгар инэн хаалбыттар. Ол курдук, Уйбаан Дөһойуукап-Дөһойук Уола XIX үйэ бүтүүтэ, XX үйэ саһаланыһа Бүлүү сүннүгэр тэннээбин булбатах аатырбыт олонхоһут үһү. Игнатиһ Кутуруков, Гаврил Дуяков, Спиридон Петров-Уус Уола, Иона

Харитонов-Саахардаах Дьуона, Иван Рожин, Василий Егоров-Айах Баһылай, Николай Тагров, Елисей Валь, Федот Максимов-Оботтоох Сөдүөт, Сергей Чочанов, Иван Иванов-Мурустаан Уйбаан уо.д.а. Ньурба олонхогуттарын туһунан научнай литератураба маннайгынан 1930 с. тахсыбыта. Г.В. Ксенофонов «Легенды и рассказы о шаманах» диэн үлэтигэр 52 олонхохуту сырдаппыт. Олор истэригэр биһиги улуус биллэр олонхохута И.П. Дожойуукап-Дожойук Уола киллэриллибит.

1937 с. «Ожо Дьулаахы Бухатыыр» Петров Спиридон Васильевич олонхотун М.Н. Иванов суруйбут.

Норуот талааннаахтарын үйэтитиигэ кырата суох кылааты 1938 с. тыл уонна култуура институтун экспедицията киллэрбитэ. А.А. Саввин Ньурба олонхохутун И.П. Кутуруковы кытта көрсүбүтэ уонна Ньурба орто оскуолатын учууталларын И.В. Васильевы, М.Ф. Кириллини, И.Л. Санниковы, С.П. Софроновы кытыннартаан, 9000 строкалаах «Дылырдаайы Бухатыыр» олонхо толору текиһин суруйтарбыта.

1947 с. «Үрүҥ Уолан бухатыыр» Иван Степанович Рожин олонхотун В. Васильев суруйбут. «Күн Эрили бухатыыр» И.М. Харитонов-Саахардаах Дьуона олонхотун В.Г. Платонов, И.Н. Жондорова суруйан ыппыттар. «Күн Туралыма Бухатыыр» Василий Дмитриевич Егоров олонхотун С.М. Антонов суруйбут.

1956 с. «Кыыс Дьуурайа Бухатыыр» Гаврил Васильевич Дуяков олонхотун сюжетын Емельянов Н.В. суруйбут.

Фольклористар Г.У. Эргис, И.В. Пухов, Г.М. Васильев, Н.В. Емельянов уонна П.Е. Ефремов, В.В. Илларионов уо.д.а. олонхохуттары уонна кинилэр айымньыларын суруйууга сүҥкэн үгүс үлэни үлэлээбиттэрэ. Ордук 1960 с. үлэлээбит экспедиция үлэтин бэлиэтиэххэ сөп. Ол курдук, биһиги биир дойдулаахтарбыт Н.В. Емельянов, П.Е. Ефремов үгүс баай матырыйаалы хомуйбуттара, экспедиция үлэтин түмүктэрин туһунан бэчээккэ таһаарбыттар.

Кинилэр 4 толору, 2 ситэтэ суох олонхону уонна 3 олонхо сюжетын суруйбуттар. И.М. Харитонов-Саахардаах Дьуона «Кулдус Бөбө» (Мэнгэдьэк нэһилиэгэ), Г.Д. Дуяков «Кыыс Дьуурайа Бухатыыр» (Хорула), Н.Г. Тагров «Эр Сөботох» (I Бордон нэһилиэгэ), С.В. Петров «Ожо Дьулаахы Бухатыыр» (I Хангалас нэһилиэгэ). Фольклористар 17 олонхохуту чинчийэн үөрэппиттэрэ. Бу олонхохуттар бары 1—10 диэри олонхону биллэллэр эбит. Кинилэр 10—15 сыл анараа өттүгэр олонхолообуттар, орто саастара 62 буоларын быһаарбыттар.

1960 с. Н.Г. Тагров «Ожо Дуулаба Бухатыыр, кини балта Кыыс Духсуу Бухатыыр» олонхотун сюжетын Дмитрий Сергеевич Семенов «Отут сыл олорбут ожо бухатыыр» олонхотун Таня Дмитриева, Коля Пахомов суруйбуттар. Никифор Григорьевич Иванов «Ожо Дуулах

Бухатыыр» Иван Егорович Торохов «Күн Саарыстыба бухатыыр» олонхотун сюжета уонна Степан Софронович Иннокентьев «Дьэргэли Куо» (4 көстүүлээх 2 хартыыналаах) драмата, С.П. Прокопьев «Боруту Бөбө» олонхото суруллан институтка кирибит.

1964 с. Митрофан Захарович Мартынов «Албаҕата ситтэрбэтэх Алтан Дьараҕа Тойон, эгэлгэтэ ситтэрбэтэх Эриэн Дьараҕа эмээхсин» олонхотун сюжетын И. Олесов уонна В. Багоров суруйбуттар. Спиридон Васильевич Петров «Улгум сиэр аттаах, уорааннаах сутуруктаах Оҕо Дьулаан бухатыыр» олонхотун Н.В. Антонов суруйбут.

Ону таһынан Акана нэһилиэгиттэн И.И. Иванов «Күөнэ көбөччөр аттаах Күн Күүдээн бухатыыр» олонхотун быһа тардыытын, П.С. Афанасьев «Тобук уола Чохороон бухатыыр» олонхотун быһа тардыытын, Хорулаттан Г.В. Дуюков «Кыыс Дьуурайа бухатыыр» олонхотун быһа тардыытын, I Хангалас нэһилиэгиттэн Е.М. Валь «От-хаар уоттаах Уол Дуолан бухатыыр» олонхотун быһа тардыытын, С.В. Петров «Улгум сиэр аттаах, уорааннаах сутуруктаах Оҕо Дьулаах бухатыыр» олонхотун магнитофонна устан үйэттипиттэрэ.

Саха фольклористикатын аҕата Г.У. Эргис эстафетатын 1947 с. биһиги биир дойдулаахпыт, Саха АССР үтүөлээх учуутала, Чаппандаҕа фольклор музейын төрүттээбит фольклорист Н.Т. Степанов салҕаабыта. Бэйэтин сөбүлүүр дьарыгар бэриниилээх буолан, Николай Тарасович оскуола каникула буолла да, бэйэтин улуунугар эрэ буолбакка, Саха сиригэр араас улуустарынан, Дьэһиэй сахаларыгар тийэ фольклор хомууһа үһүн, сындаһаннаах айанна турунара. Онно кини норуот талааннаахтарын кытта көрсүһэн, кинилэр репертуардарын сурукка түһэрэн чинчийэр институтка туттарбыта. Николай Тарасович матырыйааллара Г.В. Ксенофонов кэнниттэн 40—50 сыл ааһан баран хомуллубут буоланнар, Ньурба улууһа төрүттэниитин туһунан үһүйээннэрэ, номохторо ордук сиһилии суруллубуттар. Бу матырыйаал сорох чааһын 1991 с. Николай Тарасович өлбүтүн кэнниттэн фольклористар В.В. Илларионов уонна Л.Ф. Рожина бэлэмнээн таһаарбыттар. Н.Т. Степанов толорбут 89 олонхотун анкетнай даннайдары уонна репертуардары институт архыыбыгар харалла сыталлар.

1980 с. Ньурба оройуонун олонхотуттарын үйэтитиигэ билигин филологической наука доктора В.В. Илларионов элбэхтик үлэлээбитэ. Кини Дмитрий Сергеевич Сергеев «Үрүгү Өрүөл бухатыыр» олонхотун, Василий Дмитриевич Егоров-Айах Баһылай «Оҕо Дуулах бухатыыр» олонхотун Егоров Семен Семенович «Күн Тэгиэримэ бухатыыр» олонхотун устан үйэттипитэ. «Оҕо Дуулах бухатыыр» олонхотуну музыковедтар Э.Е. Алексеев уонна Н.Н. Николаева көбүлээһиннэринэн «Мелодия» фирма грампластинкатыгар уһуларыллыбыта.

1984 с. Н.Ф. Осипов-Чоомуут «Ожо Туйгун бухатыр» олонхотун быһа тардыгта суруллубута.

1990 с. В.В. Илларионов «Түөлбэ олонхолоро» диэн «Эдэр коммунист» хаһыакка суруйбут ыстатыйатыгар: «Бүлүү бөлөх улууһугар олонхо ордук Ньурба улууһугар сайдыбыт», — диэн бэлиэтээбит. Бу туһунан биһиги оройуоммутугар 70-с сс. 61 олонхоһут баара бигэргэтэр, кинилэртэн 44 олонхоһут 1—3 диэри олонхону, онтон 17-тэ 4—10 диэри олонхону толороллор эбит.

Икки үйэ алтыһытыгар Хорулаттан төрүттээх, билигин Таркаайы нэһилиэгэр олорор Василий Иванов-Чиллэ Баһылай диэн олонхоһут табыста. Дьокуускайга сылын аайы ытыллар «Уруйдан, улуу Олонхоһут» республикатаабы фестивалга кыттан, Гран-при уонна лауреат аатын ылбыта.

2007 с. бүтүүтүгэр Бүлүү бөлөх улуустарын олонхоһуттарын айымньыларын хомуйууга уонна үйэтитиигэ сыаллаах ГЧИ научнай үлэһитэ Надежда Афанасьевна Дьяконова салайааччылаах экспедиция нэһилиэктэринэн айаннаан, 4 киһини устан үйэтиппитэ. Ол курдук I Хангаласка Николай Осипов-Чоомуут «Ожо Туйгун Бухатыр», Таркаайыттан Василий Иванов-Чиллэ Баһылай 2 олонхотун, Хорулаттан Прокопий Николаев «Хардаанай Бухатыр» уонна Мария Николаева «Үрэллээх сүүстээх Үрүгү ыраахтаабы» остуоруйатын устубуттара.

Сылын аайы ытыллар ыһахтарбытыгар «Олонхо быстыбат утума» диэн улахан уонна ожо саастаах олонхону толорооччуларга истии ытыллар. Сыл аайы ытыллар олонхо күрэхтэрин түмүгүнэн орто саастаах олонхону толорооччулар Мирослава Иванова, Ким Федоров, олонхону айан толорооччулар Галина Гурьева уонна эдэр толорооччулар Анастасия Ушканова, Леонид Анисимов табыстылар.

«Олонхо кэрэ эйгэтигэр» научнай-практической конференция олонхоһут В.И.Иванов-Чиллэ Баһылай дойдутугар Таркаайы нэһилиэгэр ытыллыбыта. Манна олонхоһуту үбүлүйүнэн эбэрдэлээһин, ожо олонхоһуттары истии, олонхоҕо аналлаах дакылааттары көмүскээһин, «Күн Күбээдьэ» олонхону уруһуйунан дьүһүйүүлэрин көрүү күрэх, норуот талба талааннаахтарын маастар-кылаастара ытыллыбыттара.

Олонхоҕо дetsад саҕаттан саҕалаан, оскуолаҕа оҕону уһуйууга суолта биэрэн, уһук сытар Хатыы, Маалыкай нэһилиэктэригэр, Марха энгэр Хорулаҕа, Таркаайыга, I Хангаласка, Маарга, Ньурба энээригэр Күндээдэбэ, Антоновкаҕа, Сүлэбэ былааннаах, утумнаах үлэ барар.

«Мин олонхо дойдутун оботобун», «Удьуорбутун утумнаан» оҕолорго аналлаах күрэхтэр үгэскэ кубулуйдулар. Сыл аайы ытыллар буолан, оҕолор толорор таһымнара үрдээбитин, хоһуйар хоһоонно-

ро хомоёйун, олонхону төнө бағарар уһуннук толороллорун дьүүл-лүүр сүбэ бэлиэтээбитэ. Ожо барыта олонхоһут буолбат, удыур утумунан ситимнэммит ожо ордук умсугуйан, дьаныһан, сөбүлүүр дьарык онгостон, олонхолуур эбит. Ол курдук кыра эрдэхтэриттэн олонхону толорон, билигин дьон үрдүк биһирэбилин ылбыт, үүнэн эрэр олонхону толорооччуларынан буолаллар: Аяана Антонова, Айсен Аммосов, Айна Семенова, Ньургун Афанасьев у.д.а. Бу күрэхтэргэ оҕону олонхону толорооччу быһыытынан эрэ көрбөккө, олонхону уонна олохтоох олонхоһуттар тустарынан дирин ис хоһоонноох научнай дакылааттарын истэбит, сыаналыыбыт, салгыы бу үлэлэрин ситэрэн, «Инникиг харды» НПК-ға кыттарга сүбэ-соргу биэрэбит.

Ньурба оройуонугар олонхоһуттар уутуйан үөскээбит сирдэригэр Хорулаға быйыл иккис сылын «Куйуур олонхото» тэриллэн ытыллар. Күнүс эбэбэ куйуурдаан баран, олонхо истиитэ ытыллар.

Олохтоох типографиябытар «Ньурба олонхото» диэн серияға билинни кэм олонхота В.И. Иванов-Чиллэ Баһылай «Күн Күбээдьэ бухатыр» олонхотун Р.Н. Николаева бэчээттэтэн таһаар-тарбыта.

2009 с. «Бичик» национальной кинигэ кыһатыгар норуот дэгит-тэр талааннаах олонхоһута Николай Иванович Тихонов «Бэриэт Бэргэнтэй бухатыр» олонхотун «Эһэм сырдык кэриэһигэр» диэн кинигэбэ сиэнэ Н.М. Тихонова таһаартарбыта.

Ньурба суон сурабырбыт олонхоһута И.М. Харитонов-Саахар-даах Дьуона «Кулдус Бөҕө» диэн 6.868 строкалаах олонхону В.В. Илларионов редактордаан, «Бичик» кинигэ кыһатыгар бэчээттэспитэ.

Онон түмүктээн этгэххэ, Ньурба оройуонугар ийэ олонхоһут-таахпыт, олонхону толорооччулар, утуму салгыыр ожо толорооччу-лар бааллар. Инникитин олонхо эйгэтэ үөскүүр кыахтаах. Үтүмэн үйэлэри мөңгөннээн кэлбит Улуу Олонхобутугар аналлаах ыһыах-пытын ньурбалар үгэс быһыытынан үрдүк таһымнаахтык ытыа-бын, өбүгэлэрбит этэллэринии, Олонхобут Ыһыаға уос номоҕо буол-лан, көлүөнэттэн көлүөнэбэ бэриллэн, туругура туруохтун!

Иван Ильич Николаев,

Степан Васильев аатынан сылгы собуотун үлэһитэ

ХОРУЛА — ОЛОНХО ДОЙДУТА

Ньурба улууһа Бүлүү түөлбэлэриттэн олонхоһут дьоннордоох дойдуларыттан биридэстэринэн бастатан туран, мин төрөөбүт дой-дум Хорула нэһилиэгэ буолар. Кини халыг хаһалаах сылгыты-

нан, эмныйк эттээх ынахтарынан, бөдөҥ соботунан, бөдөҥ-садан дьоннордообунан, олонхоһут, тойуксут, ырыаһыт, үҥкүүһүт дьонунан биллэр.

Бу Олонхо ыһыабын бэлэмнээһинигэр биһиги улууспутугар улахан сорук туруоруноохтаахпыт. Саастаах дьонноор — биһиги, урукку уонна билигини кэрдийс кэм ыччаттарын ситимниир дьонноор буолабыт. Онон биһиги сорукупут — архыыбынай матырыйааллары, норуот үһүйээннэрин Розалия Николаевна Николаеваҕа көмө быһытынан, биирдиилээн нэһилиэктэринэн олонхоһут испийһэгин, кыаллар буоллабына, олонхолоор ааттарын-суолларын киллэрэн туран онгоробут сөп. Биһиги Чиллэ Баһылайдыын кыттыһан үлэлээммит олонхолоон сылдыбыт 37 дьон испийһэгин онордубут. Ол иһигэр — Чочанов Сэргэй. Кини истин доборун Саахардаах Дьуонаны кытта Саха сириҥ бары муннуктарын кэрийбитэ. Бу оҕонньор бэйэтэ кэпсииринэн 46 олонхону билэрэ. Саахардаах Дьуона хоту норуоттар олонхолоорун бүтүннүүтүн билэрэ. Бэйэтэ хоту иитилибит буолан, тонустуу билэр буолан, диринник ылыммыта. Бу оҕонньор, хомойуох иһин, үчүгэй айымньылар сурукка-бичиккэ кирибэккэ хаалбыттара.

Итиэннэ аҕа уустарынан Акыыда диэн баар. Бу аан бастаан Хорулаттан Иркутскай губернияҕа сууттаммыт үс ойохтоох киһи 13 оҕону төрөппүт. Бу оҕолоруттан бары кэриэтэ тимир ууһа, мас ууһа, ону ааһан олонхонон, оһуохайынан, үҥкүүнэн дьарыктаммыт дьонноор эбиттэр. Бу балартан тымыр сыдыан Глазолин Гоголев ыһыаҕар хайҕаммыт Дуйан Өлөксөй баара. Ол Уус Татым диэн уоллаабыттан Гаврил Дуяков «Кыыс Дьуурайа» олонхотун Николай Васильевич Емельянов биригээдэтин экспедицията аан бастаан уһулбута. Онтон 1960 с. Николай Христофорович Филиппов эт илиитинэн суруйбут рукопиһа уонна бэһис кууруска үөрэнэ сылдьан рецензиялаабыт редакциятынан биһиги култуурабыт отдела ити олонхону бэчээккэ бэлэмнээн турар.

Улуу олонхоһут сиэнэ Василий Иванович Иванов-Чиллэ Баһылай эмиэ олонхоһут. Мин кэргэним эһэтэ Чиллэ Баһылайы иитиэхтээн таһааран, быыкаабыттан ыллата-туойдара үөрэппитэ аны олонхоһут буолан табыста.

*Ахмед Андреевич Дмитриев,
Норуоттар икки ардыларынааҕы
Суруйааччылар сойуустарын чилиэнэ*

ОЛОНХО СЭҺЭНЭ: САХАЛЫЫ ИИТИИ ФИЛОСОФИЯТА ОЛОНХОҔО КӨСТҮҮТЭ

Киһи аймах быдан дьыллардаабы өйө-санаата, сүннүүнэн, уусуран тылынан айымньытыгар, эпостарга, сөнгөн сылдьарын билэбит.

Онон итилэри токкоолостоххо, туох көстөрүй? Миигин биир кичэмэ санаа үүйэ тутар: эпостар сүрүн геройдара хантан хааннанан кэлбиттэрэ чопчуланар дуо диэн?

Индия аатырбыт эпоһа Махабхарата иннэ 2.5 тыһыынча сыл анараа өттүгэр манна кэлии нагалары ойуулуур. Чопчу хотуттан дирилэр. Маныха биир көстө сылдьар суолу ыйыахпын баҕарабын. Былыргы түүр тылыгар «хара» диэн өнү эрэ бэлиэтиир буолбатах, өссө *хоту* диэн эмиэ суолталаах. Ону географическай карталар «хара» диэн эбиликтээх сирдэр ааттара баара бигэргэтиэн сөп. Өнүгөн буолбакка, сытар хайысхатынан ааттыыллара өйдөнөр.

Онон Махабхарата хотуну ыйда.

Низами «Искандер-наме» аатырбыт айымньытыгар, Мурад Аджи этэринэн, чопчу Алтайы ойуулаабыт буолла.

Өссө чопчуланна.

Скандинавия биллэр эпоһа «Сага о Нибелунгах» сүрүн геройа Один Азияҕа, чуолаан, Урал бэтэрээ өттүгэр кэлбитэ биллэр.

Бу чаччылартан түмүк онордоххо, биир суол тахсар: б.э.и. уонна б.э. бастакы үйэлэригэр Азияҕа, чуолаан Алтайга, билии-көрүү сайдан, аан дойдуга тарҕаабыт. Эпостар ону ыйа сылдьаллар. Оттон билингги историяттан биллэххэ, бу кэмнэ итиннэ түүрдэр, биһиги сахалар төрүттэрбит, кииннээн ололорбуттара. Онон бэйэбит эпоспыттар олонхоҕо даҕаны ити суола-иһи хайаан да сөнгөн сылдьахтаах.

Мурад Аджи чинчийэн билбитинэн, алтай түүрдэригэр ыччаты иитэр аналлаах үөрэх үөскээбит.

Билии-көрүү эрэ буолбатах — бүтүн үөрэх, бэйэтэ туспа үгэстэрдээх, мэлдьи тутуһулар сокуоннардаах. Түүрдэр үйэлэр тухары манан салайтараан иитэн ололорбуттар, онон даҕаны духуобунас үүнэн-сайдан, тигэбэр тангара өйдөбүлүн үөскээн, бүтүн аан дойдуга тарҕаппыттар.

Үөрэхтэрин аата «Киши Хакы» диэн. Билингги өйдөбүлүнэн, киһи буолуу үөрэҕэ диэн чопчу этиэххэ сөп эбит.

Сүрүн ис хоһооно киһитийи үөрэҕэ эбэтэр норуот иннигэр хас биирдии түүр сүгэр эбээһинэһэ эбит.

«Киши Хакы» икки суолтан турар. Бастакыта — киһи барыта ту-

туһуохтаах тобус суол сокуона, иккиһэ — аналлаахтар тутуһар эмиэ тобус суоллара.

Мань ыаллыы норуоттар сыска түһэрбэеккэ, бэйэлэригэр ингэринэн, ити христианство, ислам, буддизм үөскээбиттэр.

Мантан түмүк онордоххо, былыргы Алтай түүрдэригэр иитии чопчу үөрэбэ баар эбит.

Дьэ, онон «бары суоллар Римнэ тириэрдэллэр» дииллэринии, олонхобутугар хайыһабыт. П. Ойуунускай, И. Теплоухов-Тимофеев, М. Андросова-Ионова, П. Ядрихинская бэчээккэ тахсыбыт биллэр олонхолорун иитиигэ сыһыаннаабын ырытан, ырынгалаан маннык түмүккэ кэллим.

Бастан туран, сахалар үс соругу туруораллар эбит:

1) Киһи-хара буолуохтааххын диэн. Ол аата ыал буолан, оҕо-уруу тэнитэн, үлэлээн-хамсаан сылдыахтааххын;

2) Киһилии киһи буолуохтааххын диэн. Бу хайыы-үйэ сир-майгы, духуобунас. Үтүө майгылаах, аһыныгас, амарах, кыамматы көмүскэһэр киһи буолуохтааххын! Улахан сорук;

3) Киһи киһитэ, дьон киһитэ буолуохтааххын диэн. Ол аата дьон туһугар олоруохтааххын, үлэлиэһтээххин. Оччоҕо эрэ дьон эйигин сыаналыа. Бу олус улахан сорук.

Түн былыргы өбүгэлэрбит туруорар бу сорукутара өссө таһым буолар эбит. Көстө сылдыар. Мындыр саха сыска түһэрбэтэх. Эн олоххо ханнык таһымна сылдыаргынан сыана быһар кыах үөскүүр. Холобура, бастакы соругу Орто дойдуга кэлбит ураанхай барыта толоруохтаах. Киһи аналын кэриэтэ. Мань толорботох — киһи да буолбатах курдук. Онон бары ситиһэ сатыыллара. Иккис таһымы үйэлээх сааскар ыла сатыыр суолун, үрдүк таһым буолар. Киһиэхэ эрэ барытыгар кыайтарбат, ол эрэн, дьулуһуохтааххын. Үһүс таһым олус үрдүк.

Мань билинни олоххо хайдах киллэрэбит, туһанабыт диэн боп-пуруос күөрэйэр. Тоҕо диэтэххэ, үөһэ маннай ахтыбыт биричиинэлэрбитин таһынан, өссө биир эбиллэн биэрдэ. Дьингэр, олус эппиэтинэстээх түгэннэ киирэн олоробут. Ыйытыахтара дии: «Дьэ, бу, бүтүн киһи аймах духуобунаһын чыпчаалынан билиниллибит айымньыны айбыт дьон удьордара бүтүн төһө бэрт майгылаах олоробут?» — диэн. Соччо бөрүкүтэ суохпут. Оччотугар аан дойду күлүүтүгэр ыыттаһарына да көнүл ээ.

Сахалыы иитии философиятын, мин санаабар, өйдөтүү-биллэри, иһитиннэри эрэ тутат. Оттон олохсутарга туох нааданый? Мин санаабар үйэлээх үгэни олохсутуохха.

ҮҮҮС ТҮҮҮМЭХ

ОЛОНХО ҮЧЧАТЫ ИИТИИГЭ СУОЛТАТА

Салайааччылар: **Светлана Нестеровна Федорова,**
Саргылана Семеновна Игнатьева,
Вера Семеновна Никифорова

*Светлана Нестеровна Федорова,
Нурба улуун үөрэжиригэ управлениетын начальнига*

«ОЛОНХО ҮЧЧАТЫ ИИТИИГЭ СУОЛТАТА» ТӨГҮРҮК ОСТУОЛ ТҮМҮГЭ

Биһиги «Олонхо үччаты иитиигэ суолтата» диэн ааттаах төгүрүк остуолбутугар барыта 59 киһи кытынна, 38 дакылааты, ол иһигэр 10 оҕону, 28 улахан киһини, сүннүнэн, учууталлары, иитээччилэри уонна эбии үөрэхтээһин үлэһиттэрин иһиттибит, көрдүбүт. Сүрдээх интэриэһинэй санаалар, этиилэр этилиннилэр. Олортон ордук чорботон Нурбатаабы техникескэй лицей оҕолорун «Олонхо үс дойдутугар айан» диэн бырайыактарын сэнээрдибит. 2012 с. ытыллар Олонхо үһыаҕар оҕо эйгэтэ тэриллиэ диэн оҕолор бырайыактарын көмүскээтилэр. Кинилэр этиилэрин өйөөн, ситэрэн-тупсаран баран, оҕо эйгэтэ тэриллэрин туруорсабыт. Маны таһынан, элбэх оҕолоох ыал ийэтэ Жанна Ильинична Игнатьева кумагынан олонхону дьүһүйүү технологиятын биһирээн көрдүбүт. Эбии үөрэхтээһин үлэһитэ салайааччылаах анимационнай технологияны туһанан «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхону онорбут бырайыактара үгүс дьон сэнээриитин ыллылар.

Төгүрүк остуол кыттааччыларыттан элбэх көдүүстээх этиилэр киирибиттэрин түмүктээтэххэ:

— бастакынан, киирбит этиилэргэ олобуран этгэххэ, билинги

оџо олонхону сүрдээх ыараханлык ылынар, ылынымыан да сөп. Педагогтар бэйэлэрин санааларын үллэстибиттэриттэн көрдөххө, оџо ылынымыта дьизэ кэргэнтэн, иитээччилэртэн, учууталлартан улахан тутулуктаах. Оџо этэ аһаџас эрдэбинэ, туохха барытыгар сыстаџас эрдэбинэ, төһөнөн кыра сааһыттан саџалыыгын да, соччонон оџо ылынымтыа буолар. Бу эйгэџэ элбэџи ситиһиэххэ сөбүн бигэргэтэн, бэйэлэрин системалаах үлэлэрин Антоновкатааџы «Биһик», Хатыытааџы уонна Маардааџы оџо саадтарын коллективтара сүрдээх интэриэһинэйдик, оџо кыра сааһын учуоттаан араас куукулалары, ойуулары, тирэх билиилэри туттан уонна иитээччилэр бэйэлэрэ талааннаах дьон буолан, олонхоттон быһа тардан толорон көрдөрөллөрүн, оџолору иитэр ньымаларын биһирээн көрдүбүт;

— иккиһинэн, Аканаттан үс оџолоох ийэ, учуутал бэйэтин дьизэ кэргэнигэр оџолоруттан саџалаан олонхону үөрэппит. Оџолор олонхону сэнээрэн, сөбүлээн үөрэтэ сылдыалларын, толорорго холонолорун, ол барыта тыл баайа сайдарыгар сүрдээџин туһалаата диэн сэхэргээтэ. Дьизэ кэргэннэ өйдөтөр үлэни ытыгыахха наада. Манна, биллэн туран, дьизэ кэргэннэ оџону олонхоџо сыһыаран иитиигэ үөрэтиигэ оџо саадын иитээччитэ, оскуола учуутала көмөлөһөөччү, сүбэлээччи буолар;

— үсүһүнэн, билигини оџо сайдыытын учуоттаан, информационнай, анимационнай технологияны туһанан, олонхону анаардас тылыннан эрэ буолбакка, оџолорго ордук тийимтиэ буолар араас ньыманы туттар ордук көдүүстээџин бигэргэттилэр. Үгүс педагогтар бэйэлэрэ бэлэмнээбит презентационнай матырыяалларын көрдөрбүттэрэ бар дьон интэриэһин тарта.

— төрдүһүнэн, оџо саадтарыгар, оскуолаларга олонхо эйгэтэ баар буолуохтаах. Биһиги тугу иитиэхпитин-такайыахпытын, сайыннарыахпытын баџарар буоллаахпытына, онно сөптөөх эйгэ тэриллиэхтээх. Холобур, Хатыытааџы оџо саадыгар музей хохугар биир улахан эркини олонхоџо анаабыттар уонна ол эркини сатаан таба туһаналларын туһунан сүрдээх үчүгэйдик кэпсээтилэр. Оскуолаларга миэстэ аџыйабын билэбит эрээри, ол эйгэни тэрийэргэ миэстэни сөптөөхтүк, көдүүстээхтик туһанан, бу хайысханан эйгэни тэрийиигэ үлэлэһиэхпит.

Бүгүннү научнай-практической конференция ынъырыылаах ыалдыттара, кыттааччылара лицей оџолорун практической бырайыактарын бэркэ сэнээрдилэр, биһирээтилэр. Олонхо ыһыаџар оџолор бэйэлэрин санааларынан туспа территорияланыахтарын, эйгэлэниэхтэрин баџараллар. Араас сайыннарар, саататар, көрдөрөр-иһитиннэрэр, оонньотор миэстэ баар буолуохтаах. Оџону сатаан сыһыарбатахпытына, олонхобут биһиги көлүөнэнэн умнуулан да барыан сөп Онон, оџолор этиилэрин болџомтоџо ылыахтаахпыт.

Учууталлар олонхону үерэтиигэ, суруйууга сүрдээх интэриэһинэй этии киллэрдилэр. Холобура, Убайаан орто оскуолатын учуутала Маргарита Николаевна бэйэтин үөрэнээччитин эһэтин Николай Иванович Тихонов (Ньурбачаан) олонхотун үөрэтэн саҕалаан баран, сурукка киллэрэн, кинигэ бэчээттэтэн таһаарбыттар. Ол аата үлэлэрин түмүгэ кинигэ буолан, дьон-сэргэ билиитигэр табыста. Итинник хабааннаах үлэ атын да оскуолаларга ытыллар. Манна эбии Хорула нэһилиэгэр, элбэх олонхотун уутуйан олохсуйбут сирдэригэр, сурукка-бичиккэ биэс-алта эрэ олонхо кинигэ буолан тахсыбыт. Онон култуура үлэһиттэрин уонна үөрэбирии эйгэтин үлэһиттэрин кыттыылаах чинчийи-үөрэтии, сурукка киллэрии үлэтин Олонхо ыһааҕар бэлиэтэнэрин курдук үлэ ытыллыахтаах диин санаа этилиннэ.

*Аркадий Спиридонович Моякунов-Моякуун Индеев,
Научнай-техническэй киин уһуйааччыта,
РФ уопсай үөрэхтээһинин үтүөлээх үлэһитэ,
СР үөрэбириитин туйгуна, «Саха-Азия оболоро» фонд стипендиата*

ОЛОНХОҔО — ОЛОХ ЭРГИИРЭ

ОлонхоҔо киһи ыһааҕа, дьылҕата ийэтин иһигэр үөскүөн инниттэн онһуулар дииллэр. Ол ийэ-аҕа буолуохтаах оболор иитиллэр эйгэлэриттэн, удьуоруттан, утумнаһытыттан уонна хайдах иитиллэн тахсалларыттан тутулуктаах эбит. Холобур, «Куруубай хааннаах Кулун Куллустуур» олонхоҔо Күн Толомон Ньургустай бухатыыр уонна Кулун Куллустуур Одун Хаан онһуутунан, Чыныс Хаан ыһаабынан өссө төрүөхтэрин инниттэн эр-ойох буолар андалардаах араас халлаан анараа өттүгэр айыллыбыт айыы халлаан архыбатын алта анал дьылҕа суруксуттара арыһа баттаан ааһан биэрбиттэрэ хоһулар. Өйдөспөт буолуу төрүөтүнэн Кулун Куллустуур кута-сүрэ кырыы түөс, кыптыый буут кыра чохчой-Илбис кыһа обургу ап көмөтүнэн куудьуйан ылан уратытык иппититтэн сағаламмыт эбит. Ол түмүгэр Кулун Куллустуур бухатыыр айыыттан-абаһыттан атын буола иитиллэр. Ити биһиги билинҕи олохпуттар телевидение, компьютер көмөтүнэн оҕо өйө-санаата ситэ илигинэ программа быһытынан киллэриллэ турар. Олонхо буолан, Кулун Куллустуур бэрт эрэйинэн-мунунан Күн Толомон Ньургустай көмөтүнэн чөлүгэр түһэр. Кулун Куллустууртан сылтаан кэргэн буолуохтаах Күн Толомон Ньургустай бухатыыр кыыс эмиэ куһаҕан содулга кыргыс дьарыгар киирэ сыһан баран айыылар көмөлөрүнэн

өрүттэр. Онон төһөтүн да иһин, ийэ, кэргэн баар буолан эр дьон киһи буолан, олорорбутун умнуо суохтаахпыт. Холобур элбэх.

Оҕо тоҕус ый устата ийэтин иһиттэн ситэн тахсыар дылы тас эйгэттэн олус элбэх программаланыны ылар. Программаланыны быһытынан төрөппүттэр олон ааспыт олохторунан удьуордааһын уонна утумнааһын бэрillэр. Ол иһин эдэр ыччакка иһитиннэри биллэри наада. Оҕо күн сири көрбүтүн кэннэ саастарынан олохсуйуу үлэтэ ыгтыллар. Манна Индиялар «Сансара» диэн үөрэхтэрэ биир кыры иһигэр үс кыры ойууланан көрдөрүллэр. Бастакы кыры иһигэр «Брахмачарья» диэн 27 сааһыгар дылы тугу ситиһиэхтээбэ ыйыллар. Иккис кыры иһигэр «Грахастка» диэн 28 сааһыттан 54 сааһыгар диэри ииттинэр кэмэ уонна тугу ситиһиэхтээбэ ыйыллар. Үһүс кырыга «Ванапрастха» диэн 55 сааһыттан 81 сааһыгар диэри ииттинэр кэмэ уонна тугу ситиһиэхтээбэ ыйыллар. Онон бүтэр. 81 саас кэнниттэн «Саньяса» диэн кэхтии кэмэ кэлэр.

Саха олонхотун тэннээн көрөбүт. Биһиги «Сансара» утары «Олох эргиерэ» диэн суруйабыт. «Брахмачарья» утары тахсан кэлэр «Киһи хара буолуу» үөрэбэ. Ол 27 сааска диэри иитиллэр уонна ииттинэр кэминг. Иккис «Грахастка» утары тахсан кэлэр «Киһилии киһи буолуу» үөрэбэ. Бу эмиэ 28 саастан 54 сааска диэри кэм. Үһүс «Ванапрастха» утары 55 сааскыттан 81 сааска диэри кэми ылар «Киһи киһитэ буолуу» үөрэбэ тахсан кэлэр. 81 саас кэнниттэн «Санньыйы» — кэхтии кэмэ кэлэр.

Саха олонхотун үөрэбэ хас биирдии түһүмэххэ өссө үстүү үөрэби оҕо сайдар кэминэн көрөн эбии киллэрэн биэрэр. Бастакы «Киһи хара буолуу» түһүмэбэр «Дьоллоох оҕо саас» күн сири көрүөххүттэн 9 сааска м кэми ылар. «Одун саас» 10 сааскыттан 18 диэри кэм. «Эдэр саас» 19—27 сааска диэри кэм. Иккис «Киһилии киһи буолуу» түһүмэбэр «Олоҕу оностуу» — 28—36 сааска диэри кэм. «Оттомуруу» — 37—45 сааска диэри кэм. «Түспэтийии» 46—54 сааска диэри кэм. Үһүс «Киһи киһитэ буолуу» түһүмэбэр «Дархан саас» 55—63 сааска диэри кэм. «Ытыкаа» 64—72 сааска диэри кэми ылар. «Сорсуйуу» — 73—81 сааска диэри кэм.

Олонхо үөрэбинэн киһи үйэтин тухары иитиниэхтээх уонна иитилиэхтээх. Саха олонхотунан сиэттэрэн салгыы барар буоллааха, саха омуга сах үйэтин саҕаттан ийтиигэ диринник чочулубут анал үөрэхтээх уонна билиилээх эбит диэн сыаналыаха сөп. Ол оҕону ыйдарынан саастаан, дьыннээх сааһын тилэри баран, 14 сааһыгар тийэ ырышпытыттан көстөр.

Өбүгэлэрбит үлэбэ үгэстэрин аныгы олоххо үөрэтии үтүө өрүттэрэ

(Үлэ уопутуттан)

Саха омук киһини иитэр ньыматын уратыларын үөрэтээри араас омуктар эпостарын: кыргыыстар Манастарын, буряттар Гэсэрдэрин, нуучча былиналарын, Индиялар «Рамаяналарын», «Махабхараттарын», о.д.а. онно сыһыаннаах чинчийэр үлэлэрин ааҕан-ырытан бараммын, «Сэһэргэһиэх эрэ» диэн үлэни суруйан таһаарбытым.

Манна саха олонхотун кытта былыргы Индия эпостара киһини иитиигэ биир ирдэбил баар буола сылдыбыттарын туоһулуур сүрүн үөрэхтэрин тэннээтим. Улахан ураты суох. Арай саха омук киһини иитэр үөрэбэ арыый дириг эбит диэн түмүктээтим.

Былыргы дьыллар былдыаһыктаах быраман мындааларыгар Евразия үрдүнэн киһини иити биир сүрүн ирдэбилэ баар буола сылдыбыт. Ол киһини иити үөрэбэ урукку дьыллар охсунуулаах кулан уорбаларын отой унуоргу өтүгэр умнулла сыспыттар. Төрүөтэ биир. Абыс иилээх-сабалалаах, атааннаах-мөнгүөннээх аан ийэ дойдубут устун алдьархайдаах, алдыатылылаах ааспыт үйэлэр аһар аартыктарын адьас анараа кэмнэригэр аар омуктар айаннааһыннарыттан сабаламмыт буолуохтаах диэн сабабалыбын... Үгүс омуктар оччотооһу иити үөрэбин үгэстэригэр, сиэрдэригэр-туомнарыгар киллэрэн билигин да тутта сылдыаллар. Арай ис тутуллара айылҕа, тулалыыр эйгэ сабыдыалыттан уларыбыт буолуохтарын сөп.

Былыргы Индияҕа киһини иитилэр үөрэбэ «Сансара» диэн ааттанан төгүрүк иинэн бэлиэтэнэр. Нууччалыы «колесо жизни и смерти» диэн суолталаах. Ону сахатытан «Олох эргиир» диэтим. Индиялар киһи иитилэр кэмин 27-лии сылынан ааҕан үс иинэн бэлиэтииллэр. Мин онно сөбүлэстим уонна саха олонхотугар баар ирдэбилгэ олобуран үс иинэн бэлиэтээтим. Ханныктарый?

Бастакы иигэ Индиялар үөрэхтэрэ «Брахмачарья» диэн ааттанар. Үөрэни, уһуллу кэмэ. Киһи күн сириг көрүөбүттэн 27 сааһыгар диэри. Утары сахалыы «Киһи-хара буолуу». Индиялар иккис иилэрэ «Грахаствка» диэн ааттанар. Онгорон, үөскэтэн таһаарар кэм, 28 сааһыттан 54 сааһыгар диэри кэм. Утары сахалыы «Киһилии киһи буолуу». Индиялар үһүс иилэрэ «Ванапраствха» диэн. 55 сааһыттан 81 сааһыгар диэри кэми ылар. Сынньалан кэмэ. Утары сахалыы «Киһи-киһитэ буолуу» диэн. Бу үс иилэр суолталарын Индиялар Дхарма юга-диэн ааттыллар. Дхарма — күн сириг көрүөххүттэн общество иннигэр тус эппиэттээх буолуу диэн буолар. 81 саастан үөһэ кэм «Саньяса» диэн ааттанар. Тангара илиитигэр сылдыар киһи. Сахалыы «Санньыйы» кэмэ диэххэ сөп. Индиялар манан ирдэбил бүтэр буоллабына, саха олобун иилэрэ эбии диригэнэн ии

иһигэр өссө ии буолан бараллар. «Дьоллоох оҕо саас» төрүөбүттэн 9 сааһыгар диэри кэми ылар. Саха омуҕа аар айылҕаны кытта дьүөрөлээн онорбут иитиигэ аналлаах үөрэҕэ субу кэми сүрүннээн ылар уонна сөп түбэһиһэрэ дьикти. Ону аһара дириҥэппэккэ эрэ, дьон сэргэ көрөр-билэр саастарынан киллэрэн ытаһалаан биэриим.

10 ыйыгар оҕо уйулҕата сайдар кэмэ. Онон оҕону соһуппаттар, мөхпөттөр.

12 ыйыгар харыстанар «Ымыы» кэтэрдиллэр.

1 сааһыттан 3 сааһыгар диэри характера иитиллэр кэмэ. Бу кэми аһардаххына, оҕобун ииһпэтэбин тэнгэ.

4 сааһыттан көмө киһитэ. Кыра соруудаҕы толорор.

5 сааһыгар уол оҕо «Бэдик» ааттанар, кыыс оҕо «Сэрбэй».

6 сааһыгар «уллунгах хараарыыта».

7 сааһыгар «улаҕа киириитэ».

8 сааһыгар «Барҕаанча».

9 сааһыгар «Эрдьигэн». Кыыс оҕо — Куорсун Хорохой.

Саха сиригэр баар үгүс үөрдүүр харамайдар, көтөрдөр оҕолорун киһи сааһыгар таһаардахха, тобустарыгар биирдэ, «тыыннаах буолуу» үөрэбин бүтэрдэхтэринэ эрэ үөргэ холбуулар. Холобур: кустар-хаастар, табалар, бөрөлөр уо.д.а. «Тыыннаах буолуу» үөрэбин кыайан ылбатахтарына өлөллөр.

Саха дьоно оҕолорун 9 сааһыгар диэри олоххо, сизэргэ-туомҕа, үгүскэ бэлэмнээн баран, дьонго таһаараллара. Ол эбэтэр оскуолаҕа биэрэллэрэ. Ийэ-аҕа, эһээ-эбээ тапталын толору амсайбыт, эт-сиин өттүнэн бөҕөргөөбүт оҕолор ордук үөрэххэ тардыһаллара. Ол холобурдарынан эрдэтээнни саха суруйааччылара, учуонайдара буолуохтарын сөп.

Онтон кэлэр «Одун саас» 10 сааһыттан 18 сааһыгар диэри кэми ылар.

12 сааһыгар «Одун» ааты ылар. Кыыс оҕо — Сырбан Татакай.

14 сааһыгар «Бөтөс» аатын ылар уонна улахан киһини солбуйар кыахтаах киһинэн аабыллар. Эһпиэттээх үлэлэри толорор.

15 сааһыттан 18 сааһыгар дылы «Тургутук» кэмэ.

Онтон кэлэр «Эдэр саас» 19—27 диэри кэм. Олоххо салгыы күүскэ бэлэмнэниини аны бэйэтэ барар кэмэ.

Оҕолору, ыччаты кытта үлэлииргэ саамай тобоостоох саастар. Оҕолор саастарынан уратыларын ааттара бэйэлэрэ этэ сылдьаллар. Атыттарын бэйэбит билсиэххитин сөп.

Ньурбаҕа көһөн киирэн баран, бу саастарга тирэбирэн куорат дetsадтарын кытта үлэлэһэн барбытым. Ордук Ньурба куорат «Кэскил» прогимназиятын кытта ыкса ылсан үлэни тэрийбиһиппит. Кэпсэтиини директорум В.А. Никифоров ыһыһыта. Сыл иһинэн республикатааҕы экспериментальной площадка буолбуппуг. Оҕоло-

ру 4 сааһыттан сабалаан 6 сааһыгар диэри техникескэй куруһуокка дьарыктаабытым. Үлэм түмүгүнэн «Илии туппай» диэн детсадтарга аналлаах программа суруллубута. Убайаан начальнай оскуолатын кытта үлэлээммин «Мин бэйэм» диэн алын кылаастарга аналлаах программа суруллубута. 11—15 сааһыгар диэри саастаах оҕолорго анаан «Баҕа санаа» диэн программаны онорбутум. Оҕо 15 сааһыгар диэри булгуччу үлэлии үөрэниэхтээх. 15 сааһыгар, ол аата 9 кылааска диэри үлэлии үөрэммэтэх оҕо кэлин, олоҕор улаханлык эрэйдэнэр. Аңаардас үөрэбинэн ситиһиитэ кыра буолар. Ол курдук миэхэ дьарыктамматах үчүгэй үөрэнээччи оҕолор дьиэтэ-уота суох, үлэтэ суох сылдыалларыттан, дьону кытта биир тылы булбаттарыттан куһаҕан дьаллыкка ылларыылара, муунтуйуулара, бэл суицидка тийиһилэрэ кытта баар. Ол кыһалбатыттан, баҕар биир эмэ ыччакка көмө буолаарай диэн кинигэ таһааттаран эрэбин. Бу бастакы харангаччым «Аптаах бичик». Харчыта суох буолан ахсаана аҕыйах. Бэйэбит УНО-бут начальнига С.Н.Федорова көмөлөстө. Инньэ сэбиэскэй саҕаттан таһааттара сатаабытым да, кыайтарбатаҕа.

Иккис кинигэм «Аптаах бичик кистэлэннэр» диэн кыргыттарга, ийэлэргэ эрэ аналлаах буолуоҕа. Хаһан тахсыан билбэтим.

Билигин Россия алдыаммыт «матрешката» абырактанан тилиннэ. Ону кытта ыһыллан тахсыбыт кыра «матрешкалар» суверенитеттара бүттэ. Улахан «матрешка» иһигэр киирэн баран уонна быгылаабаккын. Үөрэх системата бэрэбиэркэни барбатах программалар, сокуоннар тиһиликтэринэн көмүлүннүлэр. Россия төрүт олохтоохторун үгүс үйэлэр тухары мунньубут педагогикалара көйгө кыыска кубулуйда. Оҕолору дьарыктааһын, эбии үөрэтии ыараата. Оҕолорго аналлаах, көмүскүүр сокуоннар учуутал, уһуйааччы, төрөппүт илиитин-атабын баайдылар. Робот оҕолору иитэр инкубатор-системалар эрэ үлэлииллэр. Компьютертан үүт-арыы тахсыбат. Туох барыта кээмэйдээх-томноох буолуохтаах. Оҕо хара үлэни эмиэ билиэхтээх. «Корова тириитэ мясотыгар сыста сылдыар эбит дуу. Биһиэхэ городка тириитэ суох эти атыылыыллар», — диир оҕолордоох буолуу сүрө да бэрт. Билигин оҕону походка, туризмга урукку курдук ыллын да илдэ барбаккын. Чаас иһинэн сып-сап хомунан айанныырын оннугар бүтүн нэдиэлэ устата кумаабы толортуруутугар сылдыабын. Ол тас өтүгэр көнүл ылар тэрилтэн бөбүтө. Соһуур буолар быраас, повар, культмассовик уо.д.а. элбээн тахсабын. Оҕо баҕа санаатынан бэйэтэ «экспромтом» тэринэр кыаҕа суох.

*Екатерина Петровна Чехордуна,
педагогической наука кандидата, Национальной оскуоланы
чинчийэр институт ФГНТ сүрүннүүр научнай үлэһитэ*

**САХА РЕСПУБЛИКАТЫГАР ОЛОНХО ПЕДАГОГИКАТЫГАР
ОЛОБУРАН САНА УОННА КЭЛЭР КӨЛҮӨНЭЛЭРИ
ИИТИИ УОННА САЙЫННАРЫЫ**

*(Российскай Федерация гражданнырын сизргэ-майгыга иитии,
сайыннары концепциятын иккис чааһыгар олобуран)*

I салаа. Национальной иитэр идеал

Олонхоҕо айыы бухатыырын уонна айыы кыһын уобарастара — киһилии киһини иитии идеала. Олонхо түг былыр үөскээбит айымныы. Олонхоҕо айыы бухатыыра күн сириҥ көмүскээччи, айыы дьонун араҥаччылааччы быһыытынан арыллар. Айыы дьоно айылбаа, айылба күүһүгэр сүгүрүйэр итэбэллээхтэрэ.

Олонхоҕо олоххо көрүү, сизргэ-майгыга иитии сыала, соруктара үс эйгэнэн тус-туһунан быһаарыллар. Маннайгы эйгэ — тус бэйэ эйгэтэ. Иккис эйгэ — дьон сыһыанын эйгэтэ. Үһүс эйгэ — утары күүс эйгэтэ.

Саха норуота айыы бухатыырын уобараһын көнгүлгэ, сырдыкка тардыһыы, үтүөбэ дьулуһуу идеала онгостон, олох бары ыарахаттарыҥ тулуйан, XIX үйэ бүтүүр диэри олонхон кэлбитэ.

Кэлинги кэм идеала. XX үйэ сабаланыабыттан, сэбиэскэй кэмнэ олонхо сыһыа сүпсүтэ, олонхонут ахсаана лаппа аһыйаабыта.

XX үйэ 90-с сс. көнгүл личность (киһи) идеала кэлбитинэн сыаннастары билиммэт, сизри-туому билбэт, тутуспат, уопастыба иннигэр ханнык да эбээһинэһэ суох киһи уобараһа баар буолбута. Ол эрээри ити кэмнэ Саха Республикатыгар Национальной оскуола концепцията олоххо киирэн, саха оскуолатыгар оҕону төрөөбүт тылынан үөрэтии, бэйэ културуатыгар, сизригэр-туомугар сыһыарыы, иитии оҕо киһилии киһи буола улаатарыгар төрүт буолбута.

Оҕо олонхону толоруута, олонхону туруоруу, дьүһүйүү сабаламыта. Аһыйах ахсааннаах да буоллар, оҕо тэрилтэтигэр, оскуолаба олонхо эйгэтэ үөскээн барбыта.

Билинги кэм идеала. Иитэр үлэ билинги национальной идеялар олонхоҕо көстөр сыаннастар сөп түбэһэллэр: үрдүк сизрдээх-майгылаах, туруоруммут сыалын ситиһэр гражданин; Аба дойду дьылбатын, бар дьонун туруктаах олобун тус дьылбатын курдук ылынар киһи; бэйэтин омугун үтүө үгэһин, сизрин-туомун билэр, утумнуур, кэлэр көлүөнэбэ биэрэр киһи.

II салаа. Олонхо тирэх сыаннастара

Бал. Олонхожо Орто дойдуга кэлбит киһи бэйэтин аналын булан, ыал буолара дьылжа ыйаабын быһыытынан кэпсэнэр. Онон айыы киһитэ төрдүн-ууһун, айыылартан төрүттээбин билэн, ийэтин, аҕатын үрдүктүк тутан, кинилэргэ, айылжаба сүгүрүүйэн олороро ыал сиэрдээх олох үөрэбин быһыытынан хоһуулар.

Сыһыан. Олонхожо сыһыан утарыта турар икки күүһүнэн бэриллэр. Айыы сыһыана бэйэни сатаан көмүскэнэри, дьонго аһыныгас буолары түстүүр, олобу туругурдар үтөө өрүттээх. Абааһы сыһыана күүһүнэн өттөйөр, маннай иирсээни сабалыыр, онон олобу үрэйэр, алдыатар мөкү өрүттээх. Онон олонхо сырдык харанта күүс мөккүөрүгэр үөскүүр сыһыан үөрэбэ.

Киһилии киһи. Киһи — айыы киһитэ, айыылартан төрүттээх. Киһиэхэ киһилии сыһыаннаһыы, киһи бодотун ханнык да түгэнгэ сүтэрбэт буолуу олонхо үөрэбинэн киһилии киһи сүрүн хаачыстыбата. Хас биирдии киһиэхэ тэннээбин курдук сыһыаннаһыы олонхо философията демократияжа олобуларын көрдөрөр.

Дойдуга бэринилээх буолуу. Олонхо дойдуга бэринилээх буолууну хоһуйар. Сырдыкка, үтүбэ, ырааска, кырдыкка дулуспут күүс кыайар. Дойдуга бэринилээх буоларга дулуур наада. Ол эрэри олонхо үөрэбэ сэрэтэринэн, дулуур хааччахтаах буолуохтаах. Үтүбэ туһаайыллыбыт дулуур ол эрэ көдүүстээх.

Олобу тупсарар үлэ. Олонхожо уйгулаах олох хоһуулар. Саха ыала дьиз-уот тэринэн, сүөһү-ас тутан байылыаттык олороро үтөө үгэс сиэринэн кэпсэнэр. Олонхо үөрэбинэн, онгоһуллубут үлэ таба сыаннабылы ылыахтаах.

Мал-сал. Олонхожо хоһуулар дьиз-уот, дьиз иһинээби мал-сал, иһит-хомуос, тангас-сап ураты сиэдэрэйэ, ону саха мындырдаан онгороро хоһуулар.

Айылжа. Уран тылынан Орто дойду айылжата хоһууллара — олонхо сүрүн уратыта.

Айылжаба итэбэл. Саха айылжаны тыыннаабымсытан өйдүүр, онуоха аналлаах үгүс сиэри-туому тутуһар. Онон айылжа сахажа итэбэл сүннэ, төрдө буолбута.

Уус-уран тыл. Олонхо тыла саха уус-уран тылын сөнгөрдөн сытыарар кылаата. Саха былыр олонхо уран тылынан сангаран, төрүт өйдөбүллэрин өй-санаа ыра онгостон олох олорон кэллэбэ.

Киһи аймах. Олонхо киһилии сиэр-майгы олохсуйан киһи аймах туругуларын айхаллыыр, биһириир.

Сомоболоһуу. Олонхожо Орто дойдуга отут үс биис ууһа олороро кэпсэнэр. Кинилэр абааһы бийһин кытары охсуһууга бэйэ-бэйэлэригэр көмөлөһөллөр. Онон олонхо бүтэһигэр айыы аймажа сомоболоһон биир күүс буолара кэрэхсэнэр.

III салаа. Олонхо педагогикатын сүрүн ис хоһооно, сыала-соруга

Олонхо педагогиката — саха героической эпоһа олонхо олобу түстүүр, уруйдуур идийэтин, сирдээх майгыны олохсатар олоххо көрүүлэрин билинни киэпкэ, ньымаҕа киллэрэн кэнчээри ычакка тиэрдэр, иитии систиэмэтэ. Олонхо педагогиката — норуот педагогикатыгар, үөрэх аныгы технологияларыгар олобурбут, төрүт тутулу олохтуур үлэни-хамнаһы биир ситимнэ киллэрэр утумнаах үлэ. Үөрэх систиэмэтигэр олонхо педагогикатын олоххо киллэри араас хайысханан, үлэ аныгы киэбинэн, ньыматынан ытыллар.

Олонхо педагогикатын хайысхалара уонна ньымалара

1. Үөрэх-иитии үлэтэ. Олонхо оҕоҕо, ычакка тийэр, иитэр-үөрэтэр үлэ тиһигэр киирэр суолун торумнааһын ытыллар.

Олонхоттон бэйэ омугун уратытын, сирдээх майгытын көрдөрөр сүрүн өйдөбүллэри чуолкайдааһын, тилиннэри, онуоха олобуран, үөрэх-иитии үлэтигэр көдүүстээх, табыгастаах ньымалары киллэри, сайыннары; умнуллубут уонна умнуллан эрэр үгэстэри, сирри-туому сөргүтүү, тилиннэри, аныгы олоххо сөптөөбүнэн көрөн, иитэр үлэҕэ туһаны.

Олонхону иитэр эйгэ курдук көрөн, үөрэтии-иитии үлэтин маннык хайысханан наардыахха сөп: олонхо педагогикатын төрүттэрин ырыты, чинчийи; олонхо педагогикатын үөрэх тэрилтэтин укулаатыгар киллэри; олонхону урукка үөрэтии, сүрүн көрүүлэрин ханнык баҕарар предметкэ киллэри; олонхону туруоруу, толоруу; олонхо педагогикатын иитэр үлэҕэ туһаны; олонхо педагогикатын ыал укулаатыгар киллэри; олонхо педагогикатын түөлбөҕө олохтоһун; олонхону култууралар алтыһыларыгар туһаны.

2. Төрөспүтү кытта үлэ.

Олонхоҕо олох-дьаһах, идэ, дьарык туһунан өйдөбүллэр бириинсиптэригэр олобуран, билинни олоххо сөп түбэһиннэрэн, ыалга оҕону иитэр тутуу ньыма быһытынан олохтоһун.

3. Дьон-сэргэ ортотугар үлэ. Нэһилиэнньэ ортотугар сирдээх майгыны, чөл олобу, сирри-туому сөпкө толорору сырдатар, уһуйар үлэни утумнаахтык ытыты.

Былыр былыргыттан саха олох олоһор үөрэҕи оҕо төрөөтүн кытары төрүттээбитинэн барара. Олонхо педагогиката ол үгэстэн туораабат. Онон олонхо педагогикатын олохтоһун оҕо саас кэрдис кэмигэр сөп түбэһиннэрэн сайдар онкуланан барар.

Саха героической эпоһын олонхону чөлүнэн хаалларыга, үөрэтиигэ уонна тэниитиигэ оҕону кытары үлэҕэ учууталлары, төрөспүт-

тэри, нэһилиэнньэ бары аранатын кытары социальнай бииргэ үлэлээһин эрэйиллэр.

Олонхо педагогикатын норуот педагогикатын төрүтүнэн ааһан, саха оскуолатын моделин оноруохха сөп.

Олонхо педагогикатын норуот педагогикатыгар олобурбут систиэмэ курдук көрөн, оҕону иитиигэ-үөрэтиигэ билингни кэм ирдэ-билигэр сөп түбэһэн, Россия гражданинын духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии, сайыннарыы Концепциятыгар олобуран, саха оҕотун иитии-үөрэтии санга таһымна тахсарын хааччыйыаҕа.

IV салаа. Олонхо педагогикатыгар олобуран, духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитиини уонна сайыннарыыны тэрийии ис хоһооно, сүрүн бириинсиптэрэ

Олонхо педагогикатыгар олобуран, оҕону духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии уонна сайыннарыы сүрүн ис хоһооно.

1. Олонхо оҕону, ыччаты сизэрдээх, көхтөөх майгыга, бэйэ бэйэҕэ көмөлөһүүгэ, дойдутун, дьонун иннигэр эппиэтинэстээх буоларга иитэр сыаннастар бааллар.

2. Олонхо педагогиката оҕо түмэккэ кириитигэр араас эйгэни кытары тэннээх сыһыаны олохтуур, духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитиигэ, сайыннарыыга тирэх буолар. Онуоха үлэни сүрүн тэрийээччи — педагогическай кэлэктиип.

3. Олонхо педагогикатыгар олобурбут духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии уонна сайыннарыы ис хоһооно педагогическай кэлэктиип үлэтин-хамнаһын сүрүн сыалынан буолар.

Олонхо педагогикатыгар олобуран, духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитиини уонна сайыннарыыны тэрийии сүрүн бириинсиптэрэ манныктар:

Итээччи, учуутал сизэрдээх майгытын холобура. Төрөппүт үтүөбү үөрэтэр холобура. Оҕо эйгэни кытта бииргэ үлэлээһинэ. Киһи личность быһыытынан сайдытыгар олонхо педагогикатын суолтата.

Олонхо педагогикатыгар олобурбут духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии уонна сайыннарыы программатын олоххо киллэрии үлэ араас көрүнүнэн сайдар: ыалга утумнаах үлэ; уруокка этнокультурнай киллэһик (коннотация) ньыматынан; уруок, оскуола таһынан үлэ бары көрүнэр, уопастыбаҕа туһалаах үлэнэн.

Билингни кэмнэ олонхо педагогикатынан оҕону сизэргэ-майгыга, духуобунаска иитии улахан суолтаны ылар уонна көдүүһү аҕалар.

Түмүктээн эттэххэ, Россия билингни туругар духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии уонна сайыннарыы сүрүн хайысха буолар. Онуоха оскуола көрүүтүнэн, төрөппүт баҕатынан, омок бэйэтин уратытын учуоттаан, сүрүн сыаннастарыгар тирэбизир. Саха оскуолатыгар

уонна санганы олоххо киллэриэн баҕалаах ханнык бабарар үөрэх тэрилтэтигэр олонхо педагогикатынан үлэ оҕону иитиигэ, сайыннарыыга сана көрүүлэргэ, суолу-иини тобуларга улахан кыабы биэрэр. Россия — үгүс норуот олорор судаарыстыбата. Онон хас биирдии норуот бэйэтин култууратыгар тирэнэн, российской национальной сыаннаска табыстабына, Россия норуота сомоҕолоһорун, сизрдээх майгыны тутуһар сыаннастары олохсутарын, политика уонна экономика биир тэнник сайдарын хааччыйар усулуобуйата олохсуйуоҕа.

*Маргарита Николаевна Николаева,
педагогической наука кандидата,
РФ үөрэҕириитин туйгуна,
Учууталлар учууталлара,
Убайаан орто оскуолатын
саха тылын уонна литературатын учуутала*

ОЛОНХОНУ ЧИНЧИЙИИ — ОҕО САЙДАР ТӨРҮТЭ

Ырыаҕа, олонхоҕо саамай
сыаналааҕа баар — тылын күүһэ,
дьүһүнүн күүһэ, этиитин күүһэ.

П.А. Ойуунускай

2006 с. кулун тутар ыйга «Новые технологии в образовании: информатизация образования в условиях реализации национальных проектов» VII республикатааҕы НПК Т.Д. Уткина, Л.Р. Иннокентьева уонна мин буолан «Олонхо — шедевр мировой культуры» диэн тиэмэҕэ санга информационной технологияны туһанан интегрированной уроок ыппыпыт. Муус устар ыйга ити уроокпутунан ССССР үтүөлээх учуутала, РСФСР үөрэҕириитин туйгуна Н.Т. Степанов 85 сааһыгар аналлаах «Улуу олонхо» диэн НПК ситиһиилээхтик кыттыбыпыт. Онтон сиэттэрэн диэххэ дуу, оҕолор олонхо ис хоһоонун, тылын-өһүн сэргээн истэллэр, ылыналлар эбит, онон биир эмэ оҕону олонхону ырыттаран көрбүт киһи диэн санаа үөскээбитэ.

Ити кэмнэ 2007 сыллаахха IX кылааска үөрэтэр оҕом Тихонова Нюргуяна мин эһэм норуот ырыаһыта, хас да олонхолоох диэн сүрдээбин киэн туттан кэпсээбитэ. Нюргуяна эһэтин Николай Иванович Тихонов кэриэс суругун булан аҕалбыта. Эһэтин кэс тылыттан сиэттэрэн, Николай Иванович суруйан хаалларбыт суруктарын, ыстатыйаларын, бэлиэтээһиннэрин Орону музейыттан ыыттардыбыт. Аны «Бэс хара тыаны бэрбээкэйинэн охсуллар Мэник Сизэр аттаах Бэриэт Бэргэнтэй» олонхогун илиинэн суруллубутун Үөһээ

Бүлүү Боотулутугар олорор таайыттан Тихонов Николай Николаевичтан ыллыбыт. Ийэтэ Наталья Николаевнаынын уонна бэйэтин кытта көмөлөөн сурукка киллэрдибит. Олонхобут 68 страницалаах буолла. Нюргуяна үлэтин сыала: эһэтин Н.И. Тихонов «Бэриэт Бэргэнтэй» олонхотун үөрэтии, чинчийии уонна үйэтитии. Бу сыалын ситиһэргэ үлэтин соруктара:

- олонхону чинчийэр ученайдар үлэлэрин кытта билсиһии.
- «Бэриэт Бэргэнтэй» олонхо сюжетын, композициятын, тылын-өһүн ырытыы.

- Н.И. Тихонов илиинэн суруллубут «Бэс хара тыа бэрбээкэйинэн охсуллар Мэник Сиэр аттаах Бэриэт Бэргэнтэй» олонхотун дьонно-сэргэбэ, эдэр ыччакка билиһиннэрии, тылынан-өһүнэн умсугутуу.

- Н.И. Тихонов олонхотун, кини айар үлэтин кэпсир ыстаты-йаларын, суруктарын сааһылаан, чочуйан, кинигэ таһаартарыы.

Үлэтин сонуна:

Н.И. Тихонов «Бэриэт Бэргэнтэй» олонхото ханна да бэчээттэнэ, ырытылла илик.

Дакылаат биир биһирэбиллээх түгэнинэн, бастакытынан, Н.И. Тихонов «Бэс хара тыа бэрбээкэйинэн охсуллар Мэник Сиэр аттаах Бэриэт Бэргэнтэй» олонхотун ис хоһоонун, сюжетын уратытын, тутуун атын олонхолору кытта тэнгээн ырышпыта буолар. Тыла-өһө сулургу, өйдөнүмтүө, киһиэхэ тийимтиэ, ким баҕарар ааҕар, киһи дэбигис өйдүүр ис хоһоонноох диэн быһаарар. Иккиһинэн, олонхоҕо эгэлгэ араас ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалартан ордук хойуутук, дэлэйдик тэнгээһин ньматын уонна кубулуйбат эпитеттэри туттубута олонхо тылын-өһүн ордук уус-уран онороллор, арылхай дэгэттииллэр диэн быһаарар. Ол курдук олонхоттон 110 тэнгэбиллэри, 90 хатыланар эпитеттэри, кубулуйбат быһаарыылары булан карточка онорбута. Онон чахчы ис сүрээбиттэн кыһаллан үлэлээбитэ көстөр. Онтон Нюргуяна эһэтин олонхотун бэчээттэтэн үйэтитэригэр Гуманитарнай чинчийии институтун с.н.с., филол. наука канд. С.Д. Мухомлева көмөлөһөн, биһиги ытыктыыр-убаастыыр, тумус туттар убайбыт саха бөлөһүөгэ К.Д. Уткин сүбэ-ама буолан уонна аймахтара үбүлээн, 2009 с. «Эһэм сырдык кэриэһигэр» кинигэтэ «Бичик» кинигэ кыһатыгар бэчээттэнэн табыста. Оҕом сыралаах үлэтэ итинник түмүктэммиттэн олус астынабын. К.Д. Уткин, Уйбаан Ороһуунускай истин-иһирэх ахтыылары киирдилэр. Нюргуяна билигин Санкт-Петербурга «Кино и телевидение» государственной университетка үөрэнэр.

Оҕо олонхону чинчийэригэр аан бастаан олонхо ис хоһоонун, сюжетын, тутуун, уобарастарын кытта сиһилии билсиһэр. Итиннэ быһаарыылаах тылдыты, омоним, синоним, сомоҕо-домоһ тылдыттарын туһаналларыгар сүбэлиибин. Аны атын олонхону кытта

тэнгээн көрөр. Олонхону чинчийэр учуонайдар үлэлэрин аабар. Кимнээх үлэлэрин аабыахтаахтарын ыйан-кэрдэн биэрэбин. Онтон ойуулуур-дьүһүннүүр дэгэтин ырытарыгар оҕо ордук ыарырбатыр. Ол иһин маннай олонхо тылын-өһүн ырытарыгар туспа тэтэрээккэ тэнгээһиннэри, кубулуйбат быһаарыылары, эпитеттэри, дьүһүннүүр тыллары булан усталлар. Онтон бииргэ олонхон олонхо уус уран хомоҕой тылын-өһүн ырытабыт.

2009 с. Кристина Никифорова, С.С. Васильев аатынан Ньурба №1 оскуолатын VIII «Б» кылааһын үөрэнээччитэ, «Норуот ырыаһыта Афанасьев Герасим Николаевич бэчээттэммэтэх ырыалара-тойуктара» тиэмэҕэ дакылаатынан «Инникигэ хардыы» НПК кыттыбыта. Тонсох Дьарааһын илиинэн суруйан хаалларбыт ырыаларын-тойуктарын эбэтэ Афанасьева Изабелла Герасимовна уура сылдыарын ылан сурукка киллэрбитэ. Үлэтин сыала: Г.Н. Афанасьев илиинэн суруйан хаалларбыт тойуктарын сурукка киллэри, чинчийи уонна үйэтитии. Бу сыалы ситиһэргэ маннык сыалы-соруу туруорунар:

- норуот ырыаһыта Г.Н. Афанасьев илиинэн суруллубут ырыаларын, тойуктарын дьонно-сэргэҕэ, эдэр ыччакка тиэрдии, тылынан-өһүнэн умсугутуу;

- Ньурбаҕа биллэр норуот ырыаһыттарын айымньыларын кытта билсиһии;

- «Мин баҕам — эһэбин утумнааһын»;
- кэлин салгыы чинчийэн тылын-өһүн ырытыы.

К. Никифорова үлэтин соһуна уонна түмүктэрэ:

1. Г.Н. Афанасьев ырыалара-тойуктара ханна да бэчээттэнэ, ырытылла илик;

2. Үлэтин бастакы чааһыгар — хос эһэтин Герасим Николаевич олоһун, айар үлэтин туһунан матырыяаллары хомуйан билиһиннэрэр;

3. Үлэтин сүрүн чааһыгар сурукка киллэрбит ырыаларын-тойуктарын ис хоһоонун, уус-уран хомоҕой тылын-өһүн ырытар.

Ол курдук, Герасим Николаевич Афанасьев 1923 с. Ньурба улуу-һугар Хорула нэһилиэгэр төрөөбүт. Аҕата Бүтээйиптэр уоллара Тонсох Ньукулай диэн сахалыы ааттаах эбит. «Хос эһэм, эбэм кэп-сииринэн, орто унуохтаах, ыраас-сырдык хааннаах, эйэбэс, сайаҕас майгылаах, сытыары сымнаҕас, элбэх сангалаах, куруук үөрэ-күлэ сылдыар киһи эбит. 1941 с. Хорула 7 кылаастаах оскуолатын бүтэрбит. 1943 с. Аҕа дойду сэриитигэр кыттыыны ылбыт. Сэрииттэн 1947 с. этэннэ эргиллэн кэлэн, лесхозка өр сылларга үлэлээбит. Хос эһэм 20 сиэннээх, 10 хос сиэннээх».

Г.Н. Афанасьев ырыаларын-тойуктарын ырытан көрүү маннык түмүктэргэ аҕалла:

1. Ордук Дьыл кэмин уустаан-ураннаан хохуйбут;

2. Кини тойуктарыгар дорбооннор дьүөрэлэһиилэрин табыгастаахтык туттубут, онон ис-иһиттэн хостонон иһэр уус-уран хомоҕой тыллаах-өстөөх эбит;

3. Афанасьев Г.Н. ырыаларыгар-тойуктарыгар эгэлгэ араас ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалартан ордук хойуутук кубулуйбат эпитеттэри, уус-уран быһаарылылары туттубут. Ол курдук 40-ча хатыланар эпитеттэри булан карточка онорбут;

4. Герасим Николаевич суруйан хаалларбыт айымньылары бэчээккэ тахсан, кини уус-уран хомоҕой тылын-өһүн, баай фантазиятын кэрэхсээн, дьон-сэргэ биһирэбилин ылары буоллар диэн баҕа санаалаахпын.

Билигин эдэр ыччат ийэ тылбыт сүмэтэ мунньуллубут олонхобут сүдү толкуйун, устар ууну сомоҕолуур, дьүһүннүүр уус тылын-өһүн, сиэрин-туомун этигэр-хааныгар, кутугар-сүрүгэр ингэриннэхтэринэ эрэ, киһилии киһи аатын ылан, үрдүккэ, кэрэбэ, үйэлээххэ, олоххо тардыһылыра өссө күүһүрүө этэ. Итинник өйгө-санааҕа иитии, үөрэтии-такайы биһигиттэн, саха тылын, төрүт култуура учууталларыттан олус тутулукаах.

«Силиһэ суох мас үүммэт» диэн норуот мындыр өһүн хоһооно кэрэһилиринэн, күн бүгүн төрдүбүтүн, силиспитин-мутукпутун ырытар, чинчийэр, бүөбөйдиир, тилиннэрэр, өрө тутар кэммит тийиэн кэллэ. Онон ытык кырдыбаастары, ийэ олонхоһуттары, норуот ырыаһыттарын үрдүктүк тутан, талааннарыгар сүгүрүүйүү, үйэтитии, үөрэтии биһиги ытык иэспит буолар.

*Евдокия Михайловна Поликарпова,
педагогической наука доктор,
М.К. Аммосов аатынан ХИФУ профессора*

КЫРА СААСТААХ ОБОЛОРГО ОЛОНХОНУ БИЛИҢИННЭРИИ ПСИХОЛОГИЧЕСКАЙ, ПЕДАГОГИЧЕСКАЙ ТИРЭХТЭРЭ

Бу түһүмэххэ төрөшүттэр уонна иитээччилэр кырачааннар тустарынан билиилэрин сөргүтэр, диринэтэр инниттэн оболор сайдыларын олук көстүүлэрин ырытан көрүү. Ырытыы уратыта — норуот өркөн, өлбөт өйүн, ыччатын, кэнчээритин кэрэһилиир күүһүн туттубут олонхотун күөнүгэр сыһыаран онгоһуллубута буолар.

Түгү былыргы үтүмэн үйэлэр улабаларыгар олонхо, биллэн турар, саха дьонун олобун сүрүннүүр, ол эбэтэр олонхо эйгэтэ, тына баһылыыр суолталааҕа. Оҕо уу ньулдыаҕай эрдэбиттэн олонхо эйгэтигэр иитиллэрэ. Билигин оннук эйгэни үөскэтии, биллэн турар, кыайтарбат. Ол эрээри дьын ийэ тыһыны оболорбутугар тилиннэрэр

соруу туруорунар буоллахпытына, тиһиктээх, дыһыардаах дьайыларбытынан, олонхо эйгэтин үөскэтэр кыахтаахпыт. Ону хайдах ситиһэбит?

Бастатан туран, төрөппүт, иитээчи тус бэйэтэ онно дыһынан, туруулаһан бэйэтин ис киилин олонхоҕо уһугуннарара ирдэнэр. Киһи бэйэтэ билбэтигэр, өйүнэн-сүрүбүнэн ылыммат суолугар хайдах да оҕону киллэрэр кыаҕа суох.

Оҕону норуот тылынан уус-уран айымньытыгар сыһыарыыга уйулҕа үөрүбүн билиилэрэ улахан көмөлөөхтөр. Ол курдук киһини иитиигэ фольклор суолтатын туһунан биллэр чинчийээччилэр Г.Н. Волков, А.Н. Леонтьев, Ж. Пиаже, Л.С. Выготская, Д.Б. Эльконин уо.д.а. үлэлэрин иитээчи билсэрэ, үлэтигэр тирэх онгосторо үгүс туһаны аҕалыа.

Чинчийээччилэр норуот тылынан уус-уран айымньыта, чуолаан олонхо, киһиэхэ эргиччи дьайар, оҕо айылҕаттан бэриллибит ис кыахтарын — барытын уһугуннарар, сайыннарар кыахтаабын бэлиэтиллэр. Ол аата норуот үтүмэн үйэлэр усталарыгар ийэ тылынан олох, дьон-сэргэ сыһыанын, кыһалҕатын туһунан диринг өйдөбүллэрин, ыччатын иитэр-такайар, сырдык суолга тускулууру ньымаларын — барытын тылынан уус-уран айымньытыгар тиһэр эбит. Уобарастаан, тылынан айан өлбөт өй, мындыр, киһилии сизэр-майгы тулхадыйбат кииллэрин норуот тыыннаабын тухары ыччатыттан ыччатыгар бэриллэн иһэр ис күүһэ фольклор айымньыларыгар баар. Онон ханнык баҕарар омук бэйэтин норуотун тылынан уус-уран айымньытын туохха да тэннэммэт, туохтааҕар да күндү баайын, кылаатын курдук тутан, харыстаан, үйэтитэн, ыччатыгар тиэрдиитэ — кини ытык иһэ, норуот тыыннаах буолуутун биир мэкитиэтэ. Ону А.Н. Веселовская норуот диринг өлбөт өйө, олобу билгэлээһинэ, олобу киһилии олорууга тускута — барыта кини тылынан уус-уран айымньытыгар баар диэн бэлиэтээһинэ бигэргэтэр.

Нуучча норуотун уһулуччулаах, күн бүгүн үөрэхтээһин кыһалҕаларын быһаарыыга тумус, тирэх туттар чинчийээччитэ, психолог Л.С. Выготская оҕолору саастарынан олуктааһыны быһа-бааччы ылыны табыллыбатын, ханнык баҕарар оҕо психологической таһыма, тус сайдар суола, эйгэтэ ураты буоларын, онтон ситимнээн кинини иити, сайыннарыы эмиэ уратылаах сыһыаны, ньымалары эрэйэрин педагог болҕомто киинигэр тутуохтаабын суруйар.

Биллэрин курдук, оҕону иити, сайыннарыы дьэ кэргэнгэ саҕаланар. Оҕо уу-ньулдьабай саҕанаабы кэмигэр хайдах эйгэбэ үөскээбититтэн, туох сыһыан киилигэр такаллыбытыттан — инники олоҕо, кини майгытын-сигилитин укулаатын уурулууга улахан тутулуктаах. Оҕо, биллэрин курдук, үс сааһыгар диэри чугас, тулалыыр дьонун быһыыларын-майгыларын, дьайыыларын үтүктэр, онон

сайдар. Ол эбэтэр тылын тыллыгыта, тыына — оон салаалар, дьайыылара — дьонун үтүктээйилээһининэн олобулар. Оон, төрөппүттэр бүгүн сарсынныларын, кэлэр кэмнэрин кэскиллэнэ сылдыбалларын, олохторун хас биирдии күнэ — кэлэр күннэрин тускулуурун долобойдорун киинигэр туталлара ирдэнэр. Күннээби чэпчэки санаа угаайытыгар обустарбакка, өрүү сырдык, киһилии өттүн тутуһуу, ону кэрэһилиир дьайыыларынан салайтара олоруу — кырачаанга олох тулхадыйбат бэлиэтин быһыытынан инэр сүдү күүстээх. Бал хайдах тэринэн-дьаһанан олоруута, тугу үнэр танара онгостуута — обутугар быһаччы дьайар күүс. Оон кырачаан сайдытыгар, кини хайдах киһи буолан тахсарыгар эйгэ быһаарар суолталаах.

Киһи өйө, толкуйдуур кыага сайдытыгар тылын сайдытын таһыма, уратыта быһаччы ситимнээбин билэбит. Ол эбэтэр санга, тыл уонна өй сайдыта быһаччы ситимнээх тиһик. Оон А.Н. Леонтьев бигэргэтэрин курдук, кырачаан сайдытын сүрүн төһүүтэ — тылын сайдыта: «Каждый человек становится субъектом мышления, лишь овладевая языком, понятиями, логикой, представляющими собой продукт развития общественно-исторической практики». Төрөппүттэр оо тыла тыллар кэмигэр кини кытта үгүстүк, болжомтолоохтук бодоруһаллара, кэпсэтэллэрэ, доржоону, тылы сөпкө таһаара үөрэнэригэр эгэлгэ ньымаларынан көмөлөһөллөрө эрэйиллэр.

Оо үс сааһыттан, детсад кыра бөлөбөр киирэр кэммитэн, оонньуу, ордук оруолларынан оонньуу баһылыыр суолталанар. Бу оонньууларга оо барахсан хайдах эйгэбэ сылдыара, кини уйулбатыгар иэһии ханнык утахтара баһылыыр суолталаахтык олобуран эрэллэрэ чабылхайдык көстөр буолар. Кырачаан дьэиэтигэр, дьонун кытта сыһыаныгар туох ордук суолталанара кини оонньуутун сүрүнэ буолар. Холобур, иһит оонньуурдарын, эбэтэр чэй чааскыларын охсуһуннара (арыгы иһитин курдук, өссө «чэ» диэн тыл кыбытыылаах буолуо) оонньуур оо баар буолар. Үтүктээһи, уобарас олобуран бардаба ити. Онтон бу кэми төрөппүттэр ураты болжомтоо ылан, кыһалба онгостон, үтүө өрүтү үөскэтэр дьайыыларынан салайтара олодохторуна — дьайыыта эмиэ оннук буолуо. Бу кэрдиис кэми Д.Б. Эльконин киһи инникитин түстүүр, акылаат уура сүдү суолталаах кэминэн ааттыыр, ураты болжомто ууруллуохтаах диэн суруйар.

Оон, ыччакка норуотун ийэ тынын инэриини сорук онгостор буоллааха, бу кэмнэ норуот тылынан уус-уран айымнытын билиһиннэриини иитии-сайыннары сүрүнүн быһыытынан тутуу ирдэнэр. Оччобуна эрэ тобоостоох эйгэ үөскүүр, иитии ис хоһооно норуот тынынан илгийэр ураты күүстэнэр.

Психологар кырачааннар сайдыларыгар остуоруйаны туох да солбуйбат, кинилэр иэһиилээх уйулуларга сайдытыгар, тас эйгэни, дьону-сэргэни кытта алтыһар кыахтара уһуктуугулар ураты суол-

талаабын бэлиэтиллэр. Ожо үтүктэр сааһын таба туһанан, биһиги олонхобут эйгэтин үөскэтэр кыахтаахпытын ити чэхчы туоһулуур.

Манна психологтар, педагогтар биир бэркэ сэрэхэдийэр түгэн-нэригэр тохтуур наада. Кырачааннар уйулгуларын аймыыр, куттуур түгэннэри сэрэнэн киллэриллэр, үтүөтэ баһылыыр көстүүнэн, куһаҕаны, кутталлаабы кыайыынан тутатына эйгэни, үөскээбит мүһүргэни сырдатан биэри эрэйиллэр. Ол эбэтэр ожо уйулбатыгар хара, харанга, кутталлаах баһылыыр, күөнтүүр түгэнин кини төһөнөн кыракый да, соччонон түргэнник (маннай чыпчылбан түгэнэ) аһарар, ону кыайар, кэлэтэр үөрүүлээх кэрингэ киллэриллэхтээх. Оччобуна эрэ — кырачаан уйулбата туруктаах, уйуктаах буоларыгар, хайдахтаах да уустук, мүһүргэннээх түгэннэртэн тахсар суолу, ньымалары тобулар эрэл, кыах баарыгар итэбэл киниэхэ олобун устата олобулар олуга охсуллар.

Биһиги экспериментальнай үөрэтэн көрүүбүтүгэр итини маннык ньымаларынан ситиспиит: бастатан туран, олонхолуу сэлэргээһингэ маннайгы дьарыктарга абааһы аймабын көннөрү куһаҕан киһи диэн өйдөбүлүнэн киллэрбиит; салгы макет куукуланан туһанан, ордук «сууммат-тарааммат, тынгырахтаах, баттаба арбайбыт, дьонун тылын истибэт, оронун хомуйбат, танаһын ыспыт, алдыаппыт, киртиппит», — диэн ожо күннээби олобор чуһаһатан ойуулааһын көдүүстээх. Манна Л.С. Выготскай бэлиэтээһинигэр сигэнии тобоостоох: «умной сказке принадлежит оздоровляющее и целебное значение в эмоциональной жизни ребенка».

Ожо барахсан олонхонон оруолларынан оонньууга кыттыһан, оонньуунан олох олорууга киирэр. Олонхо оонньууларыгар үтүө, сырдык, кэрэ хаһан баһарар кыайыылаах буолара — кини уйулбатыгар үтүө, кэрэ, киһилии майгы уһа туттарыгар тиэрдэр. Оонньуулар ожо психическэй туруга сайдытыгар эмиэ тирэх буолаллар. Кини болломтото, толкуйдуур кыага, өйүн үүһа сайдытыгар, ону таһынан тыла тыллытыгар быһаччы дьайар.

Олонхо кырачааннар истэр дьобурдарын, кулгаахтарын ийэ тылларыгар, дорбоону, дорбоон кэрэтин ингэринэр эйгэлэрин үөскэтэр. Ол эбэтэр олонхо ыччат ийэ тыл кэрэ, дирин далай умсулбаныгар кириитин, ылынытын хааччыйар, төрөөбүт тыл, норуот тыһынан тыһынаны күүһүн биэрэр. Үөһэ бэлиэтээбиит курдук, Күннүк Уурастырап улуу олонхоһу, Чээбий Түмэппийи, биэс сааһыттан үтүктэн барбыта. Үтүктэ былаан ыллы-туойа сылдыбыта өйүгэр, дууһатыгар ингэн хаалбыта кини саха биллэр ырыаһыта, поэта буолан тахсарыгар, өссө олонхоһут поэт аатырарыгар тиэрдибитэ элбэби кэрэһилиир. Улуу Өксөкүлээх, улуу Ойуунускай, биллэрин курдук, олонхо тыһынаах эйгэтигэр үөскээбиттэрэ, ийэ тыһынара онно иитийэхтэммитэ биллэр.

Биллэрин курдук, киһи тылын сайдыыта кини толкуйдуур кыабын таһымын кытта быһаччы ситимнээх. Санаа, толкуй тылынан бэриллэр. Кырачаан көрөн-истэн, уобарастаан тулалыыр эйгэни ылынар, сыһыа ол көрүү, истии тылынан тыллар, тиһиктэнэр, оҕо ырыта, түмүктэри оноро үөрэнэр. Тоҕус төгүл тоҕо сабаланар.

Онон, бу олугу түмүктээн, сийлэммит санаалары хомуйа тутан көрдөххө, маннык тиһик үөскүүр курдук.

Бастатан туран, ханнык баҕарар омук ыччатын иитэригэр, сайыннарарыгар норуот тылынан уус-уран айымньыта быһаарар суолталаабын болҕомтоҕо ылы — үөрэтии-иитии сүрүн соругун быһыытын туруоруу олохтоох.

Иккиһинэн, норуот тылынан уус-уран айымньыта, олонхо киһи тылын, толкуйдуур, анаарар, ырытар кыахтарын сайыннарыыга айылҕаттан бэриллибит ийэ тыны илдэ сылдыарынан тутунан да солбуллубат улуу күүс буоларын төрөппүт, иитээччи, учуутал хайаатар да ураты болҕомтоҕо ыла эрэйиллэр.

Үсүһүнэн, олонхону оҕону иитии, сайыннарыы киинин быһыытын туһаны — эйгэни үөскэтии, кулгаабы (истэр дьобуру), харабы (көрөр дьобуру) арыыйы, олонхо оонньоуларынан тылы сайыннарыы, бодоруһуу ньымаларын ингэрии биир кэлимник ытыллар кыабын үөскэтэр.

А.А. Мьякунова, Е.Ф. Осипов,

Степан Васильев аатынан

*Ньурба куорат 1 №-дээх орто оскуолатын
саха тылын, литературатын уонна
төрүт култуура учууталлара*

ОЛОНХО — ОҕО ХАРАҒЫНАН

Билигин олонхоҕо сыһыан, көрүү уларыйыан, оҕоҕо тиэрдии суола-иһэ чопчуланыан, ситимнээх үлэ барыан наада. Оҕо толкуйун сайыннарар, өйүн эрчийэр, тылын саппааһын байытар, быһатын эттэххэ, кыра кылаас үөрэнээччитин олонхо эйгэтигэр киллэрэр араас көрүннээх үлэни тэрийии билигин кэмнэ улахан тирээн турар ыйыты. Оҕо олонхо эйгэтигэр үөскээтэбинэ:

- санаатын толорутук уус-уран тылынан этэр буолар;
- түргэнник толкуйдуур дьобура сайдар;
- сырдык санааны харанаттан араарар буолар;
- айар дьобура сайдар;
- кута-сүрэ бөбөргүүр, олоххо тирэх булар кыаҕа улаатар;
- бэйэтин омугунан киэн туттар киһи буолар;

Орто сүһүөх оскуолаҕа программанан эрэ мунгурдаммакка, кылаас таһынан үлэбэ, уроуктарга олонхону үөрэтиини ситимнээхтик киллэрбиппит.

Куруһуоктар, студиялар

2008 с. сайынны сынныалан лаабырыгар кукольной театр студията үлэлээбитэ, С. Васильев «Айыы Дьураҕастай» олонхотуттан быһа тардыыны туруорбуппут.

2009 с. С. Васильев «Айыы Дьураҕастай» олонхото спектакль быһытынан туруоруллубута.

2009 с. «Сулус» оҕо киинэ уонна театр-студия бырайыагын суруйан олоххо киллэрбиппит.

Бырайыакпыт үлэлэрин манньк хайысхаларынан туһайбыппыт:

- кылгас көрдөөх киинэлэри устуу;
- документальной киинэ онҕоруу;
- оскуола олобуттан биэриилэри бэлэмнээһин;
- суруйааччы олобуттан, айар үлэтиттэн спектакль туруоруу.

Ону таһынан, биһиги саха төрүт эпоһыгар анаан оҕолорбутун олонхонон киинэ эйгэтигэр сыһыарыахпытын баҕарабыт. Оҕо бэйэтэ олонхо геройун уобараһыгар киирдэбинэ, олонхо ис тутулун өйдүөн сөп. Оҕо интэриэһин үрдэтэр, тылын, ситимнээх санатын сайыннарар сыалтан олонхо киинэтин устуохпутун баҕарабыт.

Ол курдук, бу манньк санааҕа киирэрбитигэр «Күн Айыы оҕолоро» фольклорнай студията уонна кукольной театр студията төһүү күүс буоллулар.

«Күн Айыы оҕолоро» фольклорнай студия

«Күн Айыы оҕолоро» фольклорнай студия программатын ылан көрдөххө, үлэбит сүрүн сыалынан саха фольклорун кыра кылаастан саҕалаан үөрэтии, оҕо олонхону өйдүүрүгэр, биһирииргэр, ылынарыгар олук ууруу, тылын сапшааһа байарыгар ньыма онгостуу буолар.

Соруктара:

- үөрэнээччилэри саха фольклоругар үһүйүү;
- үөрэнээччи айар талаанын сайыннарыы;
- төрүт култуураттан сиэттэрэн үөрэнээччи иһинээҕи култууратын үрдэтии;

- «Саһа ааттары» саха фольклорун өтүгэр таһаарыы;
- сахалыы тыыннаах проектары онҕоруу;
- опыт атастаһыы, маастар-кылаастары ытыты.

Оҕо саха фольклорун эйгэтигэр үөскээтэбинэ:

- санаатын толорутук уус-уран тылынан этэр буолар;

- түргэнник толкуйдуур дьобура сайдар;
- сырдык санааны харангаттан араарар буолар;
- айар дьобура сайдар;
- кута-сүрэ бөбөргүүр, олоххо тирэх булар кыаба улаатар;
- бэйэтин омугунан киэн туттар киһи буолар.

Кукольной студия үлэтиттэн

Этиллибитин курдук, олонхону биһириир оҕо атын оҕолордоо-бор ураты, билиитэ-көрүүтэ, өйүгэр тутар дьобура күүскэ сайдар. Куукуланан дьарыктанан кини толорор сүрүн оруолун харабар, өйүгэр сатаан онгорон көрөр буолар. Олонхо ис хоһоонун тутулун өгнөөх ойуунан көрүүхтээбин, кини фантазията сайдан баран иһиэхтээбин кэрэһилиир. Ол хайдах ситиһиллэрий?

- маннай оҕолору кытта олонхо ис хоһоонун тылынан кэпсэтэн быһаарсабын. Онтон бэйэлэригэр соруудахтаан толоруохтаах геройдарын тас дьүһүнүн (тангаһын-сабын), сири-дойдутун уруһуйдууругар соруудахтыгынын. Оччоҕо оҕо үлэтигэр туһанаары, чахчы наа-дыйан литератураны көрө сатыыр, сөптөөх ойуулары, хартыыналары, иллюстрациялары була сатыыр буолар, фантазията сайдар.

- үгүс оҕо баҕа санаата баар эрэри, кэпсиир, уус-ураннык санарар кыаба кыра буолар. Ол иһин өйдөрүгэр бытааннык киирэр. Оҕо тылын сайыннарыыга, тылы байытыыга кукольной театр көмөтө олус улахан. Олонхо тылын үөрэтэргэ, ааҕарга оҕо олонхо ис хоһоонун тылынан батыһыннаран, харабар ойуулаан көрөр дьобурун сайыннара наада. Оччоҕо оҕо тылын өйүгэр тутар дьобура күүскэ улаатар. Аны өрүү дьарыктанар оҕо сыһыа атын да предмет үөрэбин чэлчэкистик ылынар буолар.

- оҕолор олонхо сүрүн геройдара буолар куукулалары бэйэлэрин илиилэринэн сабаланыабыттан бүтүөр диэри, хамсатар ньыматыгар тийэ бэйэлэрэ онгороллор. Инньэ гынан толору олонхо эйгэтигэр киирэн хаалаллар, чугастык ылыналлар.

Инники этиллибитин курдук, бу студиялартан тирэх ылан аныгы үйэ тэтиминэн, оҕо интэриэһинэн аны киинэ эйгэтигэр олонхону киллэриэхпитин баҕарабыт. Биһиги оҕолорбут номнуо киинэ эйгэтигэр сыһыаннаахтар.

Үлэбит сыала: оҕону киинэ эйгэтигэр сыһыарыы.

Соруктар:

- оҕо артыыстыыр талаанын сайыннарыы;
- оҕо ис култууратын үрдэтии;
- киинэ эйгэтигэр сана ааттары таһаарыы;
- оскуола олобуттан киинэ устуу;
- маастар-кылаас көрдөрүү, опыт атаһаһы;

- обо дьобурун, талаанын арийарыгар тирэх биэри.

Онон түмүктээн эттэххэ, обо олонхобо бэйэтин интэриэһин таба тайанан, бэйэтин санаатын ууран үлэлээтэҕинэ, саха биир кэрэхсэнэр эпоһа олонхо онкулун кэлэр көлүөнэбэ салгыы тиэрдиз этилэр.

*Ирина Ивановна Васильева,
Н.И. Прокопьев аатынан Хатыы орто оскуолатын
саха тылын, литературатын учуутала*

ОЛОНХОНУ ОБОБО ҮӨРЭТИИ

Тыл саамай сүмэтэ, үүтэ-сүөгэйэ ингмит айымньыларынан норуот көлүөнэттэн көлүөнэбэ бүөбүйдээн ажалбыт остуоруйалара, ырыалара-тойуктара, сэһэннэрэ-кэпсээннэрэ, таабырыннара, чабырбахтара, оһуохайдара, олонхолоро буолар.

Мэнэдьэк нэһилиэгэр былыр-былыргыттан норуот тылынан уусуран айымньыта тарбаммыт сирэ, сахаба дэн төрөөн аһар талааннаах улуу олонхоһут Саахардаах Дьуона саҕаттан ырыаһыт-тойуксут, оһуохайдыт дьонноох. Кинини утумнаабыт, кини аатын үйэтиппит республика араас улуустарынан биллибит норуот уостан түспэт ырыаһыттарынан олонхоһут Дмитрий Семенович Сергеев, Николай Семенович Семенов, Василий Васильевич Степанов буолаллар. Кинилэр сахпыт кыымнара, обо саастарыттан эһиэкэй илгэлээх имэнин эттэригэр-хааннарыгар ингэринэн улааппыт, дьонго-сэргэбэ кэрэхсэммит уонна билигин да кэрэхсэнэр оһуохайдыттардаах, олонхоһуттардаах.

Ханнык баҕарар тыл тыыннаах хаалар, салгыы сайдар кэскилэ, омук сир сирэйиттэн симэлийбэт суос-соботох мэкитэтинэн тыла буолар. Ол иһин оһону кыратыттан детсадка, оскуолаба төрөөбүт тылынан иитии-үөрэтии буолар. Оскуолаба төрөөбүт тылы үөрэтиигэ улахан болҕомто ууруллуохтаах. Ол эрэн билинни үөрэх программатыгар саха тылын уроктарын чаһа аччатыллан турара улахан охсууну биэрэр. Онон куруһуок эрэ көмөгүнэн биэрэр кыах үөскүүр. Билигин норуот айымньытын аһаардас биллэрэр эрэ сорук турбат, обо бэйэтэ ырыаны, оһуохайы, чабырбаһы, олонхоттон кэрчиги толоро, аһа үөрэнэрин ситиһии ирдэбилэ турар.

Биһиги оскуолабыт ыччаты иитэр-үөрэтэр үлэтигэр норуот дуһуобунай култууратын, тылынан уусуран айымньытын туһаныһа үтүө үгэстэрдээх: фольклор киэһэлэрэ, айар талааннаахтары, норуот ырыаһыттарын кытта көрсүһүүлэр, куонкурустар былааннаахтык ыһтыллаллар. Кылаас таһынан үлэ обо билиитин үрдэтэр,

интэриэһин кэнэтэр, төрөөбүт төрүт тылга тапталы иитэр, учуутал, үөрэнээччи уонна төрөппүт үтүө сыһыанын олохтуур.

Инники ылбыт билиитэ, сатабыла киэн суолга үктэнэригэр олук, тирэх буолар.

«Төрөөбүт дойдуну үөрэтии үтүө ааттаах өбүгэ дьону үөрэтииттэн сабаланыахтаах» диэн санаанан салайтаран кылаас таһынан нэһилиэкпит уруккутун үөрэтэбит, араас матырыяаллары хомуйабыт. Күөх Ньурба аатырбыт олонхотун И.М.Харитонов-Саахардаах Дьуона «Кулдус Бөбө» олонхотун редактордаан, профессор В.В. Илларионов «Бичик» кинигэ кыһатыгар 2009 с. таһаартарыабыттан утумнаахтык үлэлиибит. Араас көрүнгээх үлэ ытыллар. Ол курдук, ордук үгүстүк толоруу, дьүһүйүү, чинчийии туттуллар. Инники биир эрэ хайысханан үлэлээбит буоллабына, билигин түөрт хайысханан үлэлиибит.

I хайысха — 2009 с. «Кулдус Бөбө» олонхо тылын-өһүн ырытыынан сабалаабыппыт.

Олонхо тылын-өһүн чинчийэр оҕо бэйэтэ толорорун ситиһэбит. Олонхо туюх уратылаабын көрөөрү атын олонхолору кытта тэнниибит. Бу олонхону үгүс дьүһүннүүр тыллар киэргэппиттэр, арылхай кырааскалаабыттар. Онон сюжета түргэнник сайдар.

Саахардаах Дьуона «Кулдус Бөбө» олонхото бэчээттэнэн тахсыбыта бийиги нэһилиэкпитигэр олус үчүгэй. Олонхо ис хоһооно оҕо тийимтиэ, персонажтар бииртэн-биир таньыллан иһэллэрэ, сайдалара аабааччыны интэриэһиргэтэр. Сизэр-туом көстүүтэ таарыллара оҕону иитэргэ ордук туһалаах.

II хайысха — 2010 с. уус-уран, эстетическэй хайысханан үлэ сабаламмыта: аабан, ырытан баран уруһуйдааһын. «Кулдус Бөбө» персонажтарын, геройдарын уруһуйдааһын. Уруһуй — оҕо олонхоҕо баар геройдары өйүгэр онорон көрөн өйдүүрүгэр табыгастаах. Оҕо дьобурун көрөн, геройдарбыт дьүһүнүн-бодотун, танаһын-сабын, майгытын-сигилитин, ханнык дойдуга олорорун кинигэни аабан билсигэн онороллор. Үөрэнээччи аабар дьобурданар. Сыралаах, айымньылаах үлэ оҕону элбэххэ үөрэтэр: оҕо чинчийэр, көрдүүр, тобулар, ырытар, айар, научнай үлэ төрүттэригэр үөрэнэр.

Тыл оонньуута, оҕо уруһуйунан кэпсээн айара, олонхону толоро — бу барыта оҕону олонхо ойуулуур-дьүһүннүүр, уус-уран тылыгар уһуйар.

III хайысха — проектной үлэбит 2010 с. сабаламмыта. Манна орто, үрдүкү сүһүөххэ араас үлэлиибит. Үрдүкү сүһүөх оҕолоро реферат, дакылаат, чинчийэр үлэ, олонхо тылын-өһүн туһанан бэйэни билиһиннэриигэ, айан суруйууга, кэпсэтиигэ туһанарга олук ууруу. Холобурга тиэмэлэр: «Удьуор олонхотун Дмитрий Семенович Сергеев», «Олонхоҕо орто дойдуну айылбата», «Олонхоҕо бухатыыр

ата», «Мэнгэдьэк олонхоһуттара», «Бухатыыр дьиэтиттэн аттаныыта», «Олонхожо эти-сиини эрчийэр, доруобуйаны тупсарар ньымалар», «Кулдус Бөбө» олонхожо ахсаан аат көстүүтэ», о.д.а. Орто сүһүөх үөрэнээччилэрин бабаларынан кыра саастаах оҕолорго анаан «Кулдус Бөбө» олонхону уруһуйунан кинигэ бырайыагын онгортон үлэлии сылдьабыт.

IV хайысха — «Уран тарбах» (оҕо тутан олон оонньуур куукулатын оноруу) 2011 с. санга үлэтин саҕалаан эрэр. Манна алын, орто сүһүөх үөрэнээччилэрэ кыттыыны ылааллар. Сүһүөх икки ардыларынаабы ситимниир үлэ көстөн табыста.

Бу хайысхаларынан дьарыктарга ким баҕалаах сылдьар. Манан оҕо болҕомтотун тардан, санганы киллэрэн төрөөбүт норуоппут баай, мындыр маастарыстыбатыгар уһуйан, саха омук үгэстэригэр тирэбирэн, билиитин-көрүүтүн сүрүбэр-быарыгар ингэринэн, өйүгэр сааһыланан таба туһанарыгар үөрэтэбит. Үөрэнээччини олонхо кэрэ эйгэтигэр киллэрэн, олонхоһут курдук тобуллаҕас толкуйдаах, өркөн өйдөөх, уус-уран хомоҕой тыллаах, сахалыы сиэрдээх буоларга бастакы олуктары ууран иитэр-үөрэтэр биниги сүрүн сыалбыт буолар.

Инники соботобун үлэлээбит буоллахпына, билигин бүтүн бөлөх үлэлиир. Манна араас дьарыктары ытталлар: О.А. Тимофеева — психолог, М.И. Семянова — нуучча тылын, литературатын учуутала, М.И. Архипова — химия учуутала, И.И. Васильева — саха тылын, литературатын учуутала. Иилээн-саҕалаан үлэлэтэр — И.И. Васильева.

Олонхонон оҕону сайыннарыах. Олонхо эйгэтигэр киллэрэн толкуйдарын тобулуннарыах, санааларын үрдэтиэх, ыраларын ыраа-тыннарыах, билиилэрин үксэтиэх, майгыларын тупсарыах!

Дом! Дом! Дом!

*Алина Петровна Васильева,
Антоновка орто оскуолатын
национальной культуура учуутала*

ОЛОНХОЖО КИҢИ ӨЙДӨБҮЛЭ

Олонхожо саха киһитин олоҕо хоһуйулар. Билинги кэмгэ олонхоһут араас кинигэ буолан табыста, ол онтубут биһиэхэ олохпут кинигэтэ, сүдү кылаата буолар. Бу олонхолору ааҕан, үөрэтэн элбэх научнай үлэ, дакылаат бөбө онгоһулунна.

Хаһан баҕарар киһи туһунан өйдөбүл биниги норуоппутугар хаһан үөскээбитин билиэхпитин-көрүөхпүтүн баҕарабыт. Ол курдук К.Д. Уткин көрүүтүнэн: «Киһи туһунан өй-санаа үөскээбитэ бэрт

ыраахтан сабаламмыт. Ону сурук-бичик кэрэһилиир. Киһи бэйэтинэн үөскээһинэ былыргы үйэлэр быыстарыгар тийэр...

Саха өйүн-санаатын таһымыгар киһи, төһө даҕаны айыылартан айыллыбыт аналлабын иһин, олобун онгостунуута бэйэтиттэн тутулуктааҕа мэлдьи бэлиэтэнэр. Олонхоҕо, остуоруйаҕа, сэһэнгэ эр санаалаах, хорсун, көмүскэл-харыһылта буолар дьон өрө тутуллаллар. Орто дойдуга киһи элбэх эрэйинэн ситиһэрэ бигэргэтиллэр. Өлөр-тиллэр мөккүөргэ киирэн киилэйэн тахсар.

Саха өйдөбүлүнэн, хас биирдии киһи этэнгэ сылдыахтаах, ол аата айылҕаттан айыллыбыт туругун харыстыахтаах, ону чинэтэр бигэргэтэр туһугар кыһаллыахтаах.

Киһи анала — үрдүккэ, сырдыкка, көнүлгэ, дьолго тардыһыы. Онон үтүө, кэрэ өрүттэри сайыннара сатыахтаах, чөлү ыһыктыбакка уһуннук олоруу үксүгэр бэйэтиттэн тутулуктаабын өйдүөхтээх», — диир.

Олонхо биһиги итэбэлбит ситэ буолар. Билэргит курдук, итэбэл бары кэриэтэ омука үс дойду уонна ону тутан турар мас тула тутуллубут. Омука барытыгар баар эрэри, итэбэл — бу омук хайдах сиргэ олороруттан олус тутулуктаах. Отгон биһиги олонхобутугар, биллэрин курдук, биһиги тыйыс тымныы кэмнэ сайынны айылҕабытын хөһүйүүттэн сабаланаар. Онон биһиги олонхобут бэйэтин да сүрүн тутулунан саха киһитин модела буолар.

I түһүмэх: Олонхо айылҕатын оҕото

Орто дойду тутулуттан, сириттэн-уотуттан кэлиэхтээх оҕо төлкөтө сүдү оруоллаах. Бу «саха итэбэлэ этэринэн, саха киһитэ билэринэн, киһи айыллан үөскүүр. Олохсуйуу, тирэхтэнии, туруктаны айылҕа сокуонунан, ахсыы айылҕатынан үстээх. Онон киһи эмиэ айылҕа быһыытынан үс куттаах, ол үс кута айылҕа айар күүстэриттэн хомуллан, холбоһон, сүрдэнэн сүрүннэнэр.

Буор кут киһи олорор сирин, буорун батар уонна сир ийэ курдук дьахтар айылгылаах. Ийэ кут үһүэттэн айыллан түһэр, ийэ өйү, үрүн тыны ильдэ сылдыар, айар күүс буолан эр киһилии айылгылаах, истэр-билэр тыын айылҕа буолар киэн ыырдаах.

Олонхоҕо өлбөт мэнэ уу диэн баар. Бу ханнык баҕарар олонхоҕо да, олоххо да киһи оҕото буолар. Кини айыы аймах дьонун ситимин быспакка, салгыыр аналлаах орто дойдуга төрүүр.

«Киһи айыллыыта син-биир тыыннаах үүнээйи үүнэн тахсарын курдук». Ол оҕолорго аналлаах кылгатыллыбыт олонхо, остуоруйа буола сылдыар. Бу остуоруйаҕа киһини биэс салаалаах бэрдигэс от гиммыттар. Бу биэс диэн ахсаан олонхоҕо сиппит бэлиэ курдук көстөр. Кини ситэн киһи буолар.

«Ожо үүнэн эрэр от-мас айылгылаах төрүүр». Бу Үөһээ айыылар борбуйун тутуор диэри иитэллэр.

Онон саха толкуйунан, ожо айылбаттан айдарыллан Орто дойдуга төрөөн, ийэ-аҕа тапталыгар бүөбэйдэнэн киһи киэбин ылар.

II түһүмэх: **Боотур уонна Куо**

Боотур. Олонхоҕо, билэргит курдук, айыы бухатыыра хайаан да

- Бухатыыр ийэ сирэ;
- аймаҕа;
- төрөөһүнэ;
- иитиллитэ;
- үөрэниитэ, уһуйуллууга;
- туһа киһитэ буолууга;
- олох иһин охсуууга;
- кыайыыта-хотууга;
- олобун онгостууга, —

бу курдук тобус баар. Бу тобус көмөтүнэн ситэн-хотон, бухатыыр аатын ылан айыы аймаҕы элбэтэр киһи буолар. Г.С. Попова этэринэн: «Тобус туолуу таһыма. Туолбут бэлиэ. Айар күүс бэлиэтэ. Тобус диэн атыр ахсыы аҕата — улахана. Тобус добун халлаан диэн айылҕа айар күүһүн толорууга».

Уол төрүөхтээбин олонхоҕо тобус туруйа, ох бэлиэлэринэн буолуохха сөп.

Куо. Бу олонхоҕо көстүү аан бастаан туох, ол эбэтэр ким туттан буоларын билиэхтээхпит. Билэргит курдук, Аллараа дойду абааһыларын биһин ууһа төрөөбөттөр, ол иһин бу айыы дьахтарын хат сырыттабына уораллар. Абааһыларбыт да элбиэхтэрин бабаран эрдэхтэрэ, ол иһин да буолуо — сахаларга дьахтар Аллараа дойдуттан сыдыаннаах, — диэн толкуй баара. Өйдөөн да көрдөххө, дьахтар төрөөтөбүнэ, Аллараа дойдуну кытта 40 хонук тухары ситимнэнэрэ, ол иһин харыстанар.

Кыыс төрүөхтээбин сэттэ кыталык, кыптыый, сибэкки... буоларын билэн олоруохпутун сөп. Бу сэттэ кыталык (удаҕаттар) ахсыа буолан сиргэ түһэн киһи буолаллар уонна ахсыстара Орто дойдуга кыыс оҕо буолан хаалар аналлаах.

1. Эйэн Иэйэхсит Хаан Айыыһыт
2. Манган Манхалыын
3. Уот Кындыалана
4. Сэбигирэй Маҕан
5. Үрүҥ Мөлчөй
6. Кус Ханҕыл
7. Эттэ Эппитинэн Этэрикээн
8. Хаачылаан Куо

III түһүмэх: **Олонхожо киһилии Айбы киһитин иити**

Бу түһүмэххэ Б.Ф. Неустроев-Мандар Уус онорбут схематынан оҕону толору толкуйдаах Айбы киһитэ буоларын ситиһиэххэ сөп.

*Варвара Даниловна Кононова,
Егор Кононович Федоров аатынан
Хорула орто үөрэхтээһин оскуолатын
саха тылын уонна литературатын учуутала*

ТӨРҮТ КУЛЬТУРА УРУОГАР ООҢҢУУНУ ТУҢАНЫ МЕТОДИЧЕСКАЙ ОЛОҔО

Төрүт культура уруога үксүн бүтэһик уруоктарынан буолар. Үөрэнээччилэр инники уруоктарга суот суоттаан, аабы ааҕан, сургуунан үлэлээн сылайаллар, бүтэһик уруокка интэриэстэрэ сүтэр. Үөрэтэр ньымаҕа күрэхтэһиигэ норуот тылынан уус-уран айымньытын туһаннаха, үөрэххэ, уруокка интэриэстэрэ күүһүрэр. Оҕо ис сүрэбиттэн умсугуйан, ылларан үлэлээтэбинэ, үөрэннэбинэ, туох эмэ саҕаны этиэн, иэһиилээхтик тиэрдиэн сөп. Күрэх оҕо уйулҕатын хамсатар, айымньылаахтык үлэлииргэ, үөрэнэргэ көбүлүүр. Күрэххэ кэмигэр таба туһанан, норуот тылынан уус-уран айымньытын оҕоҕо дьайар күүһүн туһанан үөрэтии ньыматыгар ситимнээхтик, биир тиһиккэ киллэрэн уруок түһүмэхтэригэр туһаннаха, оҕо иэһиитэ уһуктарыгар, эстетическэй билиитэ-көрүүтэ кэнгииригэр, тыла-өһө сайдарыгар, дьон-сэргэ олобун, быһыытын-майгытын өйдүүрүгэр, үтүнү-мөкүнү көрүүтэ кэнгииригэр, тыла-өһө сайдарыгар, дьон-сэргэ олобун, быһыытын-майгытын өйдүү, үтүнү-мөкүнү араара, кэрэни кэрэхсии үөрэнэригэр туһалыыр.

Саха ыалыгар чороон, тууйас, хамыйах, чабычак, атын да туос, мас иһит баар буолуохтаах. Кинилэр бары аһы, уйгуну тардар анал-

лаахтар. Дьэ эркинигэр саха сириҥ айылбатын кэрэ көстүүтэ — отун-маһын, кыылын-сүөлүн ойуута баар буолуохтаах.

Оҕо бу иитэр-үөрэтэр суолталаах, сахалыы тыыны биэрэр. Хас биридди киһи күнүн ахсын төрөөбүт айылбатын хатыламмат кэрэ көстүүтүн көрө сырыттабына, ураты иэйии үөскүүр, тулалыыр эйгэни кытары дириҥ ситим олохтонор¹.

Айылбаҕа тахсан кини суугунун истии — эмиэ ыраастаныы, бө-бөргөтүнүү биир көрүгэ.

Сахалыы киэнник, тула өттүтгэн көрөн толкуйдуур киһи, ханнык даҕаны үөрэххэ, идэҕэ, омук тылын үөрэтиигэ сыстаҕас буолар. Биһиги омук быһыытынан сүрүн баайбыт сахалыы сангарарбытыгар уонна толкуйдуурбутугар сытар. Сүрүн баайбыт сир анныгар буолбакка — бэйэбит испитигэр — өйбүтүгэр-санаабытыгар баар. Онон тылбытын-өспүтүн, сахалыы үгэспитин харахпыт харатын курдук харыстаан, айылбаҕытыттан тэйбэккэ илдэ сылдыяхтаахпыт².

Киһи ис туруга эмиэ ити сиэринэн быһаарыллар. Айылбаҕа чугас киһи нуол, сангарар сангата сымнаҕас, ис хоһооно баай буолар. Оттон сорох киһи салгыны хамсатан кыайан тиэрдибэтин уруһуйдаан, уһанан, суруйан, иистэнэн таһаарар.

Ити аата, Айылба кинини ис дьобурунан этитэр. Кини санаата ити уруһуйдарыгар, онгоһуктарыгар, айымньыларыгар сытар диэххэ сөп. Ол иһин «Утум» диэн иһит тигэр, иистэнэр, барыл онгоһуннум. Ханнык баҕарар үлэ барыта өйдөһүү быһыытынан барыахтаах.

Тулуур уонна дьулуур — ини-биилэр. Бэйэ дьобурун, кыабын таба тайаныы уонна ону туһаныы — ситиһии суос-соҕотох ирдэбилэ. Туох барыта кыраттан саҕаланар. Күнтэн күн санаттан санга соругу туруорунан толорон истэххэ, өй-санаа уһуктан, дьулуур күүһүрэн, сорок улаатан, ол аата киһи ситиһиилэнэн иһэр.

Оҕо дьобурун таба көрүү, ону сөпкө сайыннарыы — төрөппүт ситиһиитэ, оҕотун инники олоҕор төһүү көмөтө. «Мин маны сатыбын» диэн улааппыт оҕо олох уустугар дьобурун кыайан арыһбатах тэн саастыылаахтарынааҕар сөптөөх суолу тобулар. Оҕону үлэнэн иитии үтүөнү эрэ аҕалар. Оҕо бастаан бэйэтин үлэтин сыаналыы үөрэниэхтээх, оччобуна кини атын дьон киэнин эмиэ убаастыыр буолар.

Киһи санаатын күүһүнэн олоҕор, санаа чэбдик буоллабына, барыны-бары кыайабын-хотобун. Дириҥ толкуй, анаарыы — олоххо саамай наадалаах хаачыстыба. «Саха толкуйа» диэн маны этэллэр. «Экос» диэн тыл *дыэ* диэн өйдөбүллээх, «Логос» — *үөрэх*. Ол аата «экология» диэн тутгар эрэр тылбыт «дыэ үөрэх» диэн буолан тахсар. Биһиги өбүгэлэрбит айылбаҕаны дьыэлэрин курдук өйдөөн хоту

¹ Эдьий Дора сүмэлээх сүбэлэрэ. — Дьокуускай: Медиа-группа «Ситим», 2009. — 44 с.

² Эмиэ онно.

дойдуга олох кыымын сахтагара. Сири-уоту бөгүнөн-сыһынан киртитэн, айылбаа биир да маһы олордубакка, ангаардастыы кэрдэн ырааппаккын, ол содулун оболоргор-сиэннэргэр тийээн өйдөрүн-санааларын кэбирэтэн, киһи быһыытыттан таһааран издэтиэ турдаба. Онон олуона тыл-өс, туттуу-хаптыы сэттээх буолара кыларыһан турар кырдык.

Олонхо педагогиката олобу, айылбаны, ийэ тылы, итэбэли кытта алтыһар. Айылба көстүүлэрин ис хоһоонун арыһар сүдү тирэх буолар, Орто дойду дьонун өйүн-санаатын сырдатар суолталаах.

Бу дыкти күүстээх айымныы мунура суох тапталынан сыдыаайар, бар дьонун албыыр, ыраастыыр, ыйан-кэрдэн биэрэр, сөрүүн сүөгэй курдук ийэ тылынан күндүлүүр саха киһитин кутугар-сүрүгэр ингэн сылдыар сүдү айымныы. Олонхо диэн айан, үөрэх диэн айан. Учуутал айанын суолугар элбэх көлүөнэ оҕо-ыччат дьон аргыстаһан-алтыһан ааһаллар. Салгыы бэйэлэрин суолларын тобулунан сэргэстэһэ, ыраата айанныы тураллар. Саҥа үйэ, саҥа үктэл, саҥа эргиир дьоно ырдара киэнг, кэскиллэрэ кэтит, тускуллара үһүн.

Бэйэтин төрүт култууратын билэ улаатар, олонхону ааһар, өйө тобуллар, ситимнээх саҥата сайдар, байар, эрчиллэр. Үөрэтэн этэр, толорор. Өйгө тутар дьоһура сайдар.

Саха оскуолатыгар төрүт култуураны үөрэтиигэ норуот тылынан уус-уран айымныытын туһаныы өссө да ситэтэ суох. Ол иһин бу тиэмэни талан, хайдах туһанааһа сөбүн ырытан, чинчийэн көрөргө сананным.

Оҕо, үөрэнээччи сааһын, кыабын, бағатын учуоттаан, төрүт култуура уруктарыгар орто сүһүөх оболоругар норуот тылынан уус-уран айымныытын урук түһүмэхтэригэр табатык аттаран тэрийдэххэ, оҕо, үөрэнээччи өйдөөн, болбомтолоохтук, ис сүрэбиттэн бабаран туран үөрэби ылынар. Өйгө онорон көрөр кыаба улаатар (воображение), ис таайыга (интуиция), өйүлэх түргэнэ (мышление), өй имигэлэ (пластичность) сайдаллар.

Маннык тиһиктээх үөрэтии түмүгэр үөрэнээччи:

- үөрэтэн этэр, толорор;
- өйгө тутар дьоһура сайдар;
- дирин билиилэнэр;
- олобу сыаналыыр;
- олонхо тылын-өһүн дьонго-сэргэбэ тириэрдэр.

*Мария Николаевна Никифорова,
Маар «Күнчээн» оҕо саадын иитээччитэ*

ОЛОНХОНУ ОҔО КЫРА СААҔЫТТАН ИСТЭР, СЭРГИИР ДЬОБУРУН САЙЫННАРЫЫ

Мин саха оҕолорун төрөөбүт норуотун үгэстэригэр норуот фольклорун күүһүнэн иитиигэ утумнаахтык үлэлээн кэллим. 2004 с. уһуһааммытыгар Мария Монтессори иитэр-үөрэтэр технологиятынан үлэли сылдыабыт. Бу М. Монтессори методиката саха дьоно былыр-былыргыттан илдьэ кэлбит иитэр-үөрэтэр үгэстэригэр майгынныыр. Ол иһин саха норуотун оҕону иитэр ньымаларын кытта дьүөрэлэһиннэрэн, программаны байытан, систиэмэлээн, үлэбитигэр киллэрэ сылдыабыт. Оскуола иннинээҕи оҕону сахалыы иитии программа сүннүүнэн, «Оторой-моторой уолаттар», «Эрбэкэ-сэрбэкэ кыргыттар» программаны онгостоммун, уол, кыыс уратыларын учуоттаан үлэлибин. Ити үлэм иһинэн фольклорнай «Дьээ-буо» куруһуогу салайан ытабын. Манна сүрүн миэстэни олонхо ылар. Олонхо норуот өйүн-санаатын чыпчаала буоларынан, тыла-өһө ийэ тылга таптала, сайаҕас өйдөөх-санаалаах киһини иитэргэ күүстээх дьайыһыны онгорор кыабынан иитэр күүһэ улахан, үлэбитигэр тирэх буолар, оҕону бигэ күүстээх санаалаах буоларга иитэр. Тыл кэрэтэ, күүһэ, имэнэ, илбиһэ олоҕу уус-уран тыл күүһүнэн дьүһүйэн көрдөрөр уратыта олонхоҕо эрэ баар. Бу мань кыра оҕо билиһиннэри, умсугутуу, кэрэхсэтии биһиги үлэбит сыала буолар.

Олонхо сирэ-уота, дойдута, дьоно барыта уратытын кэпсэнэрэ оҕо онорон көрөн толкуйдуур дьобурун сайыннарар. Грампластикаттан олонхону толорууну истии, олонхо араас сюжеттарын видеоҕа устан көрдөрүү, олонхо геройдарын сирин-уотун уруһуйдатыы, куукулатын онгорторуу, ол куукулаларын көмөлөрүнэн олонхоттон быһа тардыылары оонньотуу, олонхо дыкитилэрин араас эйгэбэ, түбэлтэбэ сылдыар түгэннэрин бэйэлэрин өйдөрүнэн-албастарынан тахсалларын көрдөрүү, олонхо геройдарын төһө өйдөөбүттэрин уонна олонхо тылын-өһүн туһанарга эрчиллиини мозаика көмөгүнэн онорон кэпсээһин, олонхо дойдутун үс эйгэтин болдьох бэйэлэринэн наардааһын, кэпсээһин, онтон бэйэлэрэ үөрэнэннэр бэйэлэрин кэпсээннэрин айыы — бу оонньууларынан оҕо толкуйдуур дьобура күүскэ сайдар.

Итини таһынан, бу маннык хамсыыр куукулаларынан, анал болдьох тыастар көмөлөрүнэн олонхо ис хоһоонун санаан, өйдөөн көрдөрүү, кэпсээһин, туойуу, геройдар хамсаныыларын уратытын толорон көрдөрүү оҕо айар, өйдүүр дьобурун сайыннарар

Куруһуок үлэтин хайысхата фольклорнай буоларын быһыытынан, олонхо өс хоһооннорун, чабырҕахтарын, тойуктарын арааһын, оһуо-

хайын, дэгэрэн ырыаларын, хомус, дүнгүр тыастарын үтүгүннэрийни туспа дьарык быһыытынан киллэртээн үөрэтэбин.

Бу үлэлиир программаларбын «Дьыл-хонук халандаарынан» сөп түбэһиннэрэн, дьүөрэлээн тэрийэбин. Холобур, бу үлэбэр ый аайы иккитэ буолар «төрөппүт чааһыгар» уонна «Эбээ оскуолатыгар» төрөппүттэр кэлэн, бэйэлэрин дьобурдарынан оҕолору эбии дьарыктаан, оҕолору кытта алтыһан, кыттыһан, оҕолорун айар дьобурдарынан сайыннаарга көбүлүүр күүс буолаллар. Ол түмүгэр төрөппүттэр оҕолорунуун алтыһыларыгар истин иэйии, өйдөһүү, киэн туттуу уһуктар, оҕо дууһата кэрэбэ аһыллар, кыайыыга-хотууга дьулуһууну үөскэтэр.

Онон маннык утумнаах үлэ ытыллара оҕо сайдан иһэр тыла байарыгар, билиэн-көрүүн баҕата күүһүрүгүр олук буолар, элбэх сатабылга үөрэнэргэ дьулуһар баҕата күүһүрэр, кэрэбэ тардыһыта улаатар. Салгыы оскуолаҕа үчүгэйдик үөрэнэргэ көбүлүүр.

Оҕо сайдар динамикатын М. Монтессори кэтээн көрөр дневнигынан сылга иккитэ тэннээн көрөбүт.

Куруһуок сүрүн сорукара:

- оҕо сангарар, кэпсиир дьобурун сайыннарыы;
- дьарыктаныыларга ылбыт билиилэрин салгыы сайыннарыы;
- оҕо билэр-көрөр интэриэһин көбүлээһин;
- норуот тылынан уус-уран айымньыларын сиһилии билиһиннэри;
- оҕо бэйэтэ баҕаран туран ааҕа, ыллыы-туойа, хамсанан-имсэнэн олоро үөрэнэригэр уһуйуу;
- умнуллан эрэр остуол оонньууларын үөрэтэн, оҕолор бэйэлэрэ оонньуур усулуобуйаларын тэрийии;
- саха музыкальнай инструменын — хомуһу билиһиннэри, оонньуурга үөрэтии.

*К. Тогонохов, И. Григорьев,
Ф. Кондратьев, А. Апросимов,
Ньурбатааҕы техническэй лицей
VIII «а» кылааһын үөрэнээччилэрэ
(Салайааччы: С.Е. Данилова)*

ҮС ДОЙДУГА АЙАН

2012 с. Ньурбаҕа Олонхо ыһыаҕа буолар. Ыһыах — саха норуотун үрдүк өрөгөйдөөх бырааһынньыга, үйэлэргэ олобурбут өбүгэлэр үгэстэрин быстыбат ситимэ. Көлүөнэттэн көлүөнөбүз бэриллэр но-

руот иитэр-үөрэтэр, уһуйар-такайар уһулуччу суолталаах тэрээһинэ буолар.

Оттон «Олонхо ыһыаба» диэн ааттын дабаны сүдү, ураты тыыннаах ыһыах буолуохтаах. Бу ыһыах, ордук чуолаан, кэнчээри ыччаты, оҕону олонхоҕо чугаһатыыга туһуланара саарбахтаммат. Олонхо диэн үс дойду үөскээбитин, аан дойду айыллыбытын, киһи аймах сайдыбытын, үтүө уонна мөкү, сырдык уонна харанга охсуһууларын көрдөрөр айымньы. Онон биһиги «Үс дойдуга айан» барылын ыччат оҕолорго анаан киллэриибит тоҕоостоох.

Сыала: Ыһыах ыһыллар сиригэр «олонхо үс дойдутугар» сылдьан, «илэ харабынан көрөн, тыаһын-ууһун эт кулгаабынан истэн», «сытын-сымарын ылан», «омуннаах сырыыларын сылдьан» уратыларынан билэн-көрөн, олонхону ылынар ис кыабы уһугуннары.

Соруктара:

- «Үс дойду» уратыларын чинчийэр үлэлэртэн, айымньылартан үөрэтии;
- «Үс дойду» барылын оноруу.

Орто дойду

Сыала: «Орто дойду олоҕо кэрэ» диэн санааны тиэрдии.

- Орто дойду илгэлээх-быйаннаах олобун сүрүн бэлиэтэ Аал Луук мас ситэн, сириэдийэн турар;
- Дьөһөгөй оҕото бааллар сэргэлэрэ сэлэлээбиттэр;
- Омоллоон ыһыаба ыһыллар, оһуохай дьыэрэйэр, быыппастар былчыннаахтар күөн көрсүүлэрэ, күрэс былдыаһыылара буолар;
- Ол түөнэ түһүлгэбэ чороон аях тобуоруйар, кэриэн аях кэккэлиир, ас-үөл тардыллар;
- Оҕолорго аналлаах Орто дойду оонньуулары ытыттылар сирэ: олонхо атын айана (сахалы аттарган карусель), абааһы уорабайыттан тахсарга мүччүргэннээх туорааһыннар, «киртийбити ыраастыыр» күрүлгэн (фонтан), о.д.а.

Аллараа дойду

Сыала: Абааһы дойдуга, Аллараа дойду диэн мөкү дойду, абааһытыыгы диэн киһи мөкү өрүтэ буоларын тиэрдии;

- Аал Луук мастан тахсар «силис» Аллараа дойдуга айанныыр холлороонно кубулуйар. Синнигэс холлороон устун тиритэ-хорута айаннаан абааһы уорабайыгар тийиһиллэр;
- Күнэ, халлаана суох имик-самык ыыспа — куттал уйата. Тыастыын-уустуун, сыттыын-сымардыын, эмискэ ойон тахсар араас

абааһы биистэриниин киһи кута-сүрэ тохтуо суох дойдута буолуох-таах;

- Иккис олонхо көстүүтүн биэрэр театр, кинозал: үтүөнү-мөкү-нү араарарга анатлаах инсценировкалар, мультфильмнэр, киинэлэр;
- «Абааһы оонньоуулар»: «бүлтэс унуоҕунан» сыалы табыы, илимтэн босхолонуу, киһи сиргэнэр аһын амсайыы, о.д.а.;
- Мүччүргэннээх суолу туораан, Орто дойдуга тахсыы.

Үөһээ дойду — айар куттаахтар дойдулара

Сыала: Киһи айар таһымна тахсыытын көрдөрүү.

- Саха бастыҥ олонхоһуттарын, олонхолорун, чинчийээччилэ-рин туһунан хаартыскалар, иллюстрациялар, киинигэлэр;
- Ньурба олонхоһуттарын сырдатар стэндэлэр;
- Олонхоҕо анатлаах норуот маастардарын, худуоһунньуктарын үлэлэрэ;
- Оҕолор олонхоҕо сыһыаннаах үлэлэрин күрөбүн быыстапкага;
- Үөһээ дойду оонньоуулар (олонхо атын омуннаах көтүүтэ): эр-гийэн үөһэ тахсар хачыал, «көтүү».

Түмүгэ

- Ыһыах дьоно олонхо үс дойдутугар сылдыбыттарыттан эл-бэби көрөн-истэн, дуоһуйа сынньанан барыахтара;
- Олонхо үөрөбүн инэринэн, саха киһитэ ис күүһэ уһуктан, айар-тутар, сайдар кыахтаныа;
- Төрөспүт кэлин оҕотун кытта сынньаланҥын атаарар миэстэ-лэниэ.

Барыл туолуон сөп:

- Хас биирдии дойду уратытын көрдөрөргө анаммыт бырайыак онгоһуллан, анал сметанан үп-харчы көрүлүннөбүнэ, тутар үлэ бар-дабына;
- Олонхоҕо сыһыаннаах хомуйар-мунһар үлэ былааннаахтык саҕаланнабына;
- Айар тутар араас маастардары эрдэттэн көбүлээтэххэ, куон-курустарга сөп түбэхэр үлэлэр балаһыанньаларын тарҕатан тэрий-дэххэ.

Орто дойду оонньуулар

*Орто дойдуга олонхобо кэпсэнэринэн,
араас моһол, мэнэй элбэх буолар.
Обо, төрөһнүт оонньуур тэлгэһэтигэр
олонхобо чугас оонньуур,
аралдьыйар тэрил араана элбэбэ ордук*

*Биеһэнни турар кириһэһинэн тахсан,
дуһбанан ууну туоруур сир*

Аллараа дойду

*Иһирдэ кыарабас холлорооннорунан
3 араас урабайга барыаһа сөп*

*«Абааны оонньуулар» хос көстүүтэ:
халбас харата ат, ообуй илимэ,
аптаах-алыптаах хамсыыр абааны хараба тиир,
унгуобунан тамнааһын, о.д.а*

Үөһээ дойду

*Олонхо атын умсулбанныах айанын санатар.
Араас саастаах оҕолорго, ыччаттарга анаммыт дыкты-дьиибэ каруселлар: кырларга
кыра эргитиилээх, ыччаттарга тыал куугунуур түргэн көтүүтүн санатар күүстээх*

*Аал Луук мас — үс дойдуну ситимниир ураты мас.
Силиһинэн Аллараа дойдуттан саҕаланар, илгэлээх сүрүн өттө Орто дойдуну
аһатар-сиэтэр, үрүт төбөтүнэн Үөһээ дойдуга тардыһар*

ӨЙ-САНАА ӨЛЛӨЙӨ — ОЛОНХО ТЫЛА-ӨӨӨ

(Ситимнээх саҕаны уонна тылы сайынарары уруога)

Үлэм сыала-соруга: оҕо олонхо тылын-өһүн суолтатын кэбэбэстик өйдүүрүгэр, сатаан сааһылаан этэригэр, олонхо тылын күннээби олобор тутта үөрэнэригэр, өй-санаа өллөйө олонхо тыла-өһө буоларын өссө төгүл киниэхэ бигэргэтэн, урукка оонньуу көрүгүнэн «Тыл хонуута» оонньуу-күрэби тэрийэн ытыты, оҕо интэриэһин көбүтүү.

Е.П. Чехордуна «Олонхо эйгэтэ» кинигэтигэр тыл суолтатын туһунан араас көрүүлэрин киллэрбит, тылы өйдөөн-төйдөөн туттуу наадатын, кимиэхэ-туохха туттулларын, этиллэрин туһунан этэр. Холобура: «ыллыктаах тыл», «үүннээх-тэһииннээх тыл», «үүттээх өттүктээх, аһаҕас сарыннаах» диэн. Ол аата, киһи туттар, сангарар тылын суолтатын өйдүү-өйдүү туттарын туһунан этиллэр.

Эбэтэр К.Д. Уткинна көрөбүн: «Сангарар санга кылаан чыпчаала — олонхо тыла. Олонхо тылын туһунан этиилэри аахтаха, кини суолтатын киһи өйдүүр. Олонхо тыла — саха омук бастыҥ баайа. Кэрэ киэргэлэ, өйүн, сүрэбин үгүс үйэлээх албан айымньыта. Тахсар дабаана. Хоройор чыпчаала. Олонхо тылыттан оҕо үтүмэн үрдүүр».

Бу икки биллиилээх дьон этиилэрин ылынан туран, IX кылааска үөрэтиллэр П.А. Ойуунускай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олонхотугар ситимнээх саҕаны сайынарарыга «Тыл хонуута» оонньуу-күрэх тэрийэн ытытын. Оонньуу-күрэби манньык түһүмэхтэргэ араарыаха сөп:

1. Тэрээһин чаас;

2. «Тыл хонуута» оонньуу түһүмэхтэрэ:

— «Тылы төһө билэбин?»;

— «Тылы туттуу үгэһэ»;

— «Сомоҕо домох»;

— «Холбуу ситим» (лексическэй ситим);

— «Тылбаас»;

3. Толкуй сурук: «Олонхо эгэлгэлээх эйгэтэ мин өйдөбүлбэр».

Сорудах:

● бэриллибит өйдөбүллэри устуу уонна тирэх тылы булуу;

● ордук суолталаабын тал уонна бэлиэтээ;

● талбыт тирэх тылларгын туттан тиэкистэ толкуйдаа;

4. Түмүк чаас:

● хас биирдии үөрэнээччи бэриллибит тиэмэбэ суруйбут тиэкинин истии;

- тиекис табыллыбыт, итэбэс өрүттэрин бэлиэтээһин;
- санаа атастаһыы;
- сыана быһыы.

Мань таһынан:

1) анал ааттары наардааһынга: герой аата, персонаж аата (сүрүн уонна ойбоос персонаж ааттара), көннөрү ааттар (сир-дойду, туттар мал-сал ааттара);

2) төрүччү быһыытынан наардааһын;

3) аат бөлөбүн үөскээһинигэр: *кун* — Күн Дьырибинэ бухатыыр, Күн Эрбийэ, Күн Туйаарыма Куо; *ытык, суорун, урун, тимир, хара, куо* о.д.а. тыллары көрүү;

4). Ааттары лексическэй ырытыы.

Түмүк. Олонхону атын, судургу быһыыга киллэрбэккэ, оҕону бэйэтин умсугутан олонхоҕо сыһыарыахха. Ол — биһиги ытык дьоммут иннигэр кэрэ иэспит буолаҕа.

Семен Тимофеев,

Ньурба улуунун Н.И.Проконьев аатынан

Хатыы орто оскуолатын

VII кылааһын үөрэнээччитэ

(Салайааччылар: О.А. Тимофеева,

М.И. Семянова, И.И. Васильева)

«КУЛДУС БӨБӨ» ОЛОНХО КЫРАЧААННАРГА ОЙУУ-КИНИГЭ

Ханнык баҕарар норуот бэйэтин тылын-өһүн, култууратын үгэһин билбэт, харыстаабат буолаҕына, бу норуот сүтэр, симэлийэр. Оттон олонхо — саха норуотугар көлүөнэттэн көлүөнэбэ тыыннаахтыы бэриллэн иһэр норуот уус-уран тылын, баай ис хоһоонноох, дьини, төрүт итэбэли илдьэ сылдьар айымныы буолар. Ол иһин биһиги олонхону олох кыра сааспыттыттан истиэхтээхпит, интэриэһиргиэхтээхпит, билиэхтээхпит. Ол курдук 4—6 саастарыгар тугу барытын түргэнник ылынар, ис дууһатыгар ингэринэр кэмнэригэр үлэ күүскэ бардаҕына ордук таһаарыылаах буолар. Оҕо уус-ураннык истэр, өйгө онгортон көрөр, саҕарар, толкуйдуур дьобурун кыаҕа үөскүүр кэмэ буолан, кэпсиир, сэхэргиир, толорор үөрүүхтэнэр. Онон бу кэми аһарбакка, оҕо интэриэһин тардар, көбүтэр курдук, олонхо тиекиһин судургутутан кэпсээн, иһитиннэрэн уонна оҕону толкуйдатаргына чабылхай ойуулаан-дьүһүннээн дьобус кинигэни онгортон биэрдэххэ, оҕо өйгө онгортон көрөр дьобурун сайыннарары ситиһиэххэ сөп.

Төрөөбүт дойдубутуттан үүнэн тахсыбыт Саахардаах Дьуона «Кул-дус Бөбө» олонхото биһиэхэ чугас, ордук өйдөнүмтүө буолан, бу олонхоттон тирэх ылан сүдү айымньылары кытта билсиргэ олук уурда, олонхону үөрэтэргэ, чинчийэргэ интэриэһи көбүттэ. Мантан сиэттэрэн кыра саастаах оҕолорго «Кулдус Бөбө» олонхо кырачаан-нарга ойуу-кинигэ бырайыагын онордубут. Оҕо болҕомтотун тардар чабылхай ойуулаах-бичиктээх олонхо кылгас ис хоһоонунан биэрэр кинигэ табыстабына, үгүс кыра оҕо «Кулдус Бөбө» олонхону билиэ, аабыа, сэргээн олонхону толоро үөрэниэн сөп.

2010 с. «Кулдус Бөбө» олонхо ис хоһоонун, хас биирдии герой-дарын, олонхо сири-уотун дьүһүйбүт тылларын-өстөрүн үөрэтти-бит-ырыттыбыт. Ойуулуур-дьүһүннүүр тыллары уруһуйдьут харабы-нан көрөн ойууга түһэрдибит. Бу олонхо тылын-өһүн кыра саастаах оҕолорго өйдөнүмтүө гынан кылгаттыбыт, кинигэ онорон таһаарар-га бэлэмнии сылдыабыт.

Кинигэни оноруу олус элбэх үлэни эрэйэр. Ол гынан баран, биһиги оноро сылдыар бырайыакпыт олоххо киирдэбинэ, олонхону үйэтитии үлэтигэр, кыра да буоллар, туһаны аҕаллар диэн үөрэ са-ныха этибит. Тоҕо диэтэххэ, оҕо эрдэбиттэн төрөөбүт-төрүт буо-руттан силлэстээх-мутуктаах, ийэ тыл илгэтин ингэриммит олохтоох тыллаах олонхотунан иитилиннэбинэ, өбүгэлэрин үтүө үгэстэрин утумнаатабына эрэ, саханы саха дэтэр сана саха ыччата үүнэн-үөскээн тахсыаба.

*Евдокия Ивановна Егорова,
Антоновкатаабы «Биһик» оҕо саадын иитээччитэ*

ОЛОНХОНОН ОҔОНУ УҔУЙУУГА ПРОПП-КАРТАНЫ ТУҔАНЫЫ

Саха олобу көрүүтэ олонхоҕо инэн-сөнгөн, үйэлэри тумнан би-һиэхэ тийэн кэлбит. Өбүгэ олобу ылыныытын биир кэлим ситимэ, тобул санаата олонхо буолар. Өбүгэ төрүт култуурата, аар үөрэбэ олонхоҕо баар.

Оҕону олонхонон уһуйууга үтүнү-мөкүнү арааран өйдөтүү, ырааһы-сырдыгы ылыннарыы барар. Оҕону олонхо эйгэтигэр кыра сааһыттан киллэрэн бэйэбэ, дьонго, айылбаа сиэрдээх сыһыаны олохтоухха сөп.

Олох үтүө уонна мөкү өрүттэрэ олонхоҕо хардарыта дьайсан көс-төллөр, күрэс былдыаһаллар. Үтүөбэ-сырдыкка тускулланыы эбэтэр түннэри төлкөлүнүү киһиттэн бэйэтиттэн тутулуктааба этиллэр. Киһи кэрэтэ, олоххо тардыһыта, эр санаата олонхоҕо чабылхайдык

көстөр. Үлэ сүрүн тосхолунан ити өрүттэргэ тирэбирэн, олонхо тобул санаатын оҕоҕо тиэрдии буолар.

Олонхоҕо олох мөкүөрүтэ, чуолаан абааһылар дьайыылара, үтүөнү чорботон көрдөрүүгэ, тэнгээн көрөөһүнгэ бэриллэр. Итиннэ абааһы омоонун күүркэппэккэ, олонхо биир ураты персонаһын быһыытынан оҕоҕо тиэрдиллэр. Дьэҕэ Баба, Кашей уонна ужастиктар омооннорун кытта дьүөрэлэхэн, кинилэртэн абааһы улахан уратыта суоҕа оҕоҕо көстөр. Төрөппүттэр этиилэринэн — аныгы оҕо «видиги» көрө-истэ үөрүүэх, абааһы омооно кинини чаһыппат, кутун-сүрүн баттаабат. Олонхо үтүө, кэрэ, сырдык Куоларын, хорсун-ходуот Боотурдарын, аһыныгас-көмүскэс дьонун кытта тэнгээн көрөн, куһаҕан майгылаах, сымыйалыыр, охсуһар, уорар, куһаҕаны онгорор оҕо абааһы курдук буолар диэн оҕо өйдүүр, ылынар.

Оҕо кыаҕар сөп түбэһиннэрэн кини олонхону ылынар ньымата таньыллар. Үтэс курдук оонньуу бары көрүнгэ, элбэх көрдөрөр-иһитиннэрэр тэрил, уран онһоһук, уруһуйдааһын, илиинэн онһоһук, о.д.а. ытылллар. Оҕо өйдүүр, ылынар таһымынан сирдэтэн үлэ барар.

Оҕо өйүгэр омоону онгорон анааран-ырытан көрөр өйдөөх-санаалаах (образное мышление), ол кыра сааһыгар киниэхэ айылбаттан бэриллэ сылдыар. Оҕо ити дьобурун таба туһаннахха бу сааһыгар билиини ылыныыта кэбэбэстик барар. Итиннэ:

- солбук бэлиэни (символы);
- судургу анал ойуулары (схема);
- билгэ билии бэлиэтээһиннэрин (сенсорные эталоны);
- көстөр-өйдөнөр бэлиэ онһоһуктары (модель, макет), хамабатык туһаннахха, билии-көрүү оҕоҕо чинник киирэр, кытаанахтык хатанар.

Оҕо күннээби олобор истибитин-көрбүтүн түмэн бу бэлиэлэр кини билиитин туһунта буолаллар.

Психологтар Л. Венгер, Ж. Пиаже, А. Запорожец уо.д.а этиилэринэн, оҕо омоонунан толкуйдуур дьобура (образное мышление), өйгө көрүүтэ (воображение), долобойугар хатааһына (память) кини солбук бэлиэлэри өйдөөн, ону ылынан таба туһанарыттан тутулуктаах. Кини өйүн уратыта (атын хамсыыр харамайдартан) кини солбук бэлиэлэри олобор сатаан туһаныыта буолар (буукубалар, карта, схема, макет, модель, символлар, о.д.а.).

Кини харабынан көрбүтэ долобойугар хатанар. Манна кини көрбүтүн-истибитин тугу эмэ кытта дьүөрэлээһинэ, туохха эмэ маарыннатара (ассоциативная связь) чинник, кытаанахтык өйгө хатанар. Бу ньыманы оҕону сайыннарыыга тирэх онгостор көрдөрүүлээх түмүктэнэр. Онон оҕо тугу эмэ туохха эмэ маарыннатан, дьүөрэлээн көрөр-ылынар дьобурун (ассоциативное мышление) таба туһаныы кини тэтимнээх сайдыытын хааччыһар.

Оҕо олонхону билиитэ-көрүүтэ үксүн одон-додон, ыһыллабас, онтон-мантан быстабас буолар. Ону ситимнээн, биир кэлим өйдөбүл

үөскүүрүгэр кини сэргиирин-сэҥээрэрин курдук, оҕону дьарыгырдан, долоҕойугар тутар ньыманы туһаныы олус көдүүстээх.

Онон оҕо өркөн өйүн, ийэ тылын, билиитин-көрүүтүн хангатахпытын, чопчулуохпутун баҕарар буоллахпытына, биһиги кини өйгө омоону онорон көрөр дьобурун (образное воображение), ону тэнэ солбук бэлиэлэри өйдүүр, омоону кытта ситимниир уонна бэлиэни «ааҕар» сатабылын сайыннарыахтаахпыт. Анал бэлиэнэн олох көстүүтүн (признаки явления, объекта), омоону (образ), эттиги (предмети) солбуйан, судургутан «суруйан», бэлиэтээн, оҕо билиитэ түмүллэн, өйдөбүлгэ кубулуйар.

Солбук анал бэлиэлэри туһаныыны ырытан-ырангалаан, кэккэ чинчийээччилэр суруйбуттара: Джанни Родари «Грамматика фантазии»; Т.В. Большева «Учимся по сказке»; Н.В. Квац «Развитие образного мышления и графических навыков»; И.А. Поташко «Использование мнемотаблиц в работе по формированию первичных естественнонаучных представлений у дошкольников» диэн «Дошкольная педагогика» сурунаалга ыстатыйата.

Ити автордар үлэлэригэр оҕо айылҕа, тулалыыр эйгэ, киһи туһунан билиитин солбук бэлиэ чопчулуурун, наардыбырын уонна тустаах өйдөбүлгэ кубулуутарыгар тирэх буоларын эппитэр.

Солбук анал бэлиэ В.Я. Пропп остуоруйаларга айбыт картатыгар баар. Оҕо остуоруйа ис хоһоонун сааһылаан-дьаарыстаан, биіртэн биіри ситимнээн, ийэ тыл хомоҕойун туһунан кэпсиіригэр, бэіэтэ айа холоноругар тирэх буолар. Бу ньыманы биһиги олонхону оҕо тирэдиібитигэр, олонхо тобул санаатын ылыннарыыбытыгар туһанныбыт.

Үлэ саҕаланытыгар анал бэлиэ «ыллыгын» — 3—4 карточканан, тирэбэр «түннүгүн» — 9 карточканан оҕо оонньуурун, кэпсиірин

курдук онгордубут. Итинтэн ордук ахсаанга оџо ала буолар, ылыныыта ыһыллар. Бу үлэбитин түһүмэхтэргэ арааран наардаатыбыт:

1. Олонхо олуктарын өгнөөх ойуулаах кинигэнэн кэпсиибит;
2. кумаахы куукуланы туһанан остуол урамнытын, фланелеграф оонньуутун ыытаабыт;
3. олук ойууларынан сирдэтэн солбук бэлиэлэри оџоџо быһаара-быһаара туруорабыт;
4. пропп-картаны көрдөрөн олонхо уус-уран тылынан суруллубут хоһоонун ааџабыт;
5. оџо олонхо олуктарын солбук бэлиэнэн (пропп-картанан) бэ-йэтэ уруһуйдуур;
6. олонхо олуктарын пропп-картанан үөрэтэбит, өйүгэр хатыыбыт;
7. оџо олонхо олуктарын уларыппакка, өйүгэр хатаан ааџарын ситиһэбит.

Манна оџо оонньуутугар тирэбирдэххэ, кини үөрэр-көтөр, иэйэр, астынар. Онон анаан-минээн үөрэтиини кини билбэккэ туран, холкутук түгэх өйүгэр ингэринэр. Ити билиитэ тустаах сыһыаны үөс-кэтэр, ол сыһыантан оџо дьайыыта, майгыта тутулуктаах.

Ити курдук, олонхо ис хоһоонун, тутулун, үгүө-мөкү күрэстэ-һиитин өркөн өй оонньуутунан — графтарынан, эйлер эргимтэти-нэн, луллий пирамидатынан, коллажтарынан, урамнынан, о.д.а оонньууларынан оџоџо тиэрдэбит.

Ньургуйаана Васильева,

М.В. Мегежекскэй аатынан Маалыкай орто оскуолатын

VIII «Б» кылааһын үөрэнээччитэ

(Салайааччы: Любовь Николаевна Васильева,

Маалыкай орто оскуолатын

саха тылын, литературатын учуутала)

ОЛОНХО УОННА САХА МЫНДЫР ТУТУУТА

Үлэ тоџоостооџо (актуальноһа). Ытык өбүгэлэрбит олорбут олох-торо, өтөхтөрө, көмүллүбүт көмүс унуохтара эмэбирэн, сүтэн-оһон, симэлийэн эрэллэр. Онон биһиги олорор дьыэбит, көмүс ньээкэ уйабыт — өбүгэлэрбит олорбут балаџаннара — бу сахалар духуобу-най культуурабыт буолар.

Үлэ сыла. Олонхо балаџанын уонна саха былыргы тутуутун тэннээн көрүү.

Үлэ соруктара:

1. Олонхо балаџанын ойуулааһынын көрүү;

2. Олонхо балаганын уонна саха маһынан тутуутун маарыннаһар өрүттэрин ыйыы;

3. Олонхо балагана саха төрүт олобун кэрэһилиир материальной культура буоларын дакаастааһын.

Балаган — бу эмиэ саха аан дойдуну анаарар үгэһин, сизрин-туомун, итэбэлин, тутар-тангар үгэһин маһынан дьүһүйэр ураты тыллаах олонхото буолар.

Мин суруйааччы Сергей Васильев-Борогонский «Эрчимэн Бэргэн», «Күн Эрили бухатыыр», «Мөнгүрүүр Бөбө», Афанасий Яковлевич Уваровской «Эр Соботох», Дмитрий Говоров «Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө» олонхолоругар бухатыырдар олорор балаганнырын тас көстүүтүн тэннээн көрдүм.

Бүдүрүйбэт Мүлдү Бөбө дьиэтин тас көрүнгэ:

Уус киһи умнаан онорбутун курдук,
Кэссиэ киһи нарылаан онорбутун курдук,
Ытык уус ыраастаан ылыктаабытын курдук
Үс күннүк сиртэн күлүмнүү көстөр
Күндү күөбүл мас балаган баар эбит...

Мантан да көстөрүнэн, балагаммыт «курустаал таас курдук курдатты көстөр» эбит. Ол аата билингни кэмнэ баарабай, курдатты көстөр таас, өстүөкүлэ эркиннээх дьиэлэргэ маарынныыр. Холобур, Дьокуускай к. баар тутууларга: П.А.Ойуунускай аатынан Саха театрыгар, Ожо искусствотын дьиэтигэр, «Полярная звезда» гостиницаба, цирк дьиэтигэр, о.д.а. маарынныыр.

Уон ордуга икки сандалы манган өһүлөөх,
Уон саһаан бадахтаах үрүн буору
Дан ыһан таһаарбыттар.
Хара балай санаалаах,
Харанга түүн сырыылаах,
Хаһылбаннаах аймабыттан
Дьөлө үүтүөхтэрэ диэн
Сэттэ хос дэриэспэ тааһынан симээбиттэр...

Биһиги былырыын алтыс кылааска Манчаары Баһылай туһунан номохтору аабарбытыгар, Мэнгэ улууһугар олорор Пономарев диэн баай атыһыт Манчаарыттан куттанан 2 мэндиэмэннээх, чиргэл тутуулаах элбэх чуолбаннардаах дьиэни туттарбытыгар тэннибин. Манчаары оччотообу кэмнэ олус кутталлаах «харанга түүн сырыылаах» ороспуой (преступник) буоллаба дии.

Аны Эрчимэн Бэргэн олорор дьиэтин тас көрүнгэ:

Байах тиитинэн бағаналаан,
Дуул тиитинэн тулааһыннаан,
Үс курдуулаах мөбөл ураһаны онһонна.

Ураһа Саха сиригэр XVIII, XIX үйэлэргэ киин улуустарга дэлэйэ сылдыбыт. Манна ойууланар моҕол ураһа олус уустук, сиздэрэй оһоһуулаах буолар эбит: илин диэки ааннаах, 2—3 түннүктээх, чо-чуллубут уонча баҕаналаах, 4 эбэтэр 8 кырыылаах буолар. Туоһу хастааһын, бэлэмнээһин, ойуу түһэри элбэх күнү, үлэни эрэйэр эбит. Моҕол ураһаны тигэргэ 16 тыһ., оттон кыра ходьол ураһаны тигэргэ 8—9 тыһ. туос наада буолар эбит. Олонхо ураһата син балабан курдук 4 өттүнэн түннүктээх. Оттон Эрчимэн Бэргэн бу ураһатын олус түргэнник, судургутук туттар, ойуулаан-мандардаан тушпута көстүбэт. Ол иһин кыыһырбыт омуһугар арбаа өттүн көнү көтөн таһар. Бу кини дьыэ тутуутугар саҕабыла суобун бэлиэтиир.

Сергей Васильев «Мөһүрүүр Бөбө Бухатыыр» олонхотугар герой дьыэтэ:

Уна диэки олорор киһи
Улар саҕа буолан көстөр,
Ханас диэки олорор дьахтар
Хабды саҕа буолан көстөр.
Киэн дьыэ эбит.

Манна көстөрүнэн, бу дьыэ сүрдээх улахан, мань мин маннык быһаарабын. XVIII үйэбэ Илин Ханалас улууһугар олонор ааспыт Додор кулуба балабана бэйэтин кэмигэр улаханьнан аатырбыт эбит: 16,5 м усталаах, 12 м туоралаах, үрдэ ортотунан кэбиһиилээх от курдук чөмчөтүүлээх, ойбоосторун үрдүгэ 3 м, үрдэ үс хос үрүттээх, 2-лии хос суон тиит мас өһүлөрдээх эбит. Улахан түннүктэрдээх, иһэ суоруу сырдык хоспохтоох эбит.

Номоһо кэпсэнэринэн, ыңгыр аттаах киһи мииммитинэн көтүтэн таһар, кымньытынан дьыэ өһүөтүн таарыйар эбит.

Холобур, оннук түгэн Сергей Васильев «Мөһүрүүр Бөбө Бухатыыр» олонхотугар көстөр:

Сэлиик ат
Сиксиллэ сэргэбэли
Сизлэн таһар
Күндээр манан
Күүлэлээх эбит...

Сергей Васильев «Күн Эрили» олонхотугар бухатыыр дьыэтэ:

Балабанын арыт өттүн
Абыс хос араат тааһынан арыннаабыт,
Илин өттүн эттээх маһынан ыһарбыт,
Кураанах маһынан холоудалаабыт,
Тайах тараһатынан таастаабыт,
Тула өттүн тула оһуу түннүктээбит.
Күлүгү киллэрбэт күндээр күүлэлээх...

Кэлин дьон Додор кулуба дьиэтин акылаатын хаһан көрбүттэрэ, 1 м халыһнаах суон тиит чөһгөчөгү хаһан таһаарбыттар, бу чөһгөчөк киил мас үрдүгэр олордүүлүбүт, ол мас анна хара чоһтоох күл эбит.

Түһнүгү муһунан, сайын туоһунан бүрүйэллэрэ. Ынах кэнэ-бэскитинэн, кыра таастары туоска тигэн, сүлүүдэ түһнүк диэни онгороллоро.

Балаһан кээмэйиттэн 2—9 м диэри түһнүктээх буолар эбит.

Хойукку тутууларга сабарай онгорор буолбуттара «Кулугу киллэр-бэтэх күндээр күүлэлээх» диэн олонхоһо ойууланар.

Оттон кэбистээхэ отут хонук устатыгар
Умайан тигинии турар,
Унаарар уһун хара буруолаах
Ньиригэрдээх ньирили хаан оһохтообут эбит,

— диэн Эрили Боотур дьиэтэ ойууланар.

Саһалар оһох сылааһы биэриитэ кини төһө уһуннук умайарыттан тутулуктаах буолар дииллэрэ. Оһох оттуллар эрэ кэмигэр сылааһы биэрэр эрээри, балаһаны сылытар, ыраастыыр суолталаах.

Уваровскай «Эр Соһотох» олонхотугар:

Долгуйбатын диэн
Биэс уон баһаналаах,
Отут өһүөлээх,
Түөрт хос холлоһостоох,
Самыыр ылбатын диэн
Үс хос үрүһ көмүс үрүттээх...

Ус Алдан Тандатыгар олодор Тынгырах баай-Саабылыскай Иннокентий кулуба ураты балаһаныгар манһык тутууну көрөбүт. Балаһан икки хос үрүттээх, 2 хос холлоһостоох эбит. Балаһан иккис уратытынан кини тулааһыннара буолаллар. Тулааһыннар олус сиедэрэй, чоһуонай оһоһуулаахтар, таас дыбарыас колонналарыгар маарынныыллар. Манна нуучча тутуутун сабыдыала баар буолуон сөп. Хос холлоһоһу туруоруу — дьиэни сылытыгы биир ньымата буолар. Онон олонхоһо үгүс хос холлоһостоох, үрүттэрдээх балаһан ойууланар. Саһа урукку олоһор кыһынгы тымныллартан көмүскэнэн икки хос холлоһостоох балаһаны тутта сылдыбыта туоһулуур.

Холоох тиитинэн холоудалаан,
Аарыма тиитинэн араамалаан,
Эттээх маһынан иэччэхтээн,
Сэттэ толуу эһэ тириитинэн,
Сирийэн эпсэри нээкэйэн,
Абыс буур тайах тириитинэн
Аттаран, ыга дыптаһан
Халыһ диэн халһаннаабыт эбит...

Сахалар ааннарын дыппиэ буоллун диэн, сүөһү тириитинэн дыаптайан, нарылаан, эһэ сыатынан сотон, 2—3 хос тириини ууран онорор эбиттэр. Ол туһунан бу олонхоҕо эмиэ ойууланар эбит.

Олонхо дьиэтин уонна саха былыргы тутуутун тэннээн көрөн маннык түмүккэ кэлиим:

1. Баай дьон олонхо балаҕанын курдук улахан, баарабай дьиэни-уоту тутталлар;

2. Ыҥыыр аттаах киһи мииммитинэн көтүтэн иһэн дьиэ өһүөтүн таарыйан ааһар үрдүк дьиэлээхтэрин олонхо тыла туоһулуур;

3. Моҕол ураһа балаҕан курдук тулааһыннардаах, бағаналардаах буолар;

4. Түһнүгү муустан, туостан, ынах кэнэбэскититтэн, сүлүүдэттэн онороллоро олонхоҕо ойууланар;

5. Дьиэ түргэнник итийдин уонна балаҕан салгынын ыраастаатын диэн оһох ураатын киэн-куон гына онороллор эбит;

6. Олонхоҕо курдук, балаҕан сылааһы туттун диэн икки-үс хос холлобостуулар, ардах-хаар хоппотун диэн үс хос үрүттүүлэр, даҥныһлар эбит;

7. Олонхоҕо ойууланар «күлүмүрдээн көстөр» тутуу аныгы тутууларга олус маарынныыр.

Олонхо балаҕанын ойуулааһын, төһө да омуһнаабын иһин, саха дьиэтин тутуутугар маарынныыр өрүтэ элбэх.

Олонхоҕо көстөрүнэн, сахалар түн былыргыттан тутар-танар үлэ туһунан өйдөбүллээхтэрэ, баарабай балаҕаннары тутар үгэстээхтэрэ.

Саха балаҕанын сүдү тутуулары суолталаахтар, мындырдар. Саха киһитэ үйэлэргэ турар бөбө-таба дьиэ туттан, оҕо-уруу төрөтөн суолу-ийи хааллардаба. Саха олонхото норуот оччотообу олобун көрдөрөр сүдү матырыйаал буолар.

Марианна Ивановна Семенова,

Хатыы орто оскуолатын

нуучча тылын, литературатын, МХК учуутала

КУУКУЛА ОНОРУУТУГАР КИИРИИ ДЬАРЫК

Сыала: Олонхо персонажтарын куукулаларын онорорго олук ууруу.

Соруктар:

1. Куукула оҥоһуутун историятын кытары билиһиннэри;

2. Илиинэн оҥоһуллубут куукулалар тустарынан презентацияны көрдөрүү;

3. Куукула киэбин быһыы.

Дьарык тэрилэ: «Илиинэн онгоһуллубут куукулалар» Power Point компьютернай презентация, куукула киэбин быһарга кумаабы киэбэ.

1. *Тэрээһин чааһа:* уруок тематын уонна сыалын-соругун билиһиннэри.

— Аламай күн сыламынан!

Биһиги бүгүнгү дьарыкпытыгар куукула аан бастаан хантан баар буолбутун туһунан билсиэхпит, илиинэн онгоһуллубут куукулалар тустарынан презентация көрүөхпүт, куукула киэбин быһарга үөрэниэхпит.

2. *Сүрүн чааһа:*

Куукула — кыыс оҕо саамай сөбүлүүр оонһуура. Оттон эһиги билэбит дуо, маннайгы куукула хантан кэлбитин? Былыр бастаагы куукулалар эмэгэт быһытынан баар буолбуттара, ритуалы толорорго туһаналлара. Маннайгы куукулалар туойтан, мастан, үүнээйиттэн, айылҕа матырыйаалларыттан онгоһуллаллар. Куукулалары улуу жрецтэр, ойууннар, аптаах магтар эрэ онгорор бырааптаах этилэр. Онон биһиги бүгүн аптаах дьон оруолун толоруохпүт. Куукула онгорор технологиятын кытта билсиэхпит.

«Илиинэн онгоһуллубут куукулалар» Power Point компьютернай презентация көстүүтэ.

Туохтан онгоһуллубут куукулалары ордук сөбүлээтигит?

Матырыйаалын дөбөннүк булан, ханнык куукуланы онгорорбут барыстаабы?

3. *Практической дьарык.*

Бары кумаабыгытын таһаардыбыт. Бастаан бэлэм киэби ууран түһэрэн ылабыт. Өйдөөн кэбиһин, киэби орубуна сөп гына быһын, ордук тутах гыннаххытына, тигэргэ уустук буолуо.

Түмүк.

Рефлексия

— Киэп быһар төһө уустук эбитий?

— Аныгыскы дьарыкка бу киэппитин танаска түһэрэн тигэргэ үөрэниэхпит.

Кэлэн дьарыктаммыккытыгар махтанабын. Мэлдьи да сылдыһын.

Түмүктээн эттэххэ, олонхоҕо аналлаах уруоктары саха норуотун материальной културуатын кытта сибээстээн үөрэттэххэ, үөрэнээччилэр өбүгэлэрин олохторун-дьаһахтарын олохторун өйдүүлэригэр туһалаах буолуо.

ОЛОНХО НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

Цели: определить сущность понятий «система органов», «организм»; функции основных физиологических систем и органов, их образующих; функционирование органов, систем, аппаратов организма как единого целого.

Формировать умения: самостоятельно работать с учебником и другими источниками знаний, извлекая из них нужную информацию; логически мыслить и оформлять результаты мыслительных операций в письменной или устной форме.

Оборудование: таблицы различных систем органов человека, макеты скелета и торса человека.

Ход урока:

- I. Организационный момент;
- II. Изучение нового материала;

1. Учащиеся самостоятельно изучают текст учебника на с. 38—39.

2. Учащиеся самостоятельно заполняют таблицу «Система органов».

№	Система органов	Строение, составляющие органы	Функции
1	Скелетная система	состоит из костей	поддерживает тело; служит местом для прикрепления мышц; выполняет защитную функцию.
2	Мышечная система	образовано скелетными мышцами	приводит в движение кости скелета
3	Мочевыделительная система	почки мочеточники мочевой пузырь мочеиспускательный канал	выделение из организма жидких продуктов обмена
4	Кровеносная система	сердце сосуды	обеспечивает движение крови, которая доставляет к органам кислород и питательные вещества и удаляет из них продукты обмена веществ

5	Дыхательная система	носовая полость глотка гортань трахея бронхи легкие	обеспечивает поступление в организм кислорода и выделение из организма углекислого газа и паров воды.
6	Пищеварительная система	ротовая полость глотка пищевод желудок кишечник печень поджелудочная железа	превращает пищу в доступные для усвоения организмом питательные вещества.
7	Половая система	яичники яички	обеспечивает продолжение рода.

Закрепление знаний.

Некоторые системы органов хорошо отражаются в олонхо И.М. Харитонова «Кулдус бөбө».

● Соруудабы болбойон аабын, ханнык орган систематыгар киирэрин быһаарын:

1. ... үөһээ-аллараа сыһаахтанан чөмчөкөтүн ...

2. ... сиһин үөһүгэр диэри бэйбэччи ...

3. ... ис кунун диэки имнэнэн биэрбитэ ...

4. ... ааттаах бухатырынан хааннаан ...

5. ... таныытын тыаһа таастаах дьяаныга тахсан таалалы сытар эбит.

6. ... тылын быктаран эрдэбинэ ...

IV. Түмүк.

Биир дойдулаахпыт олонхотугар киһи ис органнара ойууламмыттарын кытта билистигит. Атын олонхолорго эмиэ көрдөөн, булан, суолтатын быһаарар курдук кэлээрин.

*Валентина Давыдовна Федорова,
«Эрэл» МСҮРК социальной педагога,
Ньурба улуунун Түмүк нэһилиэгэ*

ОЛОНХОНУ ОЛОХХО ЧУГААТАН

Мин, оҕону-ыччаты ийтиигэ 40-тан тахса сыл үлэлээбит, Маар орто оскулатын учуутала, Маардаабы медико-социальной үлэнэн реабилитациялыыр Киин социальной педагога Федорова Валенти-

на Давыдовна диэммин. Уон сыллаабыта нэһилиэк дьахталларын комитетын айар үлэтин түмэр сыаллаах этнопедагогической салон аһан үлэлэтэбин, биир санаалаахтарбын кытта чөл олоҕу өрө тутан, кыахпыт тийэринэн педагогика, культура, спорт дьүөрэлэхэр эйгэлэрин тэрийэн үлэлибит, айабыт, тутабыт.

«Олонхо кыабын күннээби олохпутугар туһанар кэммит кэллэ» диэн СР вице-президентэ Ф.В. Габышева эппитин бэйэм санааларбар сыһыары тутан, аҕыйах холобурдары аҕалыахпын баҕарабын. Ол инниттэн үөс сиргэ үөскээбит-иитилибит кыргыттар-уолаттар, тас көрүгнэриттэн саҕалаан доруобуйаларын туругар тийэ, эһиги бол-жомтобутун тардыахпын баҕарабын. Ыраата барбакка, аҕыйах сыллаахха куораттан тыаҕа үлэли кэлбит уол оҕону билсэн, сөхпүпүн кэпсиим. Чэ, үрдүк унуохтаах, үчүгэй көрүгнээх, сыаналаах таһаастаах. Билсирээри илии тутуһан баран, этим тарта. Ол курдук сип-синньигэс тарбахтаах, сип-синньигэс харылаах, унуох-тирии буолбут илиилээх эбит. Ыйыталалаан билбитим, үөрөбүн кэнниттэн иллэн кэмин компьютерга, телевизорга аныыр эбит. Аһылыгын чааһын ыйыталаспытым, олох да барыта тыа сахатын аһыыр аһылыгыттан букатын ураты: кофе, омук амтана да, туһата да суох лапсата. Ол кэннэ аны ичигэс туалекка киирэн табах тардыта, онтон сыт сүтэрэр жвачка... Призывной хамыһыһа кинини аармыйаҕа ыһпатабына — кини дьоллоох.

Мас тардыһыыга спорт маастара, хирург, Медицина Национальной Киинин генеральной директорун солбуйааччы Петр Дмитриевич Каратаев «...Сорох ыччат армияҕа бэлэмэ суох тийэн эрэйи көрөр этэ. Билигин да оннук буолуон сөп. Сатаан сүүрбэт, ыппат саха соҕотох буоллун, кыаммата, сыыста да кэһэйэр ээ. Онон уолаттар армияҕа барарга эрдэттэн бэлэмнэниэхтэрин наада. Дьинэр, онно киһи аһаардас эт-хаан өттүнэн сайдар эрэ буолбакка, араас омуктардыын сатаан кэпсэтэргэ үөрэнэр» диэн «Возрождая традиции предков» Валерий Пантелеймонович Кочнев автордаах кинигэҕэ суруйбутун аахпытым.

Оттон биһиги бастакы Президентимит Михаил Ефимович Николаев: «Оҕо аймах спорка сыстыыта кэмчиттэн уонна оҕону спорка уһуйар дьоммут баһыйар үгүс өгтө үлэлиир таһыма намыһах буолан, оҕолорбут доруобуйаларын туруга, госстатистика этэринэн, мөлтөх. Эппит-сииммит иинэбэс, сэниэбит кэмчи... ол эрээри — хаһан эмэ ыһаахпытгар көнө, үрдүк унуохтаах, бөҕө-таҕа, киппэ эттээх-сииннээх, эрчимнээх хамсаныһаах уон тыһыынча чулуу боотур күрэс түһүлгэтигэр күөн көрсөн, дьонун-сэргэтин үөрдүн-көтүтүн, уруй-тускул тылларын этгэриэ диэн эрэнэбин!» — диэн, омугун мындыр өйүгэр, дьулуурдаах санаатыгар, туруулаһар төлкөтүгэр сүгүрүйэн туран эппитэ биһигини ыччаппыт кэскилин туһугар

хорутуулаахтыг үлэлиирбитигэр ынгыар уонна Далан «Тыгын Дарханыгар» хохуйбутунуу:

Хастаабыт тиит курдук сылбаран манган харылаах,
Суллаабыт тиит курдук ньондо-хаан сотолоох,
Тобус мас хойуук оночону туруору туппунт курдук
буу-хаан көбүстээх,
Болһуот ыал сэттэ маһынан аттаран онорбут
Халбанын тиэрэ аспыт курдук кэтит нарабар түөстээх,
Үс былас үкэйэр өттүктээх,
Биэс былас үкэйэр өттүктээх,
Алта былас далайар сарыннаах, —

Олонхо боотурдарын күннээби олохпугар кэскиллээх тускул онгостон, итэн, үөрэтэн-такайан, сайыннаран, норуот эйэлээх олобун көмүскүүр уолаттарын таһаарыахтаахпыт. Оччобуна эрэ уолаттарбыт туһугар, армияба бардахтарына улаханлык долгуйуохпут суоҕа. Спортивной, атлетической көрүгүнээх уолаттары олонхоҕо маассабайдык кытыннардахха, били аармыйаба барыахтаах уолаттарбытын ымсыырдыах этибит. 5—7 кылаастан саҕалаан боотурдар оскуолаларыгар буһарыах-хатарыах баҕа тренердэргэ да киирэрин саарбахтаабашпын.

Аны туран, олонхо геройдарын, сюжеттарын биһиги оҕолорбут, ыччаттарбыт үчүгэйдик билсэллэрин, билэллэрин туһугар баай ис хоһоонноох элбэх үлэ бардабына сатанара буолуо — детсадка, оскуолаба, культура, спорт кииннэригэр.

Биһиги, сахалар, харахпытыгар оонньоон-дьүһүннээн, сүрдээн, ойуулаан көрөрбүтүн сөбүлүүбүт. Онон, нууччалыы эттэххэ, зрелищнэй, цветовой уонна звуковой эффектаах оонньоулар буолалларын туһугар Хангалас улуунун кыһыл үрүйэлэрэ былыр туруорбут олонхолорун үтүктэн, дьоммутун-сэргэбитин, ыччаттарбытын сөхтөрүү, дуоһутуо этибит дии саныбын. Кинилэр алааска киирэн, көрөөччүлэрин иннигэр харбаан ылар чугаска аттарын, оустарын киллэрэн, «тыыннаахтыы» оонньоон турардаахтар эбит. Ол туһунан онно оонньообут дьахтар сааһыран олон санаабытын биир историк дьахтар сөбөн-махтайан кэпсээбитэ. Хаарыаны, ол түгэни көрбүт киһи, дии санаабытым. Хата, биһиги Аканабытыгар ыһыахха орус сүүрдүүтүн хас сыл аайы көрдөрөллөрүн истэн, кыһыл үрүйэлэр холбордарын хатылыахха сөп эбит дии санаабытым.

Мин санаахпар, бу барыта олонхону ылынар, билинэр эйгэ тэрилиитигэр наадалаах буолуохтаах.

Ыһыах программатыгар киллэрэн, олонхоҕо хохуйулар күүс былдыһар атын да көрүгүнэри хасыһан булан, холобура, ханнык эмэ эдэр ыччат көрүдүөс оонньоуларын боотур уолаттарбытыгар

үөрэтэн киллэрдэхпитинэ, ыччат эмиэ кинилэр курдук көрүгнэниэхтэрин, сэниэлэниэхтэрин баҕарыа этилэр.

Маны таһынан, эрдэттэн атын улуустар холобурдарынан бастын, республикаҕа биллэр-көстөр спортсменнарбыт, олонхоһуттарбыт, тойуксуттарбыт тустарынан кинигэлэри, киинэлэри таһаартыыр буоллар ыччаппыт киэн туттар спортсменнарбыт, норуот фольклорун оҕо эрдэхтэриттэн билигнээннэ диэри олохторун суола оностубут дьоммут-сэргэбит тустарынан билиэ-көрүө, холобур онгостуо этилэр.

Өссө, урукку кэмнэ Егор Федоров-Хорула Дьөгүөр тэрийбит спордун музейыгар анал Боотурдар маршруттара (тохтобуллара) диэни тэрийиэххэ сөп этэ. Бу маннык тэрийэн, эдэр экскурсоводтары талан, сангарар сангаларын, тылларын-өстөрүн сааһылаан сангаралларыгар үөрэттэххэ, оҕолор уобарастаан, ситимнээн сангарарга үөрэниэ этилэр.

Бэйэм өтгүбүттэн, үлэлиир сирбэр кукольной театры тэрийэр баҕалаахпын. Сатаан ситимнээх санаанан бэйэ-бэйэлэрин кытары сэйэргэһэргэ, мөккүһэргэ, быһаарсарга олонхо тыла-өһө олус көмөлөөх буолуо диэн эрэнэбин. Аҕыйах сыллаабыта биһиги нэһилиэкпит олохтооҕо педагогическай аабыыларга оҕолорго анаан алта олонхоҕо адаптированной текст онорон турардаах, ол эрэри онно жюри болжомтотун уурбатаҕа хомолголоох этэ.

Оттон бүгүн бу үлэ актуальнаһа, дэ бэлиэтэнэрэ буолуохтаах бу биһиги театрбытыгар.

Онон түмүкпэр, кырдык даҕаны, олонхо кыабын дьиннээх олох-путугар туһаныах түгэnnэрбитин мүччү туппакка, туһааннаах үлэни кэмигэр ыттаһпытына, Олонхо ыһыабын суолтата ыччакка чаччы үрдүө этэ, олонхоҕо суруллар олох чаччыллара кинилэр иитиилэригэр олук буолуо этилэр.

ТӨРДҮС ТҮҢҮМЭХ

ФОЛЬКЛОРИСТ Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВ ОЛОНХОНУ ЧИНЧИЙИИГЭ, ҮЙЭТИТИИГЭ, САЙЫННАРЫЫГА ӨНӨТӨ

Салайааччы: **Василий Васильевич Илларионов**

*Василий Васильевич Илларионов,
филологической наука доктора, профессор,
фольклор уонна сэбиэдиссэй*

САХА ФОЛЬКЛОРИСТАРЫН АКСАКАЛА Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВ

Николай Васильевич Емельянов саха фольклористарыттан барыларыттан уһуннук олорбута. Г.У. Эргис баара-суоҕа алта уон, И.В. Пухов сэттэ уон биэс, В.Т. Петров биэс уон саастарын туолаат, аан ийэ дойдularыттан арахсыбыттара. Кинилэргэ холоотоххо, Н.В. Емельянов балачча олорбохтоһон, олобун бүтэһик күннэригэр диэри үлэлии олорбута. Учуонай быһыытынан олонхо поэтикатын үөрэтиигэ программа онгoron, ону олоххо киллэрэрдии үлэлээн, торумнаан, эдэрдэри көбүлээн үлэлээн испитэ. Хомойуох иһин, бу былаана туолбатаҕа, 2000 с. 79 сааһыгар олохтон букатыннаахтык барбыта.

Николай Васильевич 1921 с. Ньурба улууһугар Дьаархан нэһилиэгэр сулууспалаах кэргэнигэр төрөөбүтэ. Аҕата Василий Емельянов кыра үөрэхтээх киһи аты-эргин тэрилтэлэригэр суотчуттаабыта, ийэтэ букатын үөрэбэ суоҕа. Николай оҕо эрдэбиттэн ыарыһах буолан, Ньурба орто оскуолатын Аҕа дойду Улуу сэриитэ сабаланыан эрэ иннинэ бүтэрбитэ. Кинини кытта үөрэммит үгүс табаарыстара ситии-хотуу аттестатын кытта тэннэ бэбиэскэ тушпуттара. Онтон Николай доруобуйатынан сыллан, Марха орто оскуолатыгар учууталынан анаммыта. Ити кэмтэн кини олоххо үлэһит быһыытынан

хардыгта сабаламмыта. Бири бэлиэтиир наада. Ол — Николай Васильевич ханнык да түгэнгэ, сэрии ыар, кырымчык сылларыгар дабаны, ыараханнык ыалдын балыыһаба да сыттар, үөрэнэр баҕатын ыһыктыбатаба. Ыра санаатын олоххо дьингнээхтик киллэрэригэр үлэни уонна үөрэби тэнгэ дьүөрэлииргэ күһэллибитэ. Оскуолаба учууталлыы сылдын, Дьокуускайдаабы педагогической институту ситиһиилээхтик кэтэхтэн үөрэнэн бүтэрбитэ. Аспирантураба кириэр диэри төрөөбүт оройуонун оскуолаларыгар уонна Дьокуускайдаабы сельхозоскуолаба учууталынан, үөрэх чааһын сэбиэдиссэйинэн үлэлээбитэ.

1955 сыллаахха Наукалар академияларын Сибиирдээби отделение Саха сириинээби филиалын күнүскү аспирантуратыгар үөрэнэ киирбитэ. Дьэ, мантан сабаламмыта Н.В. Емельянов фольклорист идэтин талан наукаба үлэлээһинэ. Наукаба киирэр суол судургута суоба. Хата, кини дьолугар, аспирант научнай салайааччытынан киэн эрудициялаах, саха фольклорун үһүн сылларга үөрэппит, маннайгы степеннээх учуонай Г.У. Эргис буолбута. Кини быһаччы салайытынан фольклор биир жанрыгар олохтоохтук ылсан үлэлээбитэ, чинчийэр үлэһиккэ наадалаах уустук иитии оскуолатын ааспыта. «Саха өһүн хоһоонноро» диэн темаба кандидатскай диссертациятын Ленинград куоракка ситиһиилээхтик көмүскээбитэ. Ол аата саха фольклористарыттан Г.У. Эргис, И.В. Пухов кэннилэриттэн үһүс киһинэн учуонай аатын ылбыта.

Н.В. Емельянов өс хоһооннорун бэрт сиһилии ырыппыта, жанр быһыытынан уратытын тоһоҕолоон бэлиэтээбитэ. Саха өһүн хоһоонноро уонна номохторо норуот өһүн-санаатын, аан дойдуну анаарыытын, дириг түгэх санаалаабын чопчу холобурдарынан итэбэтиилээхтик арыһан көрдөрбүтэ. Саха өһүн хоһооннорун И.А. Худяков сабаттан анаан-минээн хомуйуу барбытын, атын да чинчийээччилэр бу жанры үөрэтиигэ туох кылааттаахтарын анааран көрбүтэ. Саха өһүн хоһоонноро олобу кытта сайдан, ис хоһоонноро уларыһан, байан испиттэрин холобурдаан көрдөрбүтэ. Архыыпка уурулла сытар өс хоһооннорун сиһилии үөрэппитэ, наардаабыта. Ол түмүгэр өс хоһоонноругар аналлаах монографията уонна хомуруунньуга утуусубуу тахсыбыттара. А.Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй саха өһүн хоһооннорун алфавит бэрээдэгинэн тылбаастаан таһаарбыт буоллабына, Николай Васильевич өс хоһооннорун үөрэтэн, чинчийэн баран, үөскээн-сайдан испиттэринэн, темаларынан наардаан киллэрбитэ. Ол аата фольклорист научнай таһаарыи принциптэригэр уонна ирдэбиллэригэр бигэтик тирэбирбитэ, үһүн үйэлээх хомуруунньугу бэлэмнээн таһаарбыта.

Н.В. Емельянов научнай үлэтин сүрүн болбөмтотун саха олонхотун сюжетын анаан үөрэтиигэ туһайбыта. Кини иннигэр олонхоҕо

анаан үлэлээбиттэртэн Г.У. Эргис олонхо жанрын быһыытынан уратытын быһаарыыга маннайгы санааны сахпыта уонна олонхону академической таһаарыыны саҥалаабыта. Оттон И.В. Пухов олонхо сүрүн уобарастарын үөрэтиинэн дьарыктаммыта. Кинилэр дьонуннаах үлэлэринэн саха фольклористиката Союз таһымыгар тахсыбыта.

Николай Васильевич олонхо сюжеттарын үөрэтиигэ түөрт монографияны суруйан бэчээттэппитэ. Академик В.М. Жирмунский, профессордар Е.М. Мелетинский, В.Я. Пропп, Б.Н. Путилов курдук дойдуга бөдөн эпосоведтар саха олонхотугар бэлиэтээһиннэрин чингэтэн, бигэргэтэн, өссө куоһара түһэн, олонхо сайдан испит исторической этаптара саха норуотун этническойкэй өйө-санаата сайдыытын кытта ыкса ситимнээхтэрин олохтоохтук быһаарбыта. Олонхо хас биирдии сюжета норуот олонорон ааспыт олобун кытта ыкса ситимнээбин, киһи аймах эрдэтээнни сайдыытын, өйүн-санаатын, атын биис-аҕа уустарын уустук сыһыаннаһыыларын тыктаран көрдөрүүнэн уратылаабын хас биирдии монографиятыгар саас сааһынан сиһилии арыһан көрдөрдө. Николай Васильевич өр сыллаах айымньылаах үлэтин советской фольклористар В.М. Гацак, Х.Г. Кероглы, Т.М. Мирзаев, С.Ю. Неклюдов үрдүктүк сыаналыылларын таһынан, бэйэлэрин үлэлэригэр кини сүрүн балаһыанньаларын түмүк санаа курдук туттубуттарын, киниэхэ сыылкаламмыттарын үгүстүк көрүүххэ, аабыахха сөп. Кини научнай концепциятын ылынан бурят, алтай, тыва эдэр фольклористара бэйэлэрин норуоттарын эпостарын сюжеттарын туһунан бэртээхэй үлэлэрин суруйан бэчээттээтилэр. Николай Васильевич өр сыллаах айымньылаах үлэтин болжомтоҕо ылан, 1994 с. Улан-Удэҕа докторской диссертациятын бэрт ситиһиилээхтик көмүскээбитэ. Онон кини олонхоҕо бастаагы наука доктора буолар.

Фольклорист-хомуйааччы быһыытынан Н.В. Емельянов эмиэ биллэр. Кини уонна П.Е. Ефремов 1959 сылтан саҥалаан олонхоһуттар, норуот талааннаахтарын магнитофонна устуулары онорбуттара институт фонотекатын сэдэх суруйууларынан буолаллар. Онно кырдыбаас олонхоһуттар, тойуксуттар толоруулаара, ол иһигэр биллиилээх олонхоһуттар И.П. Теплоухов-Тимофеев (Чурапчы), С.В. Петров (Ньурба), тыыннаах куоластара үйэтитиллибиттэрэ. Кини көбүлээһининэн Ленинград, Москва, Новосибирской учуонайдарын кытта холбоһуктаах фольклорнай экспедициялар тэриллэннэр, норуот айымньытын хомуйууга, үйэтитиигэ дьонуннаах үлэлэр ыытыллыбыттара.

Н.В. Емельянов редактор быһыытынан үлэтэ итилэртэн итэбэһэ суох сыаналаныах кэрингээх. Кини «Манчаары норуот номоһор», «Саха былыргы сэһэннэрэ уонна кэпсээннэрэ» (И.Г. Березкин хомуйан оноруулаара), Г.В. Ксенофонов «Эллэйадата», И.А. Худяков

«Краткое описание Верхоянского округа» диэн этнографической үлэтэ, Г.У. Эргис «Саха фольклорун очеркалара», о.д.а. билигин дэ-бигис көстө охсубат буолбут сэдэх кинигэлэр бэчээттэнэн тахсы-ларыгар үгүс сыратын уурбута.

Учуонай Н.В. Емельянов тэрийээччи, салайааччы, эдэрдэргэ на-ставник-педагог быһыытынан үгүс өрүттээх үлэни ыыппыта. Ол кур-дук, 1964 сылтан фольклор уонна литература секторын, онтон 1973 с. фольклор секторын сэбиэдиэсэйдэринэн бэрт уһун кэмнэ үтүө суобастаахтык үлэлээбитэ. Сектор сэбиэдиэсэийин көбүлээһининэн Дьокуускайга икки төгүл фольклористар Бүтүн Союзтаабы конфе-ренциялара үрдүк таһымнаахтык ыгытыллыбыттара. Онно аабыл-лыбыт научнай дакылааттар, иһитиннэриилэр түмүллэннэр, туспа хомуурунньук буолан тахсыбыта.

Николай Васильевич үөрэнээччилэрдээх. Кини быһаччы сала-йыытынан аспирантураба үөрэммиттэр, фольклору үөрэтиигэ сыс-тыһан үлэлии сылдыааччылар элбэхтэр. Кинилэртэн бастакы аспи-рана В.Т. Петров наука докторыгар тийэй үүммүт, фольклор уонна литература алтыһытыгар сыһыаннаах хас даһаны монография-ны суруйан бэчээттэттэ. Онтон С.П. Ойунская, Ю.Н. Дьяконова, С.Д. Мухоплева, В.М. Никифоров, Н.Н. Николаева наука кандидат-тара буолалларыгар фольклор сэбиэдиэсэийин, наставник быһыыты-нан сүбэтэ-амата, өйөбүлэ улахан. Николай Васильевич баар буо-лан, кини эрдэттэн кэпсэтиһэн, тылын ылыннарар, дойду билли-лээх фольклористара: Б.Н. Путилов, П.С. Выходцев, В.М. Гацак, Х.Г. Кер-Оглы — саха фольклорун дьарыктанар аспираннарга науч-най салайааччыларынан үөрүүнэн сөбүлэхэллэрэ. Уопсайынан да-һаны, саха фольклористара Москва, Ленинград биллиилээх учуонай-дарын кытта бииргэ айымньылаахтык үлэлээһиннэрэ үтүө үгэскэ кубулуйбута. Кини быһаччы салалтатынан «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» серияба кирибит алта том от-чуот быһыытынан Новосибирскайга Филология институтугар тутта-рыллыбыта. Оттон билинни туругунан биэс том «Кыыс Дэбилийэ», «Саха былыргы сэһэннэрэ, мифтэрэ, легендалара», «Модун Эр Со-ботох», «Сизэр-туом алгыстара», «Саха остуоруйалара» сахалы-нууччалы тылларынан, академической таһаарыы бары ирдэбил-лэрин тутуһан таһаарылыннылар. Билигин саха фольклористара саха ырыаларын бэлэмнээн таһаарыыга үлэлииллэр. Онон саха фольклористара академической серияба былааннаммыт томнары бэчээттээн таһаарыыга инники күөннэ иһэллэр. Ол барыта саха фольклористикатын аксакала Н.В. Емельянов толкуйдаан, тобулан таһаарбытынан үлэлээһин түмүгэ. Николай Васильевич мэлдьи биһиэхэ туох барыта сөптөөх торумнааһынтан, наардааһынтан, ди-ринник толкуйдааһынтан тутулуктаах диэн этэрэ сөптөөбүн олох көрдөрдө.

*Надежда Семеновна Толбонова,
Саха Республикатын култууратын үтүөлээх үлэхитэ,
Арчы Дьыэтин научнай үлэхитэ*

Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВ — САХА ТӨРҮТ КУЛТУУРАТЫН САЙДЫТЫГАР СУОЛТАТА

Н.В. Емельянов учуонай быһыытынан фольклористикаҕа үлэтэ наукаҕа сүдү суолталаах кылааты киллэрбитэ. Кини ону таһынан саха норуотун төрүт култуурата сайдарыгар, фольклора үйэтитиллэригэр бэйэтин санаатын, билиитин, кыһамнытын туһайбыта. Н.В. Емельянов академической науканы сайыннара улахан киэн далааһыннаах үлэни ыкта сылдьан, наука практиканы кытары ыкса ситимнээх буолуохтаабын уонна наука ситиһиилэрэ норуот, уоп-састыба сайдытыгар туһалаах буоларыгар дьулуһара. Ол иһин төрөөбүт норуотун баай култуурата, үтүө үгэстэрэ, уус-уран айым-ныылара үйэтитиллэн, научнай матырыйаал быһыытынан фондаҕа киирэригэр, онуоха уус-уран талааннаах дьон айбыт айымныыларын хомуйууга улахан болжомтотун уураара.

Мин кинини кытары Норуот айымныытын дьыэтигэр үлэлээбит кэммэр алтыһан үлээбиппин олус күндүтүк саныыбын. Н.В. Емельянов сүбэтэ-амата мин саха төрүт култууратыгар үлэлээрбэр төһүү буолбута.

Н.В. Емельянов киһи быһыытынан олус холку, дэлэгэй дууһалаах, эдэриттэн-эмэниттэн тутулуга суох киһиэхэ үтүө сыһыаннаах, кэпсэтинньэн, үөрүнньэн киһи, чаччы саха интеллигенэ этэ. Ол да иһин буолуо, оччолорго биһиги, эдэр дьон, толлубакка кэпсэ-тэрбит, кыһалҕабытын этинэн быһаартарарбыт, үлэбитинэн бииргэ алтыһарбыт.

Ааспыт үйэ 70—80 сылларыгар саха фольклора үтүрүллэ, көйгө-түллэ сылдьар кэмэ этэ. Санаан аһардахха, 1986 с. партия обкомун III Пленумун уурааҕа фольклорунан «үлүһүйүү» буортулаабынан ааҕан, элбэхтик кыһарыйбыттара. Онуоха биһиэхэ, төрүт култууранан дьарыктанар үлэхиттэргэ, оччотооҕу Тыл, литература, история научнай чинчийэр институт Н.В. Емельянов салайааччылаах фольклорга салаата биһиги үлэбитигэр көмөлөспүтэ, дурда-хахха буолбута. Н.В. Емельянов тус бэйэтэ кыттан, үлэхиттэрин кытыннарар, республикаҕа улахан далааһыннаах үлэни ыппыппыт.

Биллэн турар, норуот култуурата фольклорга олобуран сайдар, бу үлэ сөпкө барарыгар наукаҕа олобуран үөрэтии, өйдөтүү наада этэ. Н.В. Емельянов бэйэлэрин үлэхиттэрин сыһыаран, бу улахан хамсааһыны салайбыта, кинилэр ытар мунньахтарыгар боппурос туруоран, дьүүлэхэн, сүбэлээн-амалаан биэрэллэрэ. Бу үлэбэ актыбынайдык кыттыбыт урут үлэлээбит уонна бүгүн үлэлии сыл-

дьяр учуонайдарбытын улаханнык махтанан ааттарын ытыктаан ааттыбын: Василий Тимофеевич Петров — ф.н.д, Сардана Платоновна Ойунская — ф.н.к., Прокопий Елисеевич Ефремов — ф.н.к., Надежда Николаевна Николаева — музыковед, ф.н.к., оччолорго эдэр учуонайдар: Василий Васильевич Илларионов — ф.н.д., Петр Никифорович Дмитриев — СР култууратын туйгуна, Светлана Дмитриевна Мухоплева — ф.н.к., Надежда Афанасьевна Дьяконова — с.н.с.

Ол курдук, кинилэр араас улуустарынан фольклор семинардарын, научнай-практической конференцияларын, фестивалларын, фольклор матырыйаалларын хомуйууну тэрийэн ытытыга быһаччы кытталара. Маннык үлэ хайабыт да өттүгэр туһалааба. Оччолорго фольклору ингэринэ сылдыар дьон: олонхоһуттар, тойуксуттар, сэхэнньиттэр, хомусчуттар, норуот маастардара балайда бааллара. Кинилэри булан ылан, толорууларын, айымньыларын сурукка-бичиккэ түһэрэн, магнитофонна суруйан хаалларбыппыт кэлин туһаба тахсыбыта. Оччолорго (1976—1978 сс.) фольклор фестивалыгар олонхоһуттар: Баһылай Каратаев, Афанасий Васильев-Хоохура — Бүлүү, Баһылай Попов-Бочоох (Нам), Сэмэн Уустарабыс (Горнай), Афанасий Соловьев (Өлүөхүмэ) (ийэ олонхоһут), Баһылай Егоров-Айах Баһылай (Ньурба), Кирилл Никифоров (Үөһээ Бүлүү), Лаврентий Новогодин (Уус Алдан) у.д.а. ааттара биллэн, кинилэр олонхолорун учуонайдар чинчийбиттэрэ, үксүлэрэ сурукка-бичиккэ түһэн үйэтитилибиттэрэ. Оттон Баһылай Каратаев «Модун Эр Соботох» олонхото «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» сериятыгар Россия наукаларын Академиятын Сибиирдээби салаатынан бэчээккэ тахсыбыта.

Ону таһынан, тойукка, оһуохайга фестиваллар бараллара, ол кэмтэн Марина Петрова-Тойуктаах Марыына, Николай Осипов-Чоомуут, Семен Егоров — Ньурба, Андрей Титаров — Үөһээ Бүлүү, Николай Тимофеев, Екатерина Захарова, Мария Егорова у.д.а. Сунтар биллиилээх тойуксуттарын, оһуохайдыттарын ааттара киэнник биллибиттэрэ. Саха норуотун ырыаларыгар эмиэ араас фестиваллар бараллара, улуустарга уутуйан үөскээбит ырыа араас көрүнгэрэ, матыыптара үөрэтиллибиттэрэ, ол курдук: Мария Новгородова — мурун ырыата — Верхоянскый, Вера Атласова — дьаангылыы ырыа, Прокопий Слепцов — хоту сахаларын ырыата — Абый. Норуот ырыатын чинчийэн үөрэтии ырыаны аһааччыларга, мелодистарга айар үлэлэригэр улахан сабыдыаллаах буолбута.

Саха тыла сайдытыгар эмиэ биллэр-көстөр үлэ барара, чабырбах жанр быһытынан сайдарыгар больомто урууллубута: Мария Герасимова — Чурапчы, Екатерина Местникова — Уус Алдан, Анастасия Кардашевская — Үөһээ Бүлүү, убайды-быраатты Ефимов-

тар — Мэнгэ Хангалас, Семен Егоров уо.д.а чабырбахсыттар биллибиттэрэ.

Оннооѳор Үөһээ Бүлүүгэ саха национальной инструменнарын мастарыскайаа тэриллэригэр учуонайдар научнай матырыйаалларынан көмөлөспүттэрэ. Национальной инструменнары онорооччулар кыттылылаах элбэх кэпсэтии барбыта, мөккүөр да баара, ол түмүгэр сөптөөх быһаарыы тахсан мастерскуой үлэбэ киирбитэ.

Институт учуонайдара норуот талааннаахтарын сурукка-бичиккэ киллэриигэ, магнитофонна суруйууга, паспортизациялааһыны, анкетаны сөпкө толорууга үөрэтэллэрэ, онон улуустарга бу үлэ көхтөөхтүк баран, фондалар тэриллэн барбытара.

Ону таһынан, Н.В. Емельянов Саха Республикатын Совминыгар фольклорга хамыһыһаа тэриллэн, Култуура Министерствотын кытта фольклорга элбэх үлэ барбытыгар улахан өгөлөөх.

Маннык киэн далааһыннаах үлэ фольклору үйэтитиигэ, тарбатыга, төрүт култуура сайдытыгар сүдү сабыдыаллаах буолбута, дьон норуотун култууратын сыаналыырыгар, ыччаты, оѳону үөрэтиигэ, ийтиигэ улахан оруоллаах этэ. Оттон кэлинги кэмнэ төрүт култуура суолтата улааппыт, бүгүн олонхону үйэтитиигэ үлэ бара турарыгар, олонхону тыыннаах хааларан кэллибит диир буоллапыттына, Н.В. Емельянов — саха бөдөн учуонайа, саха патриота сүдү кылаатын бэлиэтээн, кини норуотун туһугар олоѳо үтүө холобур буолан салѳана, аата ааттана туруо диэн бигэ эрэллээхпин.

*Айталиа Ахметовна Дмитриева,
филологической наука кандидата,
ГЧуоААХНПИ
фольклор секторын научнай үлэһитэ*

КҮӨХ НЬУРБА ОЛОНХОТО

XXI үйэбэ саха норуотугар олонхобут, ЮНЕСКО быһаарбытынан, Аан дойду духуобунаһын чыпчаалынан билиниллибитэ үөрүүлээх суол буолар.

Оттон Њурба улууһа былыр-былыргыттан устар ууну сомоѳолуур уус тыллаахтар, сээркээн сэһэнньиттэр, оһуохайдыттар, аатырбыт олонхонуттар уутуйбут уйаларынан биллэр. Манна XIX үйэбэ Бордонг бэртэрэ ордук аатыран тахсыбытара бэлиэ: И.П. Догоюков-Доѳойук Уола Бүлүү сүннүгэр тэннээбин булбатаѳа, оттон И.М. Харитонов-Саахырдаах Дьуона, И.П. Кутуруукап, Д.С. Сергеев, Н.Г. Тагров, Г.В. Дуяков, С.Т. Чочанов, И.М. Иванов-Мурустаал

Уйбаан, И.С. Рожин, В.Д. Егоров-Айах Баһылай, Е.М. Валь дуораан олонхолорунан салгылылар.

Кэлин олонхо уостан эрдэбинэ да, С.В. Петров, Н.Г. Иванов, Н.Ф. Осипов-Чоомуут, С.С. Егоров толороллоро. Билигин Мархаба олорор ити Хорулаттан төрүттээх В.И. Иванов-Чиллэ Баһылай олонхотун бэркэ таһааран эрэр.

Чаппандаба литература уонна фольклор музейын төрүттээччи, норуот сэхэннэрин, үһүээннэрин хомуйааччы Николай Тарасович Степанов Ньурба улууһугар 89-тан таһса олонхоһут анкетатын толорон, Саха сиринээҕи Научнай киин архыбыгар туттарбыта фольклору үөрэтээччилэргэ төһүү күүс буолла.

В.В. Илларионов «Искусство якутских олонхосутов» диэн үлэтигэр Бүлүү сүннүгэр Ньурба улууһугар элбэх олонхоһут баарын тоһоболоон бэлиэтээбитэ. Ол курдук, 1971 с. Ньурбаба 61 олонхоһут олорор диэн бэлиэтэммит. Олортон 44 олонхоһут бииртэн үскэ диэри олонхолоох, 17 киһи — түөртөн уонна диэри.

Н.Т. Степанов анкетатын, П.Е. Ефремов ыстатыйатын аахтааха, Ньурба олонхоһуттара «Кыыс Туйгун», «Кыыс Ньургустай», «Эр Соботох», «Оҕо Дьулаахы», «Оҕо Тулаайах», «Бэриэт Бэргэн», «Уол Туйгун», «Үрүн Уолан» диэн олонхолору үгүстүк толороллор эбит. Ол эрэри фольклорист П.Е. Ефремов ыйарынан, олонхо төһө да биир ааттаабын иһин, ис хоһооно араас буоларын ыйбыта [Ефремов, с. 88].

«Ньурба улууһугар ханнык экспедициялар үлэлээн, олонхону хомуйбуттарай?» диэн анаарар буоллааха, Бүлүү сүннүгэр 1920-с сс. Г.В. Ксенофонтов кэлэ сылдыбыта, норуот сэхэннэрин, үһүээннэрин хомуйбута, ону таһынан олонхоһуттар ааттарын суруммута. Онтон 1938 с. Бүлүүтээҕи фольклорнай-диалектологической экспедиция кыттыылаахтара А.А. Саввин, С.И. Боло үгүс матырыйаалы сурукка тиспиттэрэ. Кинилэр салалталарынан, И.И. Васильев, М.С. Кириллин, И.А. Санников, С.П. Софронов диэн Ньурба учууталлара И.П. Кутуруков «Дылырдаайы бухатыыр» диэн 9 тыһыынча строкалаах олонхотун суруйбуттара. Бу олонхону иккиһин эмиэ суруйалларыгар 3400 строкаламмыт, ким, хаһан суруйбута ыйыллыбатах.

1937 с. С.В. Петров «Оҕо Дьулаахы бухатыыр» олонхотун Н.М. Иванов суруйбута. Кини «Оҕо Дьулаахы» олонхотун 1959 с. Ньурба оройуонун II Хангалас нэһилиэгэр, театр сценатыгар коллективной самодеятельность көмөгүнэн таһаарбыта биллэр. 1964 с. Н.В. Антонов «Улгум сиэр аттаах уорааннаах сутуруктаах Оҕо Дьулаан Бухатыыр» олонхону сурукка тиспитэ.

1947 сыллааха, сэри кэнниттэн, Ньурба учууталлара хас да олонхону сурукка киллэрэн Дьокуускайга ыһпыттара. Ол курдук,

Мэнгэдьэк нэһилиэгиттэн И.М. Харитонов-Саахардаах Дьюона «Күн Эрэлик бухатыыр» олонхотун В.Г. Платонов уонна Н.Н. Жондоров диэн учууталлар суруйбуттара. Чаппандаттан В.Д. Егоров-Айах Баһылай «Туралыма бухатыыр» олонхотун С.М. Антонов суруйбута. Куочайтан И.С. Рожин «Үрүҥ Уолан, кини балта Кыыс Ньургустай Куо» олонхотун В. Васильев суруйбута биллэр.

1960 с. Г.М. Васильев, В.А. Семенов, П.Е. Ефремов, Н.В. Емельянов састааптаах Бүлүүтэҕи фольклорнай экспедиция үлэлээбитэ. Ньурбатаабы этэрээккэ Тыл, литература уонна история институтун научнай үлэһитэ Н.В. Емельянов уонна аспирант П.Е. Ефремов сылдыбыттара. Кинилэргэ олохтоох энтузиастар, учууталлар Н.В. Антонов, Г.В. Федоров, М. Александрова, оннообор үөрэнээччилэр Т. Дмитриева, Н. Пахомов күүс-көмө буолбуттара. Бу экспедиция үлэтин түмүгэр Г.В. Дуяков «Кыыс Дьуурайа бухатыыр», И.М. Харитонов «Кулдус Бөбө», Н.Г. Тагров «Уол Эр Сөбөтох» олонхолоро толору, Н.Г. Иванов-Сыгаан «Оҕо Дуулах бухатыыр» Н.Г. Тагров «Оҕо Дуулаҕа бухатыыр», С.П. Прокопьев «Бөрүтү Бөбө» быһа тардыылара, И.Е. Тороков «Күн Саарыстыба бухатыыр», Д.С. Семенов (Сергеев) «Отут сыл остурукка олоҕбут Оҕо бухатыыр» сюжеттара (ис хоһооно) суруллан, Саха сиринээҕи Научнай киин архыбыгар харалла сыталлар.

1980-с сыллардаахха фольклорист В.В. Илларионов, В.Д. Егоров «Оҕо Дьулаах бухатыыр», Д.С. Сергеев «Үрүҥ Өрүөл бухатыыр» олонхолорун магнитофонга устан баран, сурукка киллэрбитэ. С.Д. Мухоплева ыстатыйатыгар суруйарынан, В.Д. Егоров «Оҕо Дуулах бухатыыр» олонхотун грампластинкаҕа устубуттар эбит [Нюрбинский улус, с. 409].

Кэлин, 2007 сыллаахха, Гуманитарнай чинчийи институтун научнай сотруднига Н.А. Дьяконова видеокамеранан В.И. Иванов-Чиллэ Баһылай (Марха), П.Е. Николаев (Хорула), Н.Ф. Осипов-Чоомуут (I Ханалас) олонхону толорууларын устубута. Билигин да В.И. Иванов-Чиллэ Баһылайы кытта ыкса үлэли сылдьар.

Уус-уран самодеятельность талба талааннааҕа С.С. Егоров «Булаанкый Боотур», «Күн Тэгиэримэн» диэн олонхону спектакль киэбигэр киллэрэн суруйбута. Маны сэргэ, кэнники кэмгэ тахсан эрэр В.И. Иванов-Чиллэ Баһылай айбыт олонхолоро кинигэнэн табыстылар.

2009 с. ф.н.д., профессор В.В. Илларионов бэлэмнээһининэн Саахардаах Дьюона «Кулдус Бөбө» олонхото бэчээттэннэ. Бу Ньурба олонхото аан бастаан бэчээккэ тахсыта буолар.

Эмиэ бу сыл Н.И. Тихонов суруйбут олонхотун аймахтара бэчээттэтэллэр.

Билигин Г.В. Дуяков «Кыыс Дьуурайа бухатыыр» олонхотун «Са-

ха боотурдара» сериянан бэчээккэ бэлэмнээбитим сотору «Бичик» кинигэ кыһатыгар тахсыаҕа.

Ньурба олонхотун кимнээх үөрэппиттэрэй-чинчийбиттэрэй диэн анааран көрөр буоллаха, бастатан туран, Г.В. Ксенофонов И.П. Догоюков-Добойук Уолун аатырбыт «импровизатор» диэн сыаналаабыта 1936 сыллаахха Ленинградка тахсыбыт «Якутский фольклор» кинигэбэ киири иштатыйатыгар суруллубута. Хомойуох иһин, кини биир да олонхото суруллубакка хаалбыт.

1974 с. Г.У. Эргис «Очерки по якутскому фольклору» кинигэтигэр С.В. Петрову биллиилээх олонхоһуттар истэригэр киллэрбитэ, хаартыскатын бэчээттэппитэ.

Ньурба олонхотун хомуйуунан дьарыктаммыт фольклорист Н.В. Емельянов «Сюжеты якутских олонхо» диэн үлэтигэр «Кыыс Дьуурайа бухатыыр», «Уол Туралыма бухатыыр» олонхолор ис хооннорун нууччалы тылбаастаан суруйбута уонна айыы аймаҕын көмүскээчилэр туһунан олонхо бөлөбөр киллэрбитэ.

П.Е. Ефремов 1960 сыллаах экспедиция түмүгүнэн Ньурба, Сунтаар улуунугар фольклор туругун туһунан научнай отчуотун бэчээттэппитэ.

В.В. Илларионов «Искусство якутских олонхосутов» диэн монографиятыгар, «Түөлбэ олонхолор» диэн ыстатыйатыгар Ньурба олонхолоһун туругун чинчийбитэ. И.П. Кутуруков «Дьылырдаайы бухатыыр» олонхо икки варианты тэннээбитэ.

В.М. Никифоров «Стадии эпических коллизий олонхо» монографиятыгар «Кыыс Дьуурайа бухатыыртан» Тура Дохсун уобараһын ырыппыта.

«Нюрбинский улус» (2006 с.) кинигэбэ С.Д. Мухоплева Ньурба фольклорун туһунан ыстатыйатыгар олонхоһуттары, кинилэр репертуардарын анаарбыта. Журналист Ф.Г. Петрова Добойук Уолун, Саахардаах Дьуона, Спиридон Петров, Сергей Чочанов, Василий Егоров туһунан сырдаппыта. Маны сэргэ, бу кинигэбэ аспирант А.А. Дмитриева «Кыыс Дьуурайа бухатыыр» олонхо быһа тардытын киллэрбитэ.

А.Н. Данилова олонхоҕо кыыс бухатыыр туһунан диссертациятын ситиһиилээхтик көмүскээбитэ. Бу үлэтигэр Кыыс Дьуурайа бухатыыр уобараһын эридьиэстээн ырыппыта.

А.А. Кузьмина (Дмитриева) Бүлүү сүнньүн олонхотун туһунан диссертациятыгар «Кыыс Дьуурайа бухатыыр» сюжетын, уобарастарын эмиэ чинчийбитэ.

Маны сэргэ, фольклору олохтоох хомуйааччылар, энтузиастар эмиэ улуус олонхоһуттарын, оһуохайдыттарын туһунан кинигэ суруйбуттара. Ол курдук, В.С. Лосотов «Айылбагтан айдарыллыбыт талааннар», «Күөх Ньурба тойуктаах оһуохайа», И.Я. Танха-

ров «Мэнгэдьэк түүлбэтин туойар-ыллыыр идэлээхтэрэ» диэн хомуруннуугу таһаарбытгара. В.П. Еремеев олонхоһут С.В. Петров туһунан ыстатыйата научнай хомуруннуука, хаһыакка А. Иванов Добойук Уолун туһунан ыстатыйата бэчээттэммиттэрэ. «Саха сириг нэһилиэктэрэ» сериянан тахсыбыт Мэнгэдьэк, Ньурбачаан, Бордон, Күндээдэ нэһилиэктэрин туһунан кинигэлэргэ олонхоһуттар тустарынан эмиэ ахтан аһараллар.

Ону таһынан, устудьуоннар дипломнай үлэлэригэр биир дойдулаахтарыг олонхолорун чинчийэллэрэ баар суол. Ол курдук, С.Д. Мухоплева, Н.А. Дьяконова салайыыларынан, көмөлөрүнэн В.П. Алексеева Саахардаах Дьуона «Кулдус Бөбө», Р.Н. Николаева Чиллэ Баһылай, Г.И. Седалищев С.В. Петров «Оҕо Дьулаах бухатыыр» олонхолорун компьютерга бэчээттээн, кинилэр олохторун, айар үлэлэрин эридьиэстээн ырыппытгара эмиэ суолталаах. Үөрүүлээбэ диэн, кинилэр үлэлэрэ олонхо кинигэнэн бэчээттэнэн тахсыгыгар олук обуустар, Саахардаах Дьуона, Чиллэ Баһылай олонхолору кинигэнэн бэчээттэннилэр.

Онон Ньурба олонхоһут хомуйуу киин улуустары кытта тэнгнээтэххэ соччо элбэбэ суох. Бэчээттээһин саҕа сабаланаан эрэр. Кэлэр өттүгэр Ньурба олонхоһуттарыг туһунан анал кинигэ бэчээттээн таһаарыахха наада.

*Лидия Филипповна Рожина,
ГЧУоААХНПИ саха фольклорун секторын
старшай лаборана*

САЛАЙААЧЧЫМ ТУҔУНАН

Мин 1968 сыллаахха Тыл, литература, история институтугар үлэбэ киирбитим. Үлэбэ киирээри институт директорын Евдокия Иннокентьевна Коркина кабинетыгар олордохпуна, Николай Васильевич Емельянов киирэн кэлбитэ. Мин үлэбэ ылыллан ээрбин истээт, бэйэтин секторыгар ыгырбыта, онуоха Евдокия Иннокентьевна сөбүлэһэн, мин инники үлэлиир дьылжам итинник быһаарыллан турар.

Ол сағана институт бэйэтэ туспа дьийэтэ суох этэ, Академия Саха сиригээби салаатын дьийэтин 2-с этгээһигэр үс обургу хосторго үлэлиир этибит: литература, фольклор сийктэрэ, саха тылын грамматикатын уонна история сийктэрдэрэ. Сийктэрдэр сэбидиссэйдэринэн үлэлиир этилэр: Николай Васильевич Емельянов, Николай Егорович Петров, профессор Федот Григорьевич Сафронов.

Миигин научнай сотрудникка, сийктэр кырдыбаас үлэһитигэр,

Николай Михайлович Алексеева үлэни билиһиннэрэргэ сыһыар-быттара. Кини миигин аан бастаан мунных боротокуолун хайдах суруйарга үөрэппитэ, дьону кытта билиһиннэритэ.

Биһиги үлэлиир кабинеппытыгар тыл сиэктэрин лабораннара: Марина Тимофеевна Жиркова, Клара Никифоровна Корякина, Валентина Дмитриевна Кривошапкина, история салаатын, профессор Сафронов лаборана Нина Семеновна Евсеева бииргэ олон үлэлээбиттэрэ. Кинилэр миигин эйэбэс-сайаҕас сыһыаннарынан, сүбэлэринэн-амаларынан сөхтөрбүттэрэ уонна этэр этилэр: «Эн тойонун наһаа сымнаҕас, сайаҕас майгылаах киһи», — диэн ордугу-гуур курдук этэллэрэ.

Кырдыга да оннук: Николай Васильевич хара маннай үлэлиэх-питтэн миэхэ сыһыана олус эйэбэс, сымнаҕас этэ, «тоойуом» эбэтэр «кыыһым» диэн элбэхтик ааттыыр этэ.

Николай Васильевич бииргэ үлэлиир коллегаларыгар убааста-быллаахтык сыһыаннаһара. Кини күлэ-үөрэ ол-бу күлүүлээх көрү-дүүс тылары туттан, добордуу сыһыанынан, хаадылаһалларын сөбүлүүрө.

Ол сылларга институтка шахматистар күрэхтэрин элбэхтик ыталлар этэ. Николай Васильевич биир бастын шахматийһынан бил-лэр этэ. Учуонайдар нэдиэлэбэ иккитэ кэлэн түмсэр күннээх эти-лэр. Ол күннэргэ институт уопсай муннахтара, сектор иһинэн мун-нахтар ытыллаллара. Ити күннэргэ соло бириэмэ көһүннэр эрэ, эр дьонно саахыматтыырга аһаммыт чаһылаах олон саахымат оонньоон бараллара.

Сиэктэр муннахтарыгар литература, фольклор тиэмэтигэр сурул-лар научнай отчуоттары, былааннары дүүллэһэллэрэ уонна да атын литература, фольклор боппуруостарын тула санааларын атастаһал-лар ырытыллар этэ.

Сиэктэргэ үлэлээбит наука учуонайдарын ахтан аһар буоллаха, фольклористар: Николай Васильевич Емельянов, Георгий Митро-фанович Васильев, Николай Михайлович Алексеев, Сардана Плато-новна Ойунская, Василий Тимофеевич Петров, Прокопий Елисее-вич Ефремов, Жанна Карувна Лебедева. Литературоведтар: Георгий Саввич Сыромятников, Василий Алексеевич Семенов, Никита Пе-трович Канаев, Гавриил Ксенофонтович Боескоров, Николай За-харович Копырин үлэлээбиттэрэ.

Онтон 1970-с сыллар саҕаланыларыгар аспираннар: Петр Ники-форович Дмитриев, Василий Васильевич Илларионов, Люция Дмит-риевна Нестерова Николай Васильевич салалтатынан олонхо тема-тын талан, научнай үлэ суруйан, наука кандидаттара буолбуттара.

1980-с сылларга эдэр көлүөнэ фольклористар: Юлия Назаровна Дьяконова, Светлана Дмитриевна Мухомлева, Владимир Маевич

Никифоров Николай Васильевич көмөтүнэн, өйөбүлүнэн аспирантураба Москваба, Ленинградка баран үөрөнөннөр, фольклор тематынан научнай үлэ суруйан, ситиһиилээхтик үлэлэрин көмүскээн, наука кандидаттара буолбуттара. Ити кэмнэргэ фольклорист Ольга Иосифовна Чарина аспирантураны бүтэрэн баран, фольклор сиектэригэр үлэбэ киирэн, эмиэ Николай Васильевич салалтатынан үлэлээбитэ, кандидатскай үлэтин ситэрэн көмүскээбитэ.

1973 сылтан литература, фольклор сиектэрэ икки тус-тупса сиектэрдэргэ арахсыбыттара. 1976 сыллаахха институт сана тутулубут дьиэбэ көспүтэ. Академия Саха сиринээби салаатын Президиумун салалтатыттан арахсан, тупса структура буолан үлэлээн барбыта.

Николай Васильевич салайааччы быһыытынан үлэбэ ирдэбиллээх, сиектэр мунһабар научнай отчуоттары, үлэ былааннарын, экспедиция үлэтин тэрийиилэри дьүүллэхэрэ.

Ол сылларга фольклористика тематынан хас да Бүтүн Союзтаабы конференциялар ытыллыбыттара. Ити конференциялар түмүктэринэн 60-томнаах «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» серияны бэчээттээн таһаарга уураах ылыллан, былааннанан, улахан түбүктээх үлэ саҕаламмыта. Николай Васильевич ити серия Кылаабынай редколлегиятын чилиэнинэн талыллыбыта.

1986 сыллаахха ити үөһэ ааттаммыт серия бэлэмнэниитинэн сибээстээн, Новосибирскай фольклористарын кытта холбоһон комплекснай фольклорнай экспедиция тэриллитэ. Ол онно Киин улуустар уонна Бүлүү бөлөх улуустара хабыллыбыттара. Бу экспедицияны Николай Васильевич тэрийэн, хас улуус ахсын сиектэртэн эппиэттээх дьоннору анаан, экспедиция үлэтэ үрдүк таһымнаахтык тэриллэн барбыта. Ити экспедицияба мин эмиэ кыттыбытым, Бүлүү, Үөһэ Бүлүү, Ньурба, Сунтаар маршрутунаан сылдыбыппыт.

Николай Васильевич улуустарга олорор энтузиаст, фольклору хомуйааччылары кытта ыкса сибээстээх үлэни ытар этэ, суругунан да суруйсара уонна ардыгар кинилэр бэйэлэрэ институтка кэлэн кинни кытта көрсөллөрө, сүбэлэхэллэрэ. Холобура: Николай Тарасович Степанов — Ньурбаттан, Георгий Евгеньевич Федоров — Сунтаартан, Ус Алдантан биллэр олонхот Роман Петрович Алексеев кыһа Акулина Романовна Шелковникова, биллэр краевед, «Манчаары норуот номоһор» кинигэ автора Иван Георгиевич Березкин уо.да. атыттар кэлэр этилэр.

Норуот айымньытын дьиэтин салайааччыта Надежда Семеновна Толбонова үлэлэрин соругун, былаанын сүбэлэттэрэ элбэхтик сылдыар этэ. Николай Васильевич бэйэтэ уонна сиектэр үлэһитэрин көбүлээн араас фольклорнай конкурстары ытыгыга дьүүлүүр сүбэ быһыытынан кыттар этэ.

Николай Васильевич үлэлээбит кэмнэригэр фольклорнай экс-

педицияларга бэйэтэ хомуйааччы быһыытынан кыттыбыта. Ол хомуллубут матырыйааллара, фольклор араас жанрдара Научнай киин архыыбыгар уурулла сыталлар.

Мин фольклор сиектэригэр үлэлээбит сылларбар саха фольклористикатыгар биллэр улахан үлэлэргэ кыттыбыт чиескэ тиксибитим. Ол курдук, Н.В. Емельянов сүрүн монографиятыгар «Сюжеты якутских олонхо», С.П. Ойунская «Саха таабырыннара», П.Е. Ефремов «Долганское олонхо», кэлин «Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока» серия томнарын бэлэмнээһингэ кыттыбытым.

Билинги туругунан баар суох академической таһымнаах «Кыыс Дэбилийэ», «Модун Эр Соботох» олонхолор, ону тэнэ «Предания, легенды и мифы народа саха», «Якутские народные сказки» кинигэлэр сылтан сыл ахсын бэчээккэ бэлэмнэнэн тахсыбыттара.

Түмүктээн эттэххэ, мин Николай Васильевичтыын 20-тэн тахса сыл, кини салататынан үлэлээбитим. Кинини үлэтигэр бэриниилээх, үрдүк духуобунай культурулаах, мындыр толкуйдаах, эйбэс майгылаах, чабылхай салайааччы быһыытынан сыаналыбын.

Мин бу амарах сыһыаннаах салайааччы эйгэтигэр үлэлээн, үлэ уопутун ылынан, ханнык да атын үлэбэ кеспөккө, биир институтка үлэлээбиппинэн киэн туттабын, махтанабын.

М.С. Майровская,

*Марха орто оскуолатын
саха тылын уонна литературатын учуутала*

МАНТАН КУОРСУН АННБЫММЫТА

Бу устата-туората биллибэт киэн киэлилээх Ийэ дойдубутугар, улуу куйаар улабаларыгар, кылаан кыйаар кытылларыгар төһө-хачча улуу өйдөөхтөр, уот чабаан тыллаахтар, модун санаалаахтар төрөөн-үөскээн ааспыттара эбитэ буолла? Сэрэйдэххэ даҕаны, син бааллара чуолкай буоллаҕа. Оннук сахалыы мындыр өйдөөх, күүстээх санаалаах, сыһаабат сындааһыннаах киһи биһиги күөх Ньурбабыт киэн киэлитигэр төрөөн-үөскээн, үлэлээн-хамсаан ааспытын кэнчээри ыччаттарбытыгар кэрэ кэпсээн, бар дьонугар дьонун сурах гынан иһитиннэрэр, биллэрэр ытык иэстээхпит. Биһиги, ньурбалар, маннык үтүө киһибитин киэн эйгэбэ дуорааннаахтык кэпсиир-ипсиир кэммит уолдыаста. Кини аатын төрөөбүт дойдутугар үйэтигэр бэлиэ дьаһаллары олохтуурга түмсүүлээхтик ылсыһар кэммит кэллэ.

Саха биир бөдөн фольклоринна, саха героической эпоһын — олонхону — сыралаһан туран үөрэппит, филологической наука доктора,

Аан дойдутаабы түүр омуртар академияларын дынгнээх чилиэнэ, биир дойдулаахпыт Н.В. Емельянов төрөөбүтэ 90 сааһын быйыл тохсунньу 8 күнүгэр туолбута. Кини бэрт диринг силистээх-мутуктаах, албан ааттара алаас-алаас аайытын атыыр оҕустуу айаатаабыт, суон сурахтара суол-тоҕой аайытын атыыр сылгы курдук дырылыгыччы кистээбит, кулуба аҕатын ууһуттан төрүттээх. Бу аҕа ууһун дыоно тобуллаҕас толкуйдаахтарынан, сырдык өйдөөхтөрүнэн, санаабыт санааларын ыһыктан биэрбэт харса-хадаар майгылаахтарынан биллэллэр эбит. Дьоммут-сэргэбит туһа, дойдубут, төрүт сирбит-уоппут туһа диэн ууга-уокка киирэллэрин да кэрэйбэт ураты модун санаалаахтар эбит. Дьэ, манньк бэлиэ аҕа ууһуттан тымыр-сыдыбаан ылан, биһиги биир дойдулаахпыт Н.В. Емельянов оччотообуга улаханньк үөрэттиллэ илик норуот айымньыларыттан саамай бөдөҥнөрүн — олонхону — утумнаахтык чинчийэн, олонхо сюжеттарын үөрэтэн, наардаан сыралаахтык үлэлээбит. Науканан дьарыктанар «сыа кырбыр буолбатах», бу олус илистиилээх, элбэх сыраны-сылбаны эрэйэр кытаанах үлэ. Оттон фольклору үөрэтии, түгэбиттэн түөрэ хаһан чинчийии, олус эридьиэстээх «манан аҕай киһи» ылбычча дьарык оностубат үлэтэ. Чахчы бэйэтигэр чопчу сыал-сорук туруоруммут, бэйэтин билиитигэр эрэнэр, үлэни эрэ өрө түппүт киһи дынгнээх фольклорист, чинчийээччи үрдүк аатын ылар. Сахаларга тарбахха баттанар биир оннук киһибитинэн Н.В. Емельянов буолар. Кинини өссө тыыннааҕар «саха фольклористарын аҕата» диэн дуорааннаахтык ааттаабыттара. Кини өр сыллаах түбүктээх үлэтэ үтүө түмүктэрдээх буолбута бүтүн саха норуотун улахан ситиһиитинэн бэлиэтэнэр. Биир дойдулаахпыт, билиилээх фольклорист, филологическай наука доктора, Аан дойдутаабы түүр омуртар академияларын дынгнээх чилиэнэ Н.В. Емельянов аата үйэлэри унуордаан, кэлэр кэнчээри ыччаппыт кэрэ кэпсээнигэр кыттыһыаҕа, үлэлээбит үлэтэ төрөөбүт норуотугар өссө да туһалыы туруоҕа.

Төрдө-ууһа, аймахтара

XVIII—XIX үйэлэргэ I Дьаархан нэһилиэгэ Марха улууһугар киирэрэ. Ити кэмнэ Дьокуускай уобалаһа олох да Иркутскай күбүөрүнэтигэр бас бэринэрэ. Марха улууһа Бүлүү өрүс сүһүнүнэн Үөһээ Бүлүү уонна Сунтаар улуустарын икки ардынан тайаан сытара. Марха улууһун сирэ киэн буолан уонна уу суолун учуоттаан, 1915 сыллаахха икки улууска араарбыттар: Марха уонна Ньурба улуустарыгар. I Дьаархан нэһилиэгэ Марха улууһугар хаалбыт. Кэлин, революция буолбутун кэннэ, икки улууһу холбоон, Ньурба улууһа тэриллибит. Дьэ бу манньк сиргэ-уокка Ньэмилийээттэр диэн кулуба аҕатын ууһуттан төрүттээх удьуор хаан дьон үөскээн олобуттар. Кыра Ньэмилийээн уола Быһалытар Сүөдэр диэн киһи 8 уолланан,

биир кыыс оѳолонон быр бааччы олохтонон олорбут. Уолаттарыттан Бааска — Емельянов Василий Федорович 1886 сыллаахха I Дьаархан нэһилиэгэр төрөөбүт. 1927—1928 сыллардаабы ыалынан испииһэккэ 43 саастаах диэн суруллубут. Бу оччотооѳу кэмнэ добуоччу үөрэхтээх, кизн билиилээх, олус элбэх кинигэни мунньар, элбэби ааѳар, билэр-көрөр киһи эбит. Кини 1905—1908 сс. Дьаарханга ыстаарыстанан талыллан үлэлии сылдыбыт. 1930 сыллаахха Ньурбаѳа райпотребсоюз кылаабынай буѳаалтырынан үлэлии олордобуна кулаактаабыттар, хас да сыл «норуот өстөөѳө» диэн сымыйанан балыһан, тутан хаайа сылдыбыттар. Туталларыгар баайын-дуолун, дьизэтин-уотун былдыан ылбыттар. 1934 сыллаахха босхолообуттар. 1938 сыллаахха кыһын «за саботаж хлебопоставки государству» диэн 58-7 ыстайыанан иккиһин хаайбыттар. Онно суоѳунан биллэн, саас хаайыгыттан таһаарбыттар. Ол эрээри дьыалатын 1940 сыллаахха эрэ саппыттар. Ити кэпсээбит Емельянов Василий Федоровичпыт — Николай Васильевич Емельянов айбыт аѳата буолар. Чахчы да уол оѳо аѳыс кырыылааѳа буолан, олох обургу улахан эндирдэрин, очурдарын-чочурдарын киһилии быһыытын сүтэрбэккэ аастаѳа. Кини кэргэнэ, Николай Васильевич ийэтэ, Кузьмина Анна Егоровна, эмиэ I Дьаархантан төрүттээх. Аана үрдүк унуохтаах, кыраһыабай көрүннээх, олус асчыт, иистэннэнг, ыраас туттуулаах хотун-хаан дьахтар эбит. Дьизэтин муостатын саахымат ойуулаах, оттон утуйар таһаһын таһалайдыы тигиилээх сылгы тириитинэн тэлгэтэрэ үһү. Ааналаах Баһылай 18-та оѳоломмуттар да, уоллаах кыыс оѳону эрэ тутан хаалбыттар.

Уоллара, Николай Васильевич Емельянов, 1921 сыллаахха тохсунһу 8 күнүгэр I Дьаархан нэһилиэгэр күн сирин көрбүт. Оѳо сыппат ыала буолан, төрөөтүн кытта уу ньулдаѳай оѳону хотон түннүгүнэн абааһыттан куоттаран, Д.А. Павлова-Дуолгайга ииттэрбиттэр. Кини манна Кэриэй диэн аатынан (абааһы булан сизэбэтин диэн муннаран) бороохтуйуор диэри иитилибит. Кэнниттэн төрөөбүт балтын Катяны эмиэ Дуолгайга ииттэрбиттэр. Бу Дуолгай диэн хос ааттаах Даарыйа эмээхсин бөдөн-садан, эр киһилии томороон дьүһүннээх, отоһут, илбииһит эбит. Кини сааһыгар кэргэн тахсыбатах эрээри, уонча оѳону ииппитэ биллэр.

В.Ф. Емельяновтаах кэлин уолларын батыһан, Хатын Сыһыыга олохсуйбуттар. Манна НАСПО бэрэссэдээтэлинэн, онтон кылаабынай буѳаалтырынан үлэлээбит. Кэлин Василий Федорович уолугар көмөлөһөн, олонхону, таабырыннары, өс хоһооннорун хомуйсуубута биллэр. Кыыстара Катя атаѳа ыраас ыарыыга ылларан оскуоланы бүтэрбэккэ сылдьан оѳо сааһыгар өлбүт. Аѳата 1950-с сыллар бүтүүлэригэр, оттон ийэтэ кэлин өлбүттэр.

Марха орто оскуолатыгар үлэлээбит кэмнэрэ

Николай Васильевич Емельянов Ньурба 1 №-дээх орто оскуолатын Аҕа дойду Улуу сэриитэ сабаланаар ыар сылларыгар бүтэрбит. Кинини кытта бииргэ үөрэммит доҕотторо ситии-хотуу аттестатын кытта тэнгэ сэриигэ ынырыллар бэбиэскэни туспуттар. Оттон Николай Васильевич доруобуйатынан сыыйыллан, Марха оскуолатыгар учууталынан анаммыт. Ити туһунан бэрт истинник Марха орто оскуолатын «Бойобуой, албан аат» музейын бочуоттаах сэбидиссэйэ, пед.наука кандидата Г.И. Васильев бу курдук ахтар: «1941 сыллаахха күһүн, Марха сэттэ кылаастаах оскуолатыгар сэттис кылааска үөрэнэритигэр, мап-манан эдэр оҥо киһи Ньурба оскуолатын бүтэрэн, саха тылын уонна история учууталынан үлэлии кэлбитэ. Н.В. Емельянов 1943 сылтан завучунан ананан, 1955 сылга диэри ис сүрэхтэн кыһаллан туран, үтүө суобастаахтык үлэлээбитэ. Ол туһунан Саха национальнай архыбын филиалыгар (уруккута ССКП обкомун партийнай архыба) директорынан үлэлээбит Алексеева Мария Прокопьевна СГУ-ну бүтэрэр дипломнай үлэтигэр маннык суруйбута баар: киин архып докумуоннарыттан көрдөххө, 1943—1944 үөрэх дьылыгар Марха оскуолатын директора Григорьев Н.Н. — 85, завуч Н.В. Емельянов — 129 уруоктарга сылдьан уонна ырытан 21 төгүл педсовет мунһабын ыппыттарын үөрэх оройуоннаабы салаата бастың холобур быһыытынан сыаналаабыт. Итинник киэн далааһыннаахтык сабалаабыта үлэтин маннайгы сылыгар завуч Н.В. Емельянов. Кини бэйэтин билиитин сыламтата суохтук үрдэтинэрэ, намтаппата. Олорор дьэитин эркинэ бүтүннүү кинигэ этэ. Оччотообу учууталлар бэйэлэрин оскуола иһинээби үлэлэринэн эрэ мунгурдамматтара. Кинилэр нэһилиэнньэбэ фронтка көмөлтө оноруутун тэрээһинигэр инники күөҥгэ сылдыбыттара.

1949—1951 сс. Николай Васильевичи кытта үөрэммит оскуолабар бииргэ үлэлиир чээскэ тиксибитим. Бу үлэлиир кэммэр аҕа табаарыс быһыытынан бэркэ доҕордоспуспут. Мин математика, биология, история уруоктарын үөрэтэrim. Завуч быһыытынан уруоктарбар мэлдьи сылдьара, сүбэ-ама биэрэрэ. Эдэр учууталлар хардарытаары уруоктарбытыгар сылдыһарбытын тэрийэрэ. Ол түмүгүнэн бары уруоктарбытын ырытыһарбыт. Онно буолара, ким уруогар төһө-хачча итэбэстээбэ, туох сыһалааба-халтылааба биллэн тахсыта. Завучпут бэрт боччумнаахтык, кими да өһүргэппэт курдук, уруоктарбытын хайдах баарынан ырытан сүбэлиирэ. Ол эдэр учууталлар үүнэритигэр-сайдарбытыгар, педагогическай уопуту мунһунарбытыгар, биллэн турар, улаханлык көмөлөспүтэ. Кэлин да мэлдьитин сүбэтин-соргутун биэрэрэ. Үлэбэр, олохпор ситиһилэрбин Н.В. Емельянов тус бэйэтин холобурун кытта ситимнибин. Үтүөкэннээх киһи олорон ааста. Ону научнай үлэлэрин тү-

мүктэрэ, дьонго-сэргэбэ үтүө сыһыана кэрэһилииллэр. Олорбут олобун усталаах-туоратыгар кимиэхэ эмит хатыылаах тылы санарбыта суох. Мас көнө, судургу, оҕолуу чиеһинэй, кырдыксыт, ис киирбэх, уйан дуһалаах ким барыта холобур онгостор киһитэ».

Марха орто оскуолатыгар история, география учууталынан, кэлин директорынан үлэлээбит пед.наука кандидата Н.В. Такыров (1928—1975) маннык ахтыбыта баар: «Бастакы дьылбар үлэбэр олус ыарырыбатыах чинчилээбим, ол туох-ханнык иннинэ билии-көрүү намыһабыттан, уопут суобуттан этэ. Үөрэх чааһын сэбиэдиссэйэ Н.В. Емельянов уроктарбар куруук сылдьан, олус да туһалаах сүбэлэри биэрэн көмөлөспүтэ. Кини оччолортон ыла олус элбэхтик аабар, киэнг билиилээх-көрүүлээх, олус аламабай табаарыс этэ. Марха оскуолатыгар оҕолору үөрэтии-иитии дьыалатын тупсарыыга биир биллэр-көстөр улахан үтүөлээх киһинэн Николай Васильевич Емельянов буолар диэтэхпинэ, мин, арааһа, сыыстарбатым буолуо».

Норуот ырыаһыта В.А. Гаврильев-Туойар Таас маннык ахтар: «Марха оскуолатыгар 1944—1945 сс. Дьаам дьэитигэр кыбыллан олоннор үөрэммитим. Ити сыл оскуолаба юннатскай куруһуок үлэтин сағалаабыта. Салайааччыбыт биология учуутала Н.В. Емельянов этэ. Спортплощадкаба метеоплощадка баара. Звеньевой быһыытынан ону мин салайар эгим. 1945—1946 үөрэх сылыттан «Юннат» диэн сурунаалы таһаарар буолбуппут. Оскуолаба нэтээгини, мохсобол оҕотун ииппиппит. Муора сибинньэтэ (үс араас өгнөөх), кутуйах бааллара. Кыргызтар сибэкки омордоллоро. Сайын гербарий хомуйаллара, биһиги, уолаттар, кымырдаҕаска сиэтэн балык, баҕа дьардыаматын онгоробут. Маны барытын Николай Васильевич олус сатабыллаахтык салайара. Аны санаатахха, Марха оскуолата юннатскай дьыаланы бастакы сағалааччылартан биирдэстэрэ эбит. Өссө Николай Васильевич саас бэс үөрэтин буһаран, цинганы эмтири сүбэлиирэ. Мин кини сүбэтинэн, санһым Хобороос цингалаан уллунаба ыалдьан, иһиирэ тардар буолбутун, бэс иннэтин оргутан, интернатым оҕолоруттан саахар бэриһиннэрэн аҕалан, онон минньитэн иһэрдэн эмтээбитим. Үтүөрэн махтал бөбө буолбутун өйдүүбүн. Онон Марха орто оскуолатын оччотообу оҕолору учууталбыт Н.В. Емельянов өнөтүнэн айылбаҕа чугас этибит».

Ити курдук истин-иһирэх тыллаах ахтыылар Марха орто оскуолатын «Бойобуой, албан аат» музейыгар харалла сыталлар. Бу докумуннар туһулуулларыттан көрдөххө, Н.В. Емельянов үлэтигэр уһулуччу бэриниилээх, ол суостаах-суодаллаах сэрии сылларыгар сүрдээх айымнылаахтык үлэлээбит, оччотообу оҕолору билиигэ-көрүүгэ бэйэтин үтүө холобурунан суолдыт сулус буолан уйгубут, киһи кизнэ кэрэмһэ, дьонуннаба эбитин билэбит. Күн түһэн таалалыыр талы-мааны көнө хонуулардаах, хатын мас ханыылаһан

үүмүт хайбаллаах Хатын Сыһы бөһүөлэгин кэрэ айылбата, мөһүүрэлээх уулаах Муоһааны эбэ хотун мүүтгээх уута, сүрэжи-быары ортотунан сайан киирэр ураты сибизэй салгына Николай Васильевич аһаабырбыт доруобуйатыгар эмп буолан дьайбыттара чаччы. Бу манна эдэр оҕо киһи учуутал үрдүк аатын аан маннай ылан төһөлөөх үөрэн, долгуйан туран бастакы уроугар киирбитэ буолуой? Кини мантан Марха оскулатыттан куорсун анһынан, олох киэн аартыгар сорунуулаахтык, тирэхтээхтик атыллаабыта. Кини манна олобун суолун аргыһын, тапталлаах кэргэнин Омскайтан төрүттээх Валентина Григорьевна Вышегорцевалыын көрсүбүттэрэ. В.Г. Вышегорцева 1950 сыллаахха Марха учаастактаабы балыһаатыгар кылаабынай быраһынан ананан үлэли кэлбитэ. Онон Марха сирэуота Николай Васильевичка бары өтгүнэн үтүө хайысхалаах буолбуттан биһиги, олохтоохтор, үөрөбит, киэн туттабыт.

«Үлэлэбит Мархатын оскулатын кытта утумнаах сибээстээбэ. ССКП обкомун штаты таһынан лектора буолан, кэлэн лекция ааһара. Фольклорга, историяҕа сыһаннаах хаартыскалары, түгэн көһүннэр эрэ, эбэрдэ открыткаларын, телеграммалары ыһтара», — диэн Г.И. Васильев бэйэтин ахтытын түмүктүүр.

«Оҕукулу олохтоохтук оҕоруу» — учуонай үлэлэриттэн сүрүнэ

Николай Васильевич ханнык да түгэнгэ сэрии ыар сылларыгар да, ыараханнык ыалдьан балыһаа да сыттар, үөрэнэр бағатын ыһыктыбатах. Марха сэттэ кылаастаах оскулатыгар учууталлыы сылдьан, кэтэхтэн үөрэнэн Дьокуускайдаабы педагогической институту ситиһиилээхтик бүтэрбит. Онтон үөрэххэ, билиигэ тардыһы күүһэ баһыан, Николай Васильевич 1955 сыллаахха ССРС НА СО Саха сиринээби филиалын аспирантуратыгар үөрэнэ киирбит. Дьэ, мантан ыла сағаламмыт, фольклорист идэтин талан, наукаҕа дьулуурдаахтык үлэлээһинэ. Кини дьолугар, научнай салайааччытынан киэн билиилээх-көрүүлээх, эрудициялаах, саха фольклорун уһун сылларга дьаныһан туран үөрэппит учуонай Г.У. Эргис буолбут. Эргис быһаччы салалтатынан саха өһүн хоһооннорун ситиһии үөрэтэн, чинчийэн, маннайгы монографиятын суруйбут уонна Санкт-Петербург куоракка кандидатскай диссертациятын ситиһиилээхтик көмүскээбит. Учуонай саха олонхотун сюжеттарын үөрэтиигэ, наардааһынна сыралаһан үлэлээбитэ. Үс монографияны суруйан, туспа кинигэлэринэн таһаартабыта. Төрдүс монографията «Айыы аймабын араначчылааччылар» («Сюжеты олонхо о защитниках племени айыы») диэн. Кини бу үлэлэринэн олонхо сайдан испит исторической кэрдиис кэмнэрэ саха норуотун этнической өйө-санаата сайдыытын кытта ыкса ситимнээхтэрин быһаарбыта, олонхо хас биирдии сюжета норуот олобун кытта алтыһарын монографияларынан

көрдөрбүтэ. Николай Васильевич олонхожо тахсыбыт үс үлэтинэн Горькай аатынан Аан дойду литературатын институтугар докторскай диссертациятын ситиһиилээхтик көмүскээбитэ. Кини аңаардас чинчийэр эрэ үлэнэн дьарыктамматаба. Институкка үлэлиир маннайгы сылларыгар фольклорнай экспедициялары тэрийсибитэ, бэйэтэ да быһаччы салайан, элбэхтэ уһаты-туора айаннаабыта. Дьэһиэй сахаларын фольклорун анаан-минээн хомуйбут фольклориньан биллэр. Ол хомуйбут матырыяалларын түмэн, «Дьэһиэй фольклора» диэн хомуурунньугу бэлэмнээбитэ биллэр. Аны 1959 сылтан сабаалаан, П.Е. Ефремовы кытта аатырбыт олонхохуттары, тойуксуттары, норуот номобун сэхэргээччилэрин илэ бэйэлэрин көрөн олон, күндү көмүс куоластарын магнитофонна устан үйэтиппиттэрэ билигин институт саамай сыаналаах, сэдэх фонотеката буолан хараллан сыталлар. Ити курдук кэми сырсан, кэмигэр өйдөөн-толкуйдаан дьаһаммыттарыттан бүгүнгү фольклор сайдыыта, фольклору үөрэтээччилэр дьохуннаах ситиһиилэрэ олохтоммуттара. Николай Васильевич Емельянов үөрэнээччилэрдээх. Кини салалтатынан аспирантураба үөрэммиттэр билигин фольклору үөрэтиигэ сыстан, таһаарылаахтык үлэлиилэр. Онон Емельянов оскуолатын быһаччы ааспыт учуонайдар билигин бэйэлэрэ киһи мьыммат үгүс үлэлэрдээхтэр, кинилэр билигин бэйэлэрэ наука доктордара, наука кандидаттара. Наука суолун тэлэригэр сирдээбит учууталын Г.У. Эргис кэриэһин толорон, наукаба «онкулу олохтоохтук охсубута» биһиги биир дойдулаахпыт Н.В. Емельянов.

*Сардаана Тимофеева,
Н.И. Прокопьев аатынан Хатыы
орто оскуолатын IX кылааһын үөрэнээччитэ.
(Салайааччы М.И. Семянова)*

СААХАРДААХ ДЬУОНА «КУЛДУС БӨҖӨ» ОЛОНХОТУГАР АХСААН ААТ КӨСТҮҮТЭ

Бу үлэбэр биир дойдулаабым Ньурба оройуонун Хатыы нэһилиэгин олонхоһута Ион Матвеевич Харитонов-Саахардаах Дьуона «Кулдус БөҖө» олонхотун ааҕан баран, ахсаан аатын ырыттым. «Кулдус БөҖө» олонхожо 7004 строка баар, онтон тыла 414036. Ахсаан аат барыта 404 тыл. Онтон ытык ахсаана 133. Былыр-былыргыттан биһиги өбүгэлэрбит чуолаан 3, 7, 9 чыыһылалары хоһуйууларга тутталлара. Оттон олонхожо Л.Л. Габышева «Функции числительных в мифопоэтическом тексте на материале олонхо» диэн үлэтигэр суруйбутунан, ордук сөбүлээн 1, 2, 3, 7, 8, 9, 12, 30, 40, 70, 90 сыһпаралары

тутгаллар эбит. Сахардаах Дьуона 3, 7, 9 сыыппаралартан ураты манньк ахсаан ааттары ордук туттар эбит: 2, 5, 10, 30, 1, 44, 4, 8, 100, паараласпыт чыыһылалары, үс биирэ диэннэри. Олортон ордук элбэхтэ 1, 2, 4, 8 сыыппаралары туһаммыт эбит.

Холобур:

— биир сыыппараны 21 төгүл туттубут: *биир бириэмэбэ, биир хоннобун аайы, биир ыйданна, биир сулуугурас хатын мас, биир хонон, биирдэнэргэ барбыта, биир эрэ суол, биир суол ас, биир эмит чуор мунуугу, биир да сиргэ, биир борооску, биир эмэ уоп эттэ, биир эмэ хамыйах мииннэ, биир оҕо, биирдээбиттэн бэйэбит киэнин, биир тойон тиит, биир уллунах туората тумсулаах, биир сиргэ тийиэн, биир уллунаҕын устатын, биир уллунаҕын устата, биир суол.*

— икки сыыппараны 64-тэ туттубут: *икки дьэنگэлэ таас, икки чанчыгынан, икки ытыһын тоһуя сылпыта, икки ытыһын быһыһынан, икки тэтэркэй имнээх, икки сааскы атыыр ымыыны, икки имин хаана, о.д.а.*

— түөрт сыыппараны 37 төгүл: *түөрт кырыылаах, түөрт атахтаах, түөрт кырыылаах, түөрт муннугун диэки, түөрт муннугуттан, түөрт күүстээх этин быллтара, түөрт атахтаах, түөрт хоннобун аайы, түөрт ыйданна, түөрт кырыылаах, түөрт хонон түөртэммитэ, о.д.а.*

— абыс сыыппараны 42-тэ: *абыс биһин ууһугар, абыстаах атыыр, абыс кырыылаах күөх барбалдьын, абыс үрэх тухары, абыс салаалаах, абыс былас окко дьүүрэлээх, абыс салаалаах, абыс үрэххэ, абыс салаалаах, абыс арсыын, ааттамматах абыс биһин ууһун, абыс биис, абыс атыыр, абыс кырыылаах, абыс бинтиилээх, о.д.а.*

Сахардаах Дьуона биир сыыппараны бириэмэни, предмет бэлиэтин көрдөрөөрү, икки сыыппараны — эттиги, киһи чааһын көрдөрөөрү уонна тэнгэнэн көрүүгэ, түөрдү — предмет бэлиэтин, бириэмэни быйыыга, хабаатыннарар ситимгэ, абыһы — предмет бэлиэтигэр, уларыйбат эпитеккэ, кээмэйгэ, сылгы сааһыгар, омунааһынҥа туһаммыт. Сахардаах Дьуона «Кулдус Бөбө» олонхотугар төһө уонна кэрискэ ахсаан ааттары туттар эбит. Барыллааһын ахсаан ааты абыһахтык туттубут, бытархайы биирдэ туттубут. Ахсаан аат сыһыат суолталаммыт тыла эмиэ абыһах. Үлтэһик ахсаан ааты олох туттубатах.

Манан сылыктаатаахха, Сахардаах Дьуона олонхотугар ахсаан ааты дэлэйдик туттар, ордук үгүстүк ытык ахсаантан ураты *биир, икки, түөрт, абыс чыыһылалары* туттубут.

Хас биирдии сыыппаралара дирин суолталаах, өйдөбүллээх, олобу кытта ыкса сибээстээх эбиттэр.

*Сардаана Фёдорова,
VI кылаас үөрэнээччитэ.
(Салайааччы: Т.И. Фёдорова)*

САХА СИРИН БӨДӨН УЧУОНАЙА — БИЙГИ БИИР ДОЙДУЛААХПЫТ Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВ

Николай Васильевич аҕата Василий Фёдорович Емельянов, ийэтэ Анна Егоровна Кузьмина диэннэр. Бэрт элбэх оҕоттон кини уонна балта Катя тыыннаах хаалбыттар.

Герасим Иванович Васильев суруйарынан, Николай Васильевич ийэтинэн Бүөтүр Силэпсиэп-Дьоондоор кулуба быраата Ылдьаа Силэпсиэптэн төрүттээх эбит. Бу Ылдьаа Силэпсиэп Дьаархан нэһилиэгин ыстаарыстатынан талылла сылдыбыт, ол гынан баран убайа Бүөтүр Силэпсиэп бэрээдэгин көрбөт, убайа нэһилиэнньэ хам-бааччы олобун аймыыр диэн дуоһунаһыттан босхолообуттар.

Ылдьаа Силэпсиэп сылынай нуучча кыһын кэргэн ылан икки уолламмыт: Сүөдэр уонна Суон Уйбаан, Ильиновтар диэн. Суон Уйбаан үс уоллаах: Баһылай, Миитэрэй уонна Өлөксөөндүр. Балартан Баһылай чаччынанан, Өлөксөөндүр ыстаарыстанан талылла сылдыбыттар.

Баһылай Уйбаныаптан икки уол, биир кыыс төрөөбүттэр: Сэмэн-Боккуот, Уйбаан кинээс уонна Ньан кыыс. Боккуот элбэх оҕолоох эбит. Олортон биир кыыс Дьаархан кинитигэр Кууһумуун Дьөгүөргэ кэргэн тахсан Аана, Мэхээлэ диэн оҕолордоммут. Николай Васильевич — бу Боккуот сиэнэ Аана уола.

Мин эбэм Ксения Николаевна — Суон Уйбаан (Кырыаран) төрдүс уола Иванов Николай Иванович-Күл Баттах кыра кыһа. Иванов Николай Иванович-Күл Баттах чаччыналыы сылдыбыт. Онон эбэм уонна Николай Васильевич чугас уруулуу эбиттэр.

Николай Васильевич аҕатынан төрдө иннэ Этһиһилээхтэн саҕаламмыт. Ньурба биллэр фольклорһа Николай Тарасович Степанов суруйбутунан, Ньырбакаан орто уола Ырыа Быркынаа хоту баран, тонус кыһын кэргэн ылан, билинги Дьаархан сиригэр кэлэн, олохсуйбут. Дьаархан диэн оҕоломмут. Дьаархан Таркаайы, оттон Таркаайы суос-соҕотох Боруллуу диэн уолламмыт. Боруллуу тоҕус уолламмыт, олортон биирдэстэрэ Этһиһилээх эбит. Бу Этһиһилээхтэн Куоһуркаан удьуора саҕаламмыт. Куоһуркаан төрөппүттэрин да, бэйэтин да дьингнээх ааттара умнуллубут. Кинилэр сүөһү баайдаах эбиттэр. Куоһуркаан дьонтон хомуллар дьаһаабы Дьокуускайга таһара үһү. Ол сылдьан, нуучча дьаамсыгын кыһын күрэппит. Атын үһүйээннэ кэпсэнэринэн, Куоһуркаан Дьокуускайга нуучча кинээһин ыһыаҕар тустан тэнгнээбин булбатах, онтон барарыгар ол

кинээс кыыһын уоран матаабыга уган илдэ барбыт. Куоһуркааннаах түөрт оҕоломмуттар: Улахан Ньэмилийээн, Кыра Ньэмилийээн, Дьэргэйэр уонна биир кыыс. Кыра Ньэмилийээнтэн Быһалытар Сүөдэр, Мэйик уонна биир кыыс төрүүллэр. Быһалытар Сүөдэр аҕыс уолламмыт, биир Чырах Аана диэн кыыстаммыт. Уолаттар ааттара: Уйбааһа, Масчыт, Бааска, Ньэччээһэ Өлөксөй, Маайка Бүөтүр, Кинкис, Тараҕай Уйбаан, Бачыынка Баһылай. Бу Быһалытар Бааската Боккуот сиэнэ Аананы кэргэн ылбыт. Кинилэр элбэхтэ оҕоломмуттар эбит да, оҕолоро олох турбат эбит. Ол иһин уол оҕо төрөөтүн кытта хотонно таһааран, хотон түннүгүнэн Дуолгай-Павлова Даарыйа диэн эмээхсингэ биэрбиттэр. Дуолгай эмээхсин оҕону сиир абааһыны муннараары бэрт уһуннук кэннинэн хааман, дьиэтигэр илдээн, икки сылтан ордук кэмгэ ииппит. Бу оҕо — Николай Васильевич Емельянов.

Мин эһэм Иннокентий Петрович Фёдоров Николай Васильевич аҕатын кытта бииргэ төрөөбүт Маайка Бүөтүр уон биэс оҕотуттан суос-соботоох хаалбыт уол. Онон эһэм Николай Васильевичтыын бииргэ төрөөбүттэр оҕолоро. Эһэбин эмиэ санга төрөөтүн кытта хотон түннүгүнэн Дуолгай эмээхсингэ биэрбиттэр. Эһэм оронугар сана төрөөбүт ыт оҕотун укпугуттара унуохтарын сиэтэн, икки хараҕа суох буолан, эрэй бөбүтүн көрөн өлөөхтөөбүт үһү. Оттон Дуолгай эмээхсин: «Киэсэбин түннүгүнэн ылан баран, икки биэрэстэ курдук кэннибинэн хааман абааһыны муннараммын оҕобун киһи гыммытым», — диэн дьонно кэпсиирэ дириллэр.

Николай Васильевич дьонноро Дьаарханга Андылаахха олорбуттар. Кини онно төрөөбүт. Олох кыра эрдэбинээбитин туһунан чуолкай биллибэт. Биир балтылаах, Катя диэн. Катя наһаа кыраһыабай эбит: сyp-сырдык хааннаах, кыһыл өгнөөх баттахтаах, киэн арылхай харахтаах уонна дьоно мааны баҕайытык таһыннарар эбиттэр. Бу кыыс уон иккитигэр-үһүгэр эмиэ ыалдьан өлбүт. Онон Николай Васильевич дьонугар соботоох хаалбыт.

Николай Васильевич кыратыгар элбэхтик эрэи билбит. Ол кинилэр аймахтара бары кулаактааһынна түбэспиттэрэ буолар. Василий Фёдоровиһы, бэйэтин кэмигэр үөрэхтээх киһини, кулаак, «норуот өстөөҕө» диэннэр хаста да хаайа сылдыбыттар. Ол гынан олорор дьиэтин кулаактаан былдыан ылбыттар уонна оскуола дьиэтэ гыммыттар. Холкуоска суотчутунан үлэлиир эбит. Онон олорор дьиэтин былдытан, Ньурбаҕа көспүт, онно улахан ыскылаакка эмиэ суотчугтаабыт. Онтон Мархаҕа көспүттэр.

Оттон мин эһэм ииппит аҕатын, Улахан Ньэмилийээн уола Ыстапаны, олох да ытылларга уурбуттар буолан баран кэлин босхолообуттар. Хайдах, тоҕо быһаммыта биллибэт.

Николай Васильевич 1938 сыллаахха Марха сэттэ кылаастаах ос-

куолатын бүтэрэн баран, Ньурба орто оскуолатыгар ахсыс-тохсус кылаастарга маннайгы выпускниктары кытта үөрэммит. Онтон ыалдьан оҕолоруттан хаалан, 1942 сыллаахха бүтэрбит. Онтон 1944 сыллаахха диэри Марха сэттэ кылаастаах, Сүлэ начаалынай, Ньурба орто оскуолаларыгар учууталлаабыт. 1944 сылтан 11 сыл устата Марха оскуолатыгар завучунан үлэтиир. Үлэтигэр сүрдээх эппиэтинэстээбин, кыһалымтыатын Герасим Иванович бэлиэтиир. Бу кэмнэ кини кэргэннэнэр, кэргэнэ Евдокия Семёновна Андреева диэн. Уһуннук олорботохтор, икки-үс сыл олорбуттары кэннэ кэргэнэ ыалдьан өлөр, оҕоломмотохтор.

Онтон 1950 сыллаахха Марха учаастактаабы балыһатыгар кылаабынай бырааһынан ананан кэлбит Омскай кыһын Валентина Григорьевна Вышегородцеваны кэргэн ылар. Бу нуучча омук кыһын кытта 50-ча сыл бэрт иллээхтик олорбуттар. Иккис кэргэнигэ эмие оҕоломмотох. Инньэ гынан Галя диэн ааттаах нуучча кыһын уонна ону таһынан уруу кыыстарын Ольга Михайловнаны ииттэлэр. Кыргызтарын дэлби маанылаан, атаахтатан улаатыннартаабыттар, үөрэтэрбиттэр, олохторун онортообуттар. Галя — география учуутала, Попов Владимир диэн техникскэй үөрэхтээх нуучча кинигитигэр кэргэн тахсан, икки уоллаах. Уолаттартан биирэ Нерюн-грига олоор.

Николай Васильевич педагогическай институту 1954 сыллаахха кэтэхтэн үөрэнэн бүтэрбит. Оскуола партийнай тэрилгэтин сэкирэтэринэн үлэлээбит. Үөрэбин бүтэрээт, наука эйгэтигэр үлэтин саҕалыыр. 1963 сыллаахха «Якутские пословицы и поговорки» диэн диссертацияны көмүскээн, филологическай наука кандидата буолар. 1992 сыллаахха бэчээккэ тахсыбыт үлэлэринэн киниэхэ филологическай наука докторун аата инэррилэр.

1958 сыллаахха аспирантураны бүтэрэн баран, тыл, литература уонна история институтугар үлэбэ киирбит. Онтон ыла ханна да халбарыйбакка бу институтугар 2000 сыллаахха диэри, олобун бүтэһик күннэригэр диэри үлэлээбит. Бу 43 сыл устатыгар фольклор салаатын салайбыт.

Николай Васильевич 80-тан тахса араас монографиялар, ыстатыйалар ааптардара. Үйэтин тухары саха төрүт баайын, тылынан уус-уран айымньыларын дыанынан туран үөрэппитэ таах хаалбатах. 2005 сыллаахха сэтинньи 24 күнүгэр ЮНЕСКО саха героическай эпоһа Олонхону киһи аймах тылынан култууратын нэһилиэстибэтинэн биллэрбитэ. Олонхо бу курдук сүдү суолталанарыгар биһиги биир дойдулаахпыт, аймахпыт Николай Васильевич биллэркөстөр кылааты киллэрбит фольклористартан биирдэстэрэ буолара саарбахтаммат.

Мин төрөөбүт Саха сирин барба баайын — тылынан уус-уран

айымнытын, эпоһы чинчийбит, дойдубут науката сайдытыгар олобун барытын анаабыт, олонхону аан дойду таһымыгар таһаарбыт саха биир биллиилээх сүдү учуонайын сыдыана буоларбын билэммин сүрдээбин астынным, киэн тутта санаатым. Инникитин абаҕам Николай Васильевич Емельянов олобун олуктарын, үлэлэрин чугастык уонна киэнник билсиэхпин баҕарабын.

БЭҢИС ТҮҢҮМЭХ

**ФОЛЬКЛОРИСТ, ФИЛОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКА ДОКТОРА
Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВ ТӨРӨӨБҮТЭ 90 СЫЛЫГАР АНАЛЛААХ
ТӨГҮРҮК ОСТУОЛ**
(Дьокуускай к.)

*Айталина Ахметовна Дмитриева,
кандидат филологических наук, младший научный сотрудник
сектора якутского фольклора ИГИиПМНС СО РАН*

СЮЖЕТЫ ОЛОНХО ВИЛЮЙСКОГО РЕГИОНА

В эпических сказаниях, особенностью которых является высокая степень типизации, трудно выявить своеобразие, которое, тем не менее, есть. Якутский героический эпос состоит из нескольких эпических традиций: центральной, виллойской и северо-восточной. На образование локальных традиций олонхо повлияли территориальные, исторические особенности регионов. Все три группы героического эпоса якутов близки между собой, у них общий мифологический фон, единый канон сюжетообразования, системы образов. Между тем замечаются особенности в исполнении, сюжетике, образах, поэтико-стилевых средствах.

В Виллойском регионе бытование эпоса сохранилось вплоть до 90-х гг. XX в. в силу определенных исторических, географических условий (отдаленность от центра, меньшее распространение христианства, массовой культуры, борьбы в 20-30-х гг. XX в. с шаманизмом, распространившейся и на фольклор).

В сюжетике обнаруживаются некоторые особенности в композиции сказания, проявленные вставным песнопением-тойуком, относительно небольшим объемом олонхо, присутствием древнего мотива о сотворении мира, отсутствием некоторых сюжетно-тематических

групп олонхо (заселение Среднего мира племенами ураангхай-саха, женщины-богатырки — первые люди Среднего мира).

Н.В. Емельянов распределяет сюжеты якутского героического эпоса на следующие тематические группы: олонхо о заселении Среднего мира племенами ураангхай-саха; олонхо о родоначальниках ураангхай-саха и олонхо о богатырях, защитниках племени айыы аймага и ураангхай-саха.

В олонхо Вилюйского региона не установлено олонхо о заселении Среднего мира племенами ураангхай-саха. Однако предполагается, что олонхо «Сын кобылы Бэйбэлджин», варианты которого упоминались в репертуаре сказителей, относились к данному типу.

В группу олонхо о родоначальниках ураангхай-саха относится 21 текст. Эта тематическая группа состоит из следующих подгрупп: цикл о родоначальнике по имени Эр Соготох; олонхо о родоначальниках ураангхай-саха; олонхо о внутрисемейных отношениях; «брат и сестра»; «братья-родоначальники ураангхай-саха». Здесь не встречаются подтипы «родоначальники ураангхай-саха из чужого племени» и «родоначальник и его чудесный сын-бык».

Из 19 сказаний о родоначальнике по имени Эр Соготох записаны только олонхо В.О. Каратаева (три варианта), А.С. Васильева и Н.Г. Тагова. В результате сравнения сюжетных схем, образов мы пришли к выводу, что тексты двух первых олонхосутов имеют схожую черту, а нюрбинская версия совершенно отличается от них.

Сюжеты олонхо о родоначальниках племени ураангхай-саха, совершающих героические подвиги во имя продолжения своего рода, процветания жизни в Среднем мире, представлены в олонхо «Кёгюл Бёгё», опубликованном Р.К. Мааком, «Богатырь Тонг Саар» С.Н. Каратаева, «Богатырь Тёбёт Мэник» С. Еремеева-Дэдэгэс, «Кёр Буурай» Н.С. Александрова, «Богатырь Дылырдаайы» И.П. Кутурукова, «Сын кряквы Кюн Нюргун» А.П. Амбросьева и «Богатырь Ого» Д.С. Семенова. В вариантах олонхо «Кёр Буурай» обнаруживается переход от второй группы сюжетов к третьей. При сопоставлении двух вариантов олонхо «Богатырь Дылырдаайы» нами обнаружено, что вторая запись по качеству уступает первой.

Олонхо о внутрисемейных отношениях представлены в двух текстах: «Сююлэджин Боотур» (взаимоотношения между братом и сестрой) и «Богатырь Одун Чуураа» (между женихом и братом невесты). Предположительно что эта подгруппа появилась позже, так как в олонхо изначально изображались отношения между племенами айыы и абаасы.

В подгруппу «Брат и сестра» входят олонхо «Богатырь Кюн Эрили» в исполнении И.М. Харитоновой, «Богатырь Юрюнг Уолан» И.С. Рожина, «Ого Дуулах» Н.Г. Иванова, «Богатырь Ого Дуулага»

Н.Г. Тагрова, «Богатырь Кюн Саарыстыба» И.Е. Торохова. Здесь богатырь спускается из Верхнего мира вместе с сестрой, также обладающей богатырскими качествами.

Сюжетная линия олонхо о братьях-родоначальниках ураангхай-саха («Именитый Адаам Саар» И.Д. Павлова, «Богатыри Тيومэн Тююрэй и Киндили Хаадыат» Ф.Н. Тимофеева-Биэчэрэ, «Богатырь Юрюнг Ерюел» Д.С. Сергеева) осложняется появлением дополнительного героя.

Третью группу олонхо объединяет тема защиты племени айыы аймага от агрессивных действий абаасы. Сюда входят 19 эпических сказаний. Этот сюжетный тип подразделяется на два подтипа: 1) олонхо о защитниках племени айыы аймага, поселенных из Верхнего мира в Средний мир («Нюргун Боотур»); 2) олонхо о защитниках племени айыы аймага, родившихся и выросших в Среднем мире. В олонхо Вилуйского региона встречается только второй подтип.

При сравнении двух вариантов олонхо «Уол Дуолан» М.З. Мартынова мы обнаружили сходство в сюжетно-композиционной структуре.

В Вилуйском регионе из 18 олонхо с главным героем Бэриэт Бэргэн записаны только два варианта в исполнении С.Г. Егорова. Сравнение этих двух вариантов показывает схожесть сюжета, кроме вступительной части. Фольклористам удалось записать два варианта «Эрбэхтэй Бэргэн» В.О. Каратаева и одну версию в исполнении Б. Алексева. Варианты олонхо показали относительную неустойчивость сюжета, а в версии обнаруживается сходство только в главном герое. В двух олонхо В.Д. Егорова-Айах «Богатырь Уол Туралыма» и «Богатырь Ого Дуулах» обнаруживается близость сюжетов, имен персонажей, кроме главных героев.

Рассмотрены тексты олонхо без вариантов: «Аджык Боотур» в исполнении А.С. Васильева, «Кулдус Бёгё» И.М. Харитонова, «Джирбинэ Боотур» В.О. Каратаева, «Богатырь Тёбё Тёрюёх» И.М. Жендринского, «Богатырь Ого Джулаахы» С.В. Петрова, «Хардааччы Бэргэн» А.Т. Титарова, «Богатырь Уол Туйгун» Г.С. Семенова, «Ого Тулаайах» А.П. Амбросьева.

Олонхо о женщинах-богатырках бытовало достаточно широко. Встречаются подтипы олонхо об устройстве семьи и защите племени айыы («Кыыс Кыыдаан» С.А. Зверева-Кыыл Уола) и усмирении богатырки родным сыном — защитником племени айыы («Богатырка Кыыс Джуурая» Г.В. Дуякова).

Таким образом, не обнаружены тексты олонхо о заселении Среднего мира племенами ураангхай-саха (I), что объясняет отсутствие отдельных сюжетных мотивов. Группы олонхо о родоначальниках (II) и защитниках племени айыы и ураангхай саха (III) занимают особое место, представлены в равных количествах текстов. Не встре-

чаются подтипы «родоначальники ураангхай-саха из чужого племени» и «родоначальник и его чудесный сын-бык». Обнаруживается переход от второй группы сюжетов к третьей.

*Дора Егоровна Васильева,
доктор филологических наук,
научный сотрудник ИГиПМНС СО РАН*

СЮЖЕТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ОЛОНХО К.Г.ОРОСИНА «НЮРГУН БООТУР СТРЕМИТЕЛЬНЫЙ»

Работы Н.В.Емельянова видного якутского исследователя-фольклориста были известны далеко за пределами Якутии. Его как ученого высоко ценили исследователи Новосибирска, Петербурга, Улан-Удэ, а также Казахстана, Алтая, Бурятии и т.д.

Н.В.Емельянов долгие годы работал заведующим сектором литературы и фольклора Института языка, литературы и истории. Под его руководством в стенах нашего института плодотворно трудились известные ученые Г.К.Боескоров, Г.М.Васильев, Н.П.Канаев, В.А.Семенов, а также участник Великой Отечественной войны Николай Захарович Копырин. Институтские сотрудники-коллеги считали наш сектор литературы «горячим цехом». Долгие годы шли ожесточенные споры вокруг имен основоположников якутской литературы и других проблем литературы и фольклора. Действительно, работа заведующего сектором требовала от Н.В. Емельянова глубоких знаний, сильной выдержки, такта и требовательности.

Н.В.Емельянов опубликовал несколько монографий, изучив сюжеты якутского олонхо и множество мифов народов Якутии и Сибири. Так, в 1980 г. он опубликовал в Москве книгу «Сюжеты якутских олонхо», а также в Якутске большую статью «Мифологические божества в олонхо «Потомки Юрюнг Айыы Тойона» и «Баай Барыбылаах — дух-хозяин черного леса» в книге «Мифология народов Якутии». А также перу Н.В. Емельянова принадлежит монография, изданная в Москве в 1983 г. «Сюжеты ранних типов якутских олонхо», а также работы «Сюжеты олонхо о родоначальниках племени», изданная в Москве в 1990 г. Читатели знакомы с работой Н.В.Емельянова «Якутские мифы и олонхо», опубликованной в 1993 г. в Якутске.

Ученые-фольклористы Н.В.Емельянов и В.Т.Петров принимали самое длительное участие в серии «Фольклорное наследие народов Сибири и Дальнего Востока». Так, они являются авторами статьи «Эпическая традиция якутов и этническое самосознание».

Свою небольшую статью хочу посвятить монографии о сюжете якутских олонхо о защитниках племени саха, изданной в Новосибирске в 2000 г.

По исследованиям многих фольклористов, олонхо несет древнюю генетическую связь с другими эпическими традициями народов Южной Сибири и Прибайкалья. Этот жанр возник в условиях родового строя и формирования этнического самосознания народов, населявших эти места. Потом этот жанр застыл на ранней ступени своего развития.

«Олонхо, — пишет Н.Емельянов, — это героическое сказание о подвигах богатырей, которые являются первыми жителями Среднего мира, родоначальниками и защитниками людей племени ураанхай-саха»¹. Далее исследователь отмечает, что олонхо развивалось длительное время, его сюжеты постоянно дополнялись и развивались.

В монографии «Сюжеты олонхо о защитниках племени» Н.В.Емельянов в основном рассматривает олонхо Н.Г.Абрамова «Ёлбёт Бэргэн», олонхо Н.Ф.Попова «Тойон Нюргун» и олонхо К.Г.Оросина «Нюргун Боотур Стремительный».

В этой статье хочется остановиться на олонхо К.Г.Оросина «Нюргун Боотур Стремительный», сюжетное строение которого рассмотрел в своей работе Н.В. Емельянов.

Сын крупного таттинского богача Григория Григорьевича Оросина — Константин Григорьевич Оросин, будучи грамотным, под влиянием политссыльных Э.К.Пекарского, В.М.Ионова и др. записал олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» от устного поэтического творчества Таттинского улуса. Вообще К.Г.Оросин был большим собирателем устного народного творчества, певцом-импровизатором.

Олонхо «Нюргун Боотур Стремительный», записанное К.Г.Оросиным, было издано в 1907 г. в издании АН в Санкт-Петербурге. В 1947 г. известный фольклорист Г.У.Эргис завершил научное издание олонхо К.Г.Оросина с переводом на русский язык, вводной статьей, комментариями, словарями, указателями мифологических и эпических имен и названий. Работа получила высокую оценку среди научной общественности и была защищена Г.У.Эргисом в качестве кандидатской диссертации.

Идейное содержание и сюжет олонхо К.Г.Оросина явились основой для написания П.А.Ойунским олонхо «Нюргун Боотур Стремительный». Олонхо П.А.Ойунского позже было переведено на русский язык замечательным переводчиком эпосов поэтом Вл.Державиным.

Исследуя сюжетостроение олонхо «Нюргун Боотур Стремитель-

---

¹ Емельянов Н.В. Сюжеты олонхо о защитниках племени. — Новосибирск: Наука, 2000. — С. 4.

ный» К.Г.Оросина, Н.В. Емельянов сравнивает издания этого текста под редакцией Э.К.Пекарского и Г.У.Эргиса и находит общие черты с олонхо Н.Г.Абрамова «Ёлбёт Бэргэн» и Н.П.Попова «Тойон Нюргун». В результате исследований во вступительной части олонхо, созданных Н.Г.Абрамовым, Н.П.Поповым и К.Г.Оросиным, Н.В. Емельянов обнаруживает также различия: «В олонхо Н.Г.Абрамова и Н.Ф.Попова земля обрисована как местожитительство родоначальников племени и богатырей; в олонхо же К.Г.Оросина — это свободная земля, которая становится предметом раздора и распрей между людьми айбы и племенем абаасы»².

В олонхо Н.Т.Абрамова и Н.Ф.Попова земельные споры отсутствуют; основу сюжета в них составляют мотивы похищения абаасы женщин айбы, соперничества женихов, освобождение захваченных абаасы людей. В олонхо К.Г.Оросина вносится новая тема о земельной территории, предназначенной айбы аймага, но подвергающейся угрозе захвата племени абаасы³.

В этой части сюжета олонхо, названной как «Поселение Нюргун Боотура и его сестры в Среднем мире», Н.В.Емельянов указывает, что главные герои имели небесное происхождение, о чем говорится в олонхо Н.Т.Абрамова и Н.Ф.Попова. А в олонхо К.Г.Оросина с самого начала действуют божественные силы из-за сложного, бедственно-го положения жителей Среднего мира — племени айбы аймага.

В сюжетной части «Похищение сестры Нюргун Боотура Айталы Куо богатырем Нижнего мира и ее освобождение» исследователь находит много сходных черт с олонхо Н.Ф.Попова.

В этой части сюжетной линии происходит завязка этого эпического произведения. Именно похищение женщины в олонхо К.Г.Оросина и Н.Ф.Попова послужило завязкой дальнейшего развития сюжетов этих произведений. Исследователь подробно раскрывает в этой части эпизод похищения Айталы Куо, борьбу Нюргуна за ее спасение и участвовавшей в ее освобождении старшей сестры Айбы Умсуур удаганки.

В следующих частях сюжетной линии олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» Н.В. Емельянов довольно подробно описывает спасение Туйаарымы Куо из другого племени айбы аймага, родоначальниками которых были Сабыйа Баай Хотун и Саха Саарын Тойон. В этой части сюжетной линии Нюргун Боотур освобождает Туйаарыму Куо от притязаний нежеланного жениха-абаасы Тимир Дьэһиктэй. Еще есть другой сходный эпизод олонхо Н.Ф.Попова и К.Г.Оросина — это столкновение неузнанных братьев. В данном случае неуз-

---

² Там же. — с. 133.

³ Там же. — с. 156.

нанным братом является Юрюнг Уолан, в конце сюжетной линии Нюргун Боотур и Юрюнг Уолан обнаруживают свое кровное родство.

Сюжет боя между двумя братьями известен в мировом эпосе давно. Об этом Н.В.Емельянов поясняет так: «Видимо, это связано с тем, что по эпическим законам богатство возможно лишь в молодые годы героя, до женитьбы, а после женитьбы он живет обычно мирной жизнью родоначальника и его боевые дела продолжает сын»⁴.

Последней ветвью сюжетного развития олонхо К.Г.Оросина является «Сватовство Нюргун Боотура. Последний подвиг богатыря». В этой части своей работы исследователь вкратце раскрывает главную суть этой сюжетной линии. Нюргун Боотур, спустившись в Нижний мир, уничтожает логово абаасы Алып Хара и женится на богатой Айталын деве Кыламаннаах Кыыс Ньургун. Здесь решается судьба Айталын Куо, за которую сватается Айыы Дьурагастай — брат Кыыс Нюргуна. Свое счастье находит и Туйаарыма Куо: она выходит замуж за Юрюнг Уолана. Все дети Средней земли становятся родоначальниками племени саха.

Н.В.Емельянов подробно раскрывает образ главного героя — Нюргун Боотура, образы его братьев — Мелсют Беге и Юрюнг Уолана, анализирует женские образы, а также старшей сестры Нюргун Боотура Айыы Умсуур удаган, родоначальников, противников Нюргун Боотура и других мифологических персонажей.

В заключительной части своего исследования Н.В. Емельянов подчеркивает: «В олонхо о защитниках племени тема героического сватовства отодвигается на задний план, и на первое место выдвигается тема защиты племени от агрессивных действий абаасы и освобождение соплеменников из плена абаасы... Национальное самосознание ярко выражается в защитниках племени. Развитие образа героя идет по схеме: первый человек в Среднем мире (Дыырай Беге) — родоначальник (Эр Соготох) — защитник племени (Юрюнг Уолан)»⁵.

Таким образом, олонхо о защитниках племени объединяет одна общая тема — тема защиты айыы аймага от враждебных сил. Тема героического сватовства защитника племени составляет основное сюжетное развитие таких олонхо как «Албын Бэргэн» Н.Г.Абрамова, «Тойон Ньургун» Н.Ф.Попова и «Нюргун Боотур Стремительный» К.Г.Оросина. Впоследствии якутские писатели, опираясь на такие фольклорные произведения, создавали романы на интересную тематику.

---

⁴ Там же. — с. 158.

⁵ Там же. — с. 159.

*Василий Васильевич Ушницкий,
кандидат исторических наук,
научный сотрудник сектора этнографии народов
Северо-востока России ИГиИПМНС СО РАН*

АРХАИЧЕСКИЙ ПЛАСТ ЛЕКСИКИ НАРОДА САХА: К ВОПРОСУ О ЮЖНОЙ ПРАРОДИНЕ

В словарном составе языка эпических сказаний встречаются архаичные слова, отражающие определенную эпоху, заимствованные слова как следствие языковых контактов и, конечно, слова из разговорного языка, так как эпические сказания являются подлинным жанром устного народно-поэтического творчества. Все это в совокупности и составляет фольклорный язык.

После принятия мировой религии народы Евразии, ранее не имевшие своей государственности, приобщались к письменной культуре, принимали государственную идеологию, начинали обучаться в учебных заведениях. Тем самым они присоединялись к тому или иному мировоззрению, у них складывалось мировосприятие. Но до принятия зачатков цивилизации у бесписьменных народов существовало свое мировоззрение, которое они передавали новому поколению. Аналогом христианского (исламского), буддийского, научного мировоззрения у народов, еще не принявших мировую религию, можно считать эпос. При этом сравнить можно только тесно связанный с мифологией архаический эпос. Архаический эпос отражает символическое мировосприятие Вселенной. Любое олонхо начинается с описания страны героя, где описывается природа родного края героя. Эпизоды описания сфер Верхнего и Нижнего миров относятся к мифологическому воззрению. У первобытных народов мифология как духовное мировосприятие заменяло естествознание. И в наши дни в кинематографе и в литературе большую популярность имеет жанр фэнтези, видимо, это связано с наличием устойчивых архетипов в сознании человека. Но все-таки думается, что вряд ли только сложные мифологические схемы, любовь к фантазиям могла побуждать людей XIX и начала XX вв. вечерами слушать олонхо. Все-таки олонхо, видимо, имело какое-то отношение к их повседневной жизни и могло иметь какое-то нравоучительное значение. В тексте олонхо встречается много чисто семейных сцен, глубоко запрятаных под древние мотивы борьбы с девушкой абаасы — злого начала. Безусловно, сюжеты архаического эпоса возникли и бытовали еще в глубокой древности. Так, богатыри олонхо вооружены каменным оружием, их мышление напоминает сознание древнего человека. В этом отношении сюжеты и сам текст олонхо могли бы быть чрезвычайно полезными для исследователей, изу-

чающих каменный век, образ мышления древнего человека. Надо полагать, что архаический эпос для первобытного человечества заменял современный театр и литературу. Но удивительно, что народ саха сохранил архаический эпос как свое достояние. Это могло быть связано с самим фактом рождения народа в Среднем мире, т.е. на Средней Лене, его детским возрастом, с ожившими древними образами. В его основу могло быть положено как мировоззрение неолитического аборигена Лены, так и южных предков. У южносибирских тюрков есть такие же эпосы с архаическими сюжетами. В стелах окуневской культуры отражены древнейшие мифологические представления людей, вступивших в бронзовый век прямо из каменного века. Безусловно, истоки олонхо имеют такие же древние истоки четырехтысячелетней давности. В то же время популярность олонхо в якутской среде можно объяснить его нравственно-воспитательным значением, как для взрослого населения, так и подрастающей молодежи. В обществах, еще не сформировавших свою государственную идеологию, духовная и воспитательная функции принадлежали не только шаманам, но и сказителям. Якутская молодежь через олонхо воспитывалась в страхе от козней абаасы, что не могло не иметь нравственного значения. Через символическую борьбу с женским началом богатыря олонхо происходило преодоление скрытых, тайных желаний. Девушка, с детства слушавшая олонхо, не могла не быть воспитана в уважении к традициям семейной жизни, в страхе от сурового наказания за непослушание традиций.

Согласно версии Ш.Гаадамбы, лексема Олхон лежит в основе этнонима *олхонууд* 'досл. холмы', из которого, согласно «ССМ», происходила мать Тэмучжина Оэлун. Автор переводит название как 'те, которые обитают по холмам' (цит по: Сундуева). Режиссер фильма «Тайна Чынгыс Хаана» А.С.Борисов утверждает, что слово *олонхо* легло в основу этнонима *олхонуты*. По мнению К. Райхла, слово олонхо происходит от огузского слова олон — песня.

В олонхо «Ала Булкун» имеется лексема *Бархан*. Корень **barq* 'нечто большое, громоздкое' прослеживается в названии общепурятской святыни — Бархан. Гора Бархан расположена в Курумканском районе РБ (2585 м), сведения о её почитании встречаются в древних бурятских мифах и тибетских текстах. Она является самым почитаемым местом в Баргузинской долине. В монгольском языке словом *бархан* обозначается 'песчаный холм', отсюда термины *барханные пески*, *барханные степи*. Е.В.Сундуева предполагает, что названия Баргузинского хребта Баргажан и одной из его вершин Бархан восходят к одному и тому же корню **barq*. Ороним *baryujin* легко распадается на корень **bary/barq* 'нечто громоздкое, возвышающееся' и суффикс — *jin* (Сундуева, 2010, с. 24). Т.А.Бертагаев

выделяет корень барга ‘грубый, необразованный’ и суффикс *-лжан*, служащий для какого-либо уголка или площади определенной формы (там же).

Данные олонхо говорят о том, что в Среднем мире предков саха, в его западной части будто бы находится «Араат Байгал» или «Арылы Байгал». Отсюда П.А.Ойунский располагал прародину саха «на востоке или в северо-восточном направлении от Аральского моря» (Ойунский, с.128—191). Д.Т.Бурцев утверждает о неправомерности такого вывода, исходя из того, что олонхо является архаическим эпосом и в ней отсутствует метод «конкретного» историзма (Бурцев, с.7). Однако и в архаическом эпосе сохраняются исторические и географические термины, показывающие историческое прошлое данного народа. В северной части пролива Малое море на Ольхоне располагается мыс Арал. Возможно, название сохранилось еще с той поры, когда мыс был островом. Лексема *арал*, состоящая из корня *ar и словообразовательного суффикса — 1, в монгольском языке передает следующие значения: 1) остров; 2) дышло, оглобли; 3) пряжка (ремня, подпруги); 4) телосложение, корпус. В бурятском языке арал манифестирует только две первые семемы ‘остров, телега, оглобли’, в калмыцком *арл* — только первую — ‘остров’ (Сундуева, 2010, с. 27).

В тюркских языках лексема *aral* распространена в значениях ‘остров’ (кирг., узб., каз., алт., башк.), ‘заросли кустарника, главным образом по берегам рек и озер’. Последнее значение представлено в др.-тюрк. *ariu* ‘лес’, якут. *арыы* ‘остров, лесная чаша’. По предположению Н.Н.Поппе, мо. *арал* ‘остров’ является заимствованием из тюркских языков (Сундуева, 2010, с. 27).

Считается, что название бухты Ая происходит от эвенкийского прилагательного *ая* ‘добрый, хороший, приятный, красивый’, семантика которого подходит для номинации бухты (Сундуева, 2010, с. 69). Почти полное отсутствие других названий, восходящих к другим тунгусоманьчжурским языкам, заставило Е.В.Сундуеву обратиться к варианту этимологии на базе монгольских языков. На северном берегу бухты Ая сохранились древние наскальные рисунки, возраст которых насчитывает около двух с половиной лет. Здесь по сей день проводятся шаманские обряды (Сундуева, 2010, с. 70).

Слово *Iutigen* в олонхо связывают с названием родины древних тюрков Отукен. Так как это название связано с Нижним миром, с преисподней, то утверждается, что курыканы — предки саха перечисляемые в качестве основных противников орхонских тюрков, могли знать Отукенскую чернь как место обитания враждебных сил. Теоним *Этуген-эхэ*, номинирует в мифологии монгольских народов обожествленную землю, персонифицированное божество земли

как плодородящее женское чрево. По С.Ш.Чагдурову бур. слово *ut-u-gen* с значением ‘женский детородный орган, орган плодородия’ семантически производно от представления функции матери-земли как начала плодородия (цит по: Сундуева, 2010, с. 73).

По якутской легенде, река Таатта получило свое название от восклицания хоринского старца, переправлявшегося верхом на быке. В хоринском диалекте бурятского языка, как и якутском, есть восклицание «*Оо татай*». По предположению бурятских ученых, имелось божество Тотай, восходящее к древнеегипетскому божеству Тот. На Ольхоне имеется мыс Татайский. Е.В.Сундуева предполагает, что название мыса возникло от глагола *tama* — ‘убывать, спадать, уменьшаться (о воде)’ (Сундуева, 2010, с. 34). Возможно, название *tamar* происходит от названия божества Тотай.

Имеющийся на Ольхоне топоним Елгай Е.В.Сундуева выводит от прилагательного бур. *ялагай/жалагай* ‘плоский, с выступающими краями’ (Сундуева, 2010, с. 35).

Согласно одному сюжету легенд о прародителях, Омогой бай — богач, жил по хребту Хаамар Дабаан, Ат Дабаан и Огус Дабаан. Якутский топоним, фигурирующий в легенде, записанной С.И.Боло, совпадает с названием хребта Хаамар-Дабан в Забайкалье. Хаамар Дабаан с якутского можно перевести как *ходячий перевал*, но Хаамар на уйгурском обозначает *перевал*, а Дабан на монгольском то же самое. К тому же перевал с названием Ат Дабаан имеется на территории Южной Якутии, Название пос. Онохой в Заиграевском районе местным населением производится от сущ. *нохой* ‘собака’ (Сундуева, 2010, с. 31). Однако, по сведениям М.Н.Мельхеева, ойконим Онохой носит антропонимический характер и происходит от фамилии основателя поселения Семена Онохоева (Мельхеев, с. 148).

Перспективным является поиск лексических сходжений между лексикой олонхо и Сокровенным сказанием монголов, сохранившего архаичный диалект монгольского языка. Название озера Бальзино встречается в тексте «ССМ» в форме *Baljuna-naur*. Лексему *baljun* можно воспроизвести от якут. баччах «влажная земля, глина, жидкая грязь, болото» (Сундуева, 2010, с. 11).

По представлениям саха, Джылга-Хаан или Чынгыс-Хаан является воплощением всемогущей судьбы и неумолимого рока. Он заранее предопределяет судьбу всего сущего в ходе земных дел и является как бы олицетворением неизбежности мирового порядка, нерушимости его законов. Джылга-Хаан имеет несколько имен: Джылга-Тойон, Одун-биис, Чынгыс-хаан, Чынгыс-Халлаан. В некоторых фольклорных источниках именно Чыныс Хаан считается первым саха (Ксенофонтов Г.В., 1977, с. 164).

Джылга Хаан является воплощением всемогущей судьбы и неу-

молимого рока. Хотя он и персонифицируется в образе отдельного божества, седого и глубокого старца, но не приемлет от людей каких-либо молений, испрошений. В былинах богатыри у него наводят справки, что значится в его извечных предназначениях по данному частному поводу. Он сам не вмешивается в сутолоку повседневной жизни, но заранее предопределяет судьбу всего сущего в ход земных дел. Он является как бы олицетворением твердости мирового порядка, нерушимости его законов.

Саха имели божеств-двойников Чынгыс-Хаан и Одун-Хаан. По словам А.Е.Кулаковского, эти имена употребляются только в пословице: *Чынгыс-Хаан ыйаага, Одун-Хаан оноһуута*, которую можно перевести так — «Указ Чынгыс-Хаана и постановление Одун-хаана». Пословицу употребляют тогда, когда желают выразить неизбежность рока или судьбы и отождествляют с более древней пословицей «*танхаһыт танхата, дьылба хаан дьылбата*» — предложение танха и назначение дьылба. Чынгыс Хаан, по предположению А.Е.Кулаковского был исторический Чынгыс-хан (Кулаковский, с. 20).

В литературе высказывалось мнение о том, что равнина Кулудьума в олонхо — это Кулундинская степь в Минусинском крае (Ойунский, с.40). Как считает В.Ф.Ермолаев, в олонхо «Неспотыкающийся Мюлдью Сильный» упоминается Алтай, река Енг (Он), тождественная с рекой Бия, которую кумандинцы называют Енг (Ермолаев, с. 22-23). В олонхо также есть упоминание о стране Аргы, располагавшейся в Семиречье, а также шаманки Бэхдэли, чье имя можно сравнить с именем уйгурского племени *бекдели* (Емельянов, с. 342, 344).

Литература

Бурцев Д.Т. Якутский эпос олонхо как жанр. — Новосибирск: Наука. Сиб. предприятие РАН, 1998. — 85 с.

Ксенофонтов Г.В. Эллайада. — Якутск, 1977.

Ксенофонтов Г.В. Материалы по фольклору и верованиям якутов Архив ЯНЦ. — Ф.4. Оп. 1. Ед.хр. 24. — Том II.

Кулаковский А.Е. Материалы для изучения верований якутов. Записки Якутского Краевого географического общества. — Якутск, 1923.

Сундуева Е.В. Топонимия Ольхона и Приолхонья (семантика онимических основ). — Улан-Удэ: Изд-во Бурятского научного центра СО РАН, 2010. — 128 с.

Ойунский П.А. Якутская сказка, ее сюжет и содержание // Избр. произв. — Якутск, 1975. — Т.2. — С. 292—357.

Ермолаев В.Ф. Уу долгун куттаахтар (размышления о земледелии якутов). — Якутск: Якут. кн. изд-во, 1991. — 136 с.

Емельянов Н.В. Сюжеты якутских олонхо. — М.: Наука, 1980.

*Анна Николаевна Данилова,
кандидат филологических наук, младший научный сотрудник
сектора якутского фольклора ИГиПМНС СО РАН*

**ИЗУЧЕНИЕ ОБРАЗА ЖЕНЩИНЫ-БОГАТЫРКИ
Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВЫМ В РАБОТЕ
«СЮЖЕТЫ РАННИХ ТИПОВ ЯКУТСКИХ ОЛОНХО»**

В устном поэтическом творчестве якутского народа эпос олонхо занимает центральное место. Олонхо повествует о подвигах богатырей айыы как главных персонажей. В большинстве сюжетов олонхо главным героем является богатырь, однако наряду с ними существуют и сюжеты о героических подвигах богатырских дев.

Как отмечают многие исследователи, наличие сказаний, в центре которых женщина-богатырка, свидетельствует об активной роли женских образов в эпосе данного народа. У многих тюрко-монгольских народов существуют сказания о женщинах-богатырках. Тема женщин-богатырок, которые выступают главными героинями, защитницами родного народа и земли, наиболее распространена в хакасском героическом эпосе. Такие сказания о девах-богатырках, как «Алтын Арыг», «Ай Хуучин», «Ай-Арыг», «Алтын-Сабах», «Ах-Чибек-Арыг» свидетельствуют о высокой общественной роли женщины в период родового общественного уклада хакасов. У алтайцев, например, тоже есть сказания, где главным героем выступает женщина: героини которых ведут борьбу против злого хана-завоевателя — «Алтын Тууды», «Очи-Бала».

Сказания о богатырских девах занимают особое место среди других сюжетов якутского олонхо. Богатый и своеобразный мир эпических персонажей олонхо с героиней-женщиной до настоящего времени еще полностью не раскрыт. Известный якутский фольклорист Н.В. Емельянов, изучая сюжеты олонхо, выделял в своей классификации эти сюжеты олонхо о женщинах-богатырках.

В большинстве олонхо о воинственных девах женщина занимает высшее положение в эпическом обществе: чаще она выступает родоначальницей племени айыы. Об этом писал Н.В. Емельянов: «Образы женщин-богатырок — прародительниц якутов в какой-то степени перекликаются с образами героинь исторических преданий. Эти фигуры воительниц, надо полагать, имеют более архаические черты, чем образы мужчин-богатырей, и восходят к «бытовым отношениям эпохи материнского рода». Сюжеты олонхо о женщинах-богатырках базируются, по-видимому, на древнейших общественных отношениях предков якутов. Но эти сюжеты не оставались неизменными, они развивались, обогащаясь новыми идеями и мотивами»¹. Все это

¹ Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. — М.: Наука, 1983. — С.93.

является отражением активной роли женщины в жизни данного народа в период матриликальной структуры общества.

В якутской фольклористике о сюжетах с главной героиней девушкой-богатыркой или богатыркой-шаманкой писали Г.У. Эргис², И.В. Пухов³, выдвинувшие гипотезу о том, что образы воинственных дев в эпосе восходят к матриархату. В работе известного якутского фольклориста Г.У.Эргиса «Очерки по якутскому фольклору» отдельно отмечены женские образы олонхо. Здесь дана их общая характеристика, определены функции образов богатырок и шаманок. В исследовании И.В.Пухова подмечено, что «образы героинь олонхо сложнее и разнообразнее образов героев олонхо. Некоторые героини только эпические красавицы, из-за которых происходит борьба богатырей. Другие, наоборот, сами эпические богатырки, подчас превосходящие силой мужчин-богатырей»⁴. На основе их социального статуса в эпическом обществе автор выявил два типа женских персонажей: активные и пассивные. Из них к активным относятся образы богатырок и шаманок, а к пассивным — образы эпических красавиц. Первый тип женщин в олонхо представлен в образе богатырки, обладающей невероятной силой, не уступающей любому сильнейшему герою. Второй тип героини предназначен быть женой богатыря, эти женщины не наделены физической силой, но очень умны и хитры. Они помогают богатырю победить абаасы. Но при этом он отнес образ старухи-сплетницы Симэхсин к типу общих образов-рабов. И.В.Пухов заметил, что в обрисовке героинь в олонхо замечаются какие-то элементы индивидуализации их образов, чего совершенно нет в образах героев в олонхо.

Ценный материал по изучению образов женщин-богатырок представляет работа Н.В. Емельянова⁵, который детально рассмотрел сюжеты олонхо о женщинах-богатырках. На основе анализа девяти полных текстов и шести записей сюжетов автор разделил олонхо о воинственных девах на два типа: 1) женщины-богатырки — первые жители Среднего мира, 2) женщины-богатырки и защита племени айыы аймага. Он пришел к выводу, что сюжеты данных олонхо разворачиваются вокруг двух тем: «Взаимоотношения героини с богатырем-рабом» и «Потеря и поиск героиней ее коня (ребенка, сестры)». Однако следует отметить, что тексты олонхо с героиней женщиной-богатыркой еще не были объектом специального исследования.

---

² Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. — Москва, 1974. — С. 181.

³ Пухов И.В., Эргис Г.У. Якутские олонхо // Строптивный Кулун Кулуустуур: якутское олонхо. — М.: «Наука» — С. 544-578.

⁴ Пухов И.В. Якутский героический эпос олонхо. Основные образы. — М.:Изд-во АН СССР, 1962. — С.126.

⁵ Емельянов Н.В. Сюжеты ранних типов якутских олонхо. — Москва, 1983. — 248 с.

Олонхо о женщинах-богатырках
(Классификация по Н.В. Емельянову)

Богатырка и побежденный ею богатырь-раб

Кылааннаах Кыыс Бухатыр — В.Л.Приклонский (краткое изложение)

Кылааннаах Усуктаах Кыыс Ньургун — олонхосут А.Д.Попов, зап. Я.В.Стручков (краткое изложение)

Кыыдааннаах Кыыс Бухатыр — олонхосут Н.Н.Рожин, зап. Н.А.Габышев (полный)

Девушка-богатырка, дочь Ньуру Ньургустая — олонхосут Е.Д.Винокуров, зап. Е.Н.Аммосова (краткое изложение)

Полный текст с переплетением сюжетов о деве-богатырке, её рабе-богатыре и поиске потерянного коня

Кыыдааннаах тыллаах, Кыскыл улаан аттаах Кыыс Бухатыр — олонхосут М.Н.Горохов, зап. Т.Т.Данилов (полный)

Богатырка из Верхнего мира, поселенная в Среднем мире, её раб и поиск потерянного брата

Кыыс Туйгун — олонхосут М.С.Скрыбыкин, зап. Семенов (краткое изложение)

Потеря и поиск ребенка

Кыыдааннаах Кыыс Бухатыр — олонхосут М.И.Еспек, зап. Н.В. Емельянов (неполный)

Чудесное похищение мужчин женщиной и раб-абаасы

Шаманки Уолумар и Айгыр — олонхосут Абрамов, зап. Э.К.Пекарский (полный)

Борьба женщины за право на целомудрие

Кыыс Ньургун Бухатыр — олонхосут П.М.Оконешников, зап. А.Ф.Бояров (полный)

Женщины-богатырки и защита племени айыы аймага. Семейный мир олонхо и защита племени

Кыыдааннаах Мёнгённээх Кыыс Бюлгюйдээн — олонхосут М.П.Саввин (полный)

Усмирение богатырки родным сыном — защитником племени айыы

Кыыс Джуурайа Богатырка — олонхосут Г.В.Дуяков, зап. Г.В.Федоров (полный)

Отверженная божествами богатырка — защитница племени айыы

Кыыс Дэбиллийэ — олонхосут Н.П.Бурнашев, зап. С.К.Дьяконов (полный)

Наречение богатырки-защитницы племени вторым именем

Кылааннаах Кыыс Ньургустай Куо — олонхосут Н.Г.Романов (полный)

Младшая сестра богатырка — защитница племени

Кыыс Ньургун — олонхосут П.М.Терютина, зап. Е.И.Говоров (краткое содержание)

Устройство семьи и защита племени айыы

Кулун Куллустуур — олонхосут И.Г.Тимофеев-Теплоухов, зап. В.Н.Васильев (полный)

*Лина Митрофановна Готовцева,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник
сектора грамматики и диалектологии ИГиЛ ПМНС СО РАН*

О «СБОРНИКЕ ЯКУТСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОВОРОК» Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВА

Особую роль в сохранении духовной и интеллектуальной культуры этноса играют пословицы и поговорки. Ряд современных паремологов полагает, что пословичная картина является фрагментом языковой картины мира, причем фрагментом, связанным с той частью национальной концептосферы, которая представляет базовые культурные ценности [Русские паремии...].

В разные исторические периоды пословицы и поговорки выражают эстетические представления народа, особенности его национального характера, характеризуют образ мышления, культурные стереотипы, ценностные приоритеты.

«Сборник якутских пословиц и поговорок», составленный Н.В.Емельяновым, вышел в 1965 г. [Емельянов, 1965]. Ответственным редактором выступил Г.С. Сыромятников. В Сборник включены около 2500 пословиц и поговорок. Источником послужили рукописные собрания, хранящиеся в архиве Якутского филиала СО АН СССР, а также ранее опубликованные пословицы и поговорки, в том числе собранные им самим из разных источников 347 пословиц, начиная с 1955—1962 гг., записи И.А.Худякова (123 пословицы), С.В.Ястремского (225 пословиц), В.Л.Серошевского (ок. 50 пословиц), А.Е.Кулаковского (ок. 1070 пословиц и поговорок), словарь Пекарского (ок. 1000 пословиц, поговорок, алгысов), Якутский фольклор. Тексты и перевод А.А.Попова и 182 пословицы и поговорки и др.). Они расположены по тематическому принципу. Материал разбит на 8 тематических групп: 1) *тыл, сана-ингэ, сурах-садьык, өс хоһооно* — слово, молва, пословица и поговорка; 2) *баай, дьадаҥы, кылаастар сыһыаннаһылыара* — богатство, бедность, классовые отношения; 3) *бар-дьон баҕа санаата* — народные идеалы; 4) *киһи, кини майгыта-сигилитэ, дьон куһаҕан өрүттэрэ* — человек, его характер, пороки людей; 5) *олох-дьаһах, кэргэн* — жизнь и быт, семья; 6) *саха оһобун иннигэр* — бөлүһүөк — якут перед очагом — философ; 7) *араас өс хоһооноро уонна тыл номохторо* — разные пословицы и поговорки; 8) *эбизскэй кэмнээҕи өс хоһооноро уонна тыл номохторо* — пословицы и поговорки советского периода. Как указывает в Предисловии составитель, поскольку многие пословицы многозначны, разбивка пословиц и поговорок по темам имеет определенную трудность и носит условный характер. Так, пословица *саланг киһиттэн хара тыа маһа ытыыр* 'от неумелого чело-

века плачут деревья дремучего леса' говорит о неумехе-плотнике или столяре. Однако, отмечает Емельянов Н.В., «ограничив смысл пословицы только таким толкованием, мы сузили бы ее обобщающее значение. Она говорит о неумелости вообще, о неумелости не только плотника или столяра, но и людей других профессий» [Емельянов, 1965, с.10].

В Предисловии составитель отмечает, что якутские пословицы очень древние, многие из них имеют тюркомонгольские корни. Так, в пословице *хахай бодотугар түспүт* 'принял львиный облик и нрав', по определению А.Е.Кулаковского, говорится про старых, обедневших людей, ставших беззастенчивыми в вымогательстве от окружающих, пользуясь для этого своей былой славой и почетом. По мнению Н.В.Емельянова, в этой пословице нет образа льва — «царя зверей». Следовательно, по-видимому, в ней сохранилось общее монголо-тюркское значение *гахай* 'свинья, кабан'.

К якутским пословицам он приводит параллели из книги Махмуда Кашгарского, например, *куш аласы ташинда, киши аласы ичиндэ* 'көтөр эриэнэ таһыгар, киһи эриэнэ иһигэр'; шорские *am kistes tanyzar, kizi erbektes tanezar* 'сылгы кистэһэн билсэр, киһи кэпсэтэн билсэр' и др.

В Предисловии Н.В.Емельянов дает определение жанра якутских пословиц и поговорок в отличие от других афористических выражений и фразеологизмов народной речи. Так, он считает, что *өс хоһооно* «смысл обычая», «содержание обычая» или «обычай (правило, закрепленное в стихах)». «Жанр пословиц якутского народа возник как свод обычаев, правил поведения, как своего рода неписанный закон, отражающий жизненный опыт народа; служат устным кодексом правовых, моральных и религиозных взглядов народа. ... Пословицы отражают отношение людей ко многим сторонам жизни, дают оценки различным поступкам людей. В них народ выражает свое одобрение и осуждение тех или иных явлений, радость и горе» [Емельянов, 1965, с. 6].

Поговорки, по мнению Н.В.Емельянова — это образные определения предметов и явлений общественной жизни и природы, их характеристика. По своим функциям эквивалентны отдельным членам предложения и заменяют их. Пословица же есть законченное суждение о различных явлениях, вывод, поучение.

В пословичный жанр якутского фольклора Н.В. Емельянов включает также народные изречения — *алгыс тыллар* — благопожелания: *Охтоохтон охтума, саалаахтан самныма* «не падай перед пускающим стрелы, будь неподимым перед владеющим луком», *изримэ дыэни тэрин, аал уоту отун* «обзаведись уютным домом, разведи негасимый огонь».

Также широко распространены присловья о местностях, реках, отдельных якутских родах: *Бүтэй Бүлүү эбэ хотун, Бөрө саба соргулаах Бөрө-бөтүгнэр.*

Сюда же он относит условные приговорки, встречающиеся в фольклоре: *Былыргы дьыл мындаатыгар, урукку дьыл уорбатыгар* «На хребте старинных годов, на спине прошлых лет» (т.е. давным-давно, в древности); *үгэ-хоһоон, күлүү-элэк тыллар* — побасенки-прибаутки: *Кукаакы кулубалаах, киргил кинээстээх, суор суруксуттаах, чаччыгыныар чаччыналаах.*

Билгэлэр — приметы, которые сложились на основе трудового опыта людей и наблюдений над явлениями природы и жизнью животных. Все эти разновидности (пословицы, поговорки, благопожелания, присловья, условные приговорки) народных изречений объединяют общие признаки, как-то: меткость, краткость, образность, ритмическая организация, трудовая основа происхождения, изменчивость смысла в связи с историческим развитием человеческого общества.

Сборник был высоко оценен фольклористами. Так, известный фольклорист Г.У.Эргис считает, что это — одна из лучших научных публикаций.

С нашей точки зрения, в сборнике очень ценным является то, что составитель указывает под каждой пословицей и поговоркой источник, откуда она взята, когда и кем записана. Содержится указатель по содержанию и смыслу пословиц и поговорок.

Особого внимания заслуживают примечания, где языковеды могут найти ценные замечания, пояснения не только по тем или иным языковым явлениям, но и по этнографии и фольклору. Так, представляет интерес точка зрения Н.В.Емельянова по этимологии выражения *хой баһа тыл*. По определению Е.И.Убрятовой, выражение *хой баһа тыл* ‘пустое слово, чушь’ означало «слово как голова барана», т.е. бран. баранья башка. Н.В.Емельянов склонен считать, что *хой* — это синоним слова *хол, кый*, т.е. дальний (Словарь Пекарского, стб. 3439) и переводит эту поговорку «слово, далекое от истины».

В сборнике можно найти интересные сведения по диалектным особенностям пословиц и поговорок, их вариантам.

Известная в литературном языке пословица *кутуйах иинин кэнгэттэ* имеет диалектный вариант *чыгыракаан иинин кэнгэттэ; былырынгы дырики харабын эриэхсит диэбиккэ дылы* ‘подобно сказавшей: «А глазки-то, глазки прошлогоднего бурундука», *дырики* лит. вариант — *моботой* ‘бурундук’ (с.116); *бастын балык мэйиитэ баһылыкка, бастын баалкы үлэһиккэ* «голова доброй рыбы хозяину, добрая дубина работнику». *Мэйии* диалектизм, в значении лит. *бас* «голова»; *көрсүө киһи өйө байбал дирингин, халлаан үрдүгүн курдук*

(с. 41), ‘ум разумного глубок, как море, высок, как небо’. Дается такое пояснение: *көрсүө* в говоре северных якутов имеет значение ‘умный’. В «Диалектологическом словаре якутского языка» слово *көрсүө* не зафиксировано.

В тексте пословиц и поговорок можно обнаружить много архаизмов, пояснение которых дается в примечаниях: *Балыксыт бардам, тот дохсун* ‘Рыболов вспыльчив, сытый дерзок’. *Балыксыт* (рыболов) — классовая прослойка дореволюционной якутской бедности (с.25).

Исследователи указывают, что вариантность является неотъемлемым свойством языка фольклора [Петров, Слепцов]. В сборнике нами выявлены фонетические варианты некоторых пословиц и поговорок: *Саҕата суох киһи сунту кэрсиз аатырар* ‘Молчаливый человек всегда слывет за скромного’ (с.41) *кэрсиз /көрсүө*; *Барыһымсах сылдыан манкырыыт буолбукка дылы* ‘подобно тому, как, гоняясь за барышем, обанкротиться’ (с.58) *манкырыыт/монкуруут*; *ачатын ылларбыт* ‘лишился своих тонких кишек (т.е. лишен возможности осуществить какую-нибудь мечту, цель)’ (с.93), *ача/ыча* (с.93); *баай киһи дьөлөбөдөһүн (долободоһун) үрдүгэр утуйар* ‘богатый человек на иглах боярышника спит (т.е. неспокойно)’ (с.39). В некоторых пословицах лексические варианты представляют единицы, где взаимозаменяемые компоненты представляют собою тематически родственные слова: *суут атаҕа (илиитэ) уһун, дьыала сытыйбат* ‘ноги (руки) суда длинные, дело не гниет’ (с.53) *илии/атах; төрөөбүт кулун (торбос) быата суох буолбат, төрөөбүт оҕо суута суох буолбат* (с.35) *кулун /торбос; эр бэрдэ, элик (элдьигэн) үтүөтэ* ‘молодец из молодцов, удалец из удальцов’ *элик/элдьигэн; атыыр оҕус (оҕус, ынах) тириитин иккитэ сүлбэттэр* ‘с быка (вола, коровы) дважды не сдирают шкуру’ (с.47) *вол/корова; ойуун ойууну көрдөбүнэ, көһүөркүүр (күүркэйэр)* ‘шаман шамана увидит, начинает издеваться’ (с.58). *көһүөркүүр /күүркэйэр*; позиционные варианты: *тотор оннооҕор ээйдээх (оннооҕор тотор ээйдээх)* ‘даже сытость мучительна’, квантитативные варианты: *эһэ кымырдаҕастаан сизэбитигэр (кымырдаҕастаабытыгар) дылы* ‘подобно медведю, ловающему муравьев (такой мелочник)’ (с.114).

В современном литературном языке отмечается вычленение фразеологической единицы из состава пословиц: *Баай, мэник иккигэ халлаан хабарҕатынан, муора тобугунан* ‘богатому да шаловливому небо по горло, море по колено’ (с.37), *халлаан хабарҕатынан, муора тобугунан* ‘все нипочем, ничто не страшно; море по колено кому-л.’ (ЯРФС, с.325); *туос иһиттээххэ топпот, мас иһиттээххэ маҕалайа туолбат* ‘из берестяной посуды не насыщается, из деревянной посудыны не наполняется его утроба’ (с. 117), *маҕалайа туолбат* ‘не наедаться, не насыщаться’ (ЯРФС, с.7).

Что касается перевода пословиц и поговорок, составитель сборника пишет, что ему не удалось избежать недостатков при переводе, хотя Г.У.Эргис считает переводы точными.

Если значение употребления пословиц и поговорок в якутском и русском языках совпадает, то по-русски подбирается близкая по семантике пословица или поговорка, которая имеет помету **ср.:** *айыбын тугу кистиэмий* ‘что греха таить’.

Широко практикуется комбинирование нескольких способов передачи якутской пословицы: дается описательный перевод, далее в скобке поясняется значение единицы, затем приводится русский эквивалент с пометой **ср.** (сравни) например, *оруо маһы ортотунан тыллаах* ‘говорит, словно рубит, где попало (т.е. не считается со здравым смыслом)’ (с.26); **ср.** русск. наломал дров; буквальный перевод и русский эквивалент: *тантал харахха баар* ‘любовь живет в глазах’; **ср.** русск. Любовь начинается с глаз. Глазами влюбляются (с.79). *Тангара сэрэфи тантыыр* (с.13) переводится бог любит осмотрительность; **ср.** русск. на бога надейся, а сам не плошай; *сатабыллаах сата баһын холбуур* досл: умеющий соединяет даже (головы) сата. **Ср.** русск. дело мастера боится; *Туттуон иннинэ толкуйдаа, кэрдизэн иннинэ кээмэйдээ* (с.18). Прежде чем делать, подумай, прежде, чем рубить отмерь. **Ср.** русск.: Семь раз отмерь, один раз отрежь.

С целью более полного раскрытия семантики наряду с его буквальным переводом разъясняется (обычно в скобках) смысл на русском языке: *Аҕабыт иһэ сэттэ сиринэн сииктээх* ‘Живот у попа с семью швами (т.е. ненасытен)’ (с.18). *Киһи эриэнэ иһигэр, көтөр эриэнэ таһыгар* ‘У двуногого (человека) пестрота внутри, у птицы пестрота снаружи’. **Ср.** русск. ‘Рысь пестра сверху, а человек лукав изнутри’.

Встречаются случаи, когда после поговорки дается помета *непереводима: сах быһылаана, өлүү дүбдүргэнэ* *непереводима:* ‘дьявольская, бедственная суматоха, волнение’.

Иногда даются параллели из тюркских языков: *киһи эриэнэ иһигэр, көтөр эриэнэ таһыгар* ‘пестрота человека внутри его, пестрота птицы — вне ее’; *Ср. др.-тюрк.* куш аласы ташинда, киши аласы ичиндэ — Махмуд Кашгарский.

В материале сборника обнаружено достаточное количество фразеологизмов: *элэ-была тылын эттэ* ‘высказал все свои душевные слова (просил так и этак)’ (с. 17), *ийэ-аҕа ырыатын ылатта* ‘заставить запеть отцовскую и материнскую песню’ (т.е. просить о пощаде), *үтэһэлэрэ туолуоҕа, үтүгэnnэрэ үксүөбэ* ‘рожон их переполнится, беды (несчастья) их приумножатся’ (с. 195), *обус да дугдуруй* (с.11). ‘что ударить, что замахнуться (все равно 194)’, *сир түннүгэ* ‘окно земли (об очень умном человеке, любящем философские беседы)’; *тиинг мэйии* ‘беличья память (т.е. обладает хорошей память-

тью)’, *ис миинэ киһи* ‘человек, приятный, как бульон из потрохов’, *онголо мэйиһи* ‘память как их кедровки’.

В последнее время отмечается особый интерес исследователей к составлению сборников, включающих паремии разных народов. В серии «Пословицы и поговорки Востока» в издательстве «Наука» вышел сборник «Уйгурские пословицы и поговорки» М.К.Хамраева и Ю.И.Левина, «Русско-немецкий словарь пословиц с европейскими соответствиями» Х.Вальтера и В.М.Мокиенко, «Русско-славянский словарь пословиц с английскими соответствиями» М.Ю.Котовой и другие.

«Сборник якутских пословиц и поговорок» является самым полным, систематизированным изданием, в котором представлен богатый языковой, фольклорный материал. Данный сборник представляет большую ценность и с научной точки зрения. «Он полезен и интересен с разных точек зрения: как познавательный материал для изучения и развития народного сознания; как памятник художественного слова для обогащения литературы и литературного языка; как выражение народной морали в целях воспитания молодежи» [Эргис, 1974, с.90]. В связи с вышеизложенным представляется необходимым переиздать «Сборник якутских пословиц и поговорок» Н.В.Емельянова.

Литература

Емельянов Н.В. Сборник якутских пословиц и поговорок. — Якутск, 1965. — 246 с.

Русские паремии: новые смыслы, новые аспекты механизма изучения: колл. монография / Науч. ред. проф. Т.Г. Никитина. — Псков: ПГПУ, 2008. — 256 с.

Эргис Г.У. Очерки по якутскому фольклору. — М., Наука, 1974. — 402 с.

Якутско-русский фразеологический словарь / Сост. А.Г.Нелунов. — Новосибирск, 1998. — Т.1., Т.2. — 2002 (ЯРФС).

*Анна Семеновна Ларионова,
доктор искусствоведения, ведущий научный сотрудник
сектора якутского фольклора ИГиПМНС СО РАН*

ПЕРСПЕКТИВЫ ИЗУЧЕНИЯ ПЕСЕННЫХ РАЗДЕЛОВ ОЛОНХО

В настоящее время в Якутии происходит возрождение жанра якутского героического эпоса олонхо. Как известно, к концу XX в. происходил процесс угасания фольклорных традиций. Этот негативный процесс начался еще с «Постановления Президиума ЦИК республики от 3 ноября 1924 г. о мерах борьбы с шаманизмом в

Якутской АССР». Борьба с шаманизмом привела к исчезновению целого пласта обрядовых действий, сопровождавших данный ритуал. Кроме того, быт якутов в советское время кардинально изменился, соответственно изменилось и функционирование фольклорных жанров, которые звучали с концертной эстрады. Постепенно исчезает среда, которая способствовала бы сохранению фольклора, утрачиваются обычаи и обряды, а с ними и песни, которые их сопровождали. Начало процессу возрождения интереса к олонхо было положено Н.В. Емельяновым, одним из основоположников научного изучения эпических сказаний народа саха. Кроме того, в связи с угасанием фольклорных традиций во многих регионах России в 1986 г. Сибирским отделением Академии наук СССР начинается работа по подготовке к изданию уникальной 60-томной серии «Памятники фольклора Сибири и Дальнего Востока», в задачу которой входило сохранение образцов устного традиционного фольклора. Были проведены комплексные экспедиции по многим районам республики для сбора материалов по якутскому фольклору, состоялись конференции различного уровня по проблемам издания, что пробудило интерес к фольклору буквально на всех уровнях.

В 1990 г. было принято Постановление Верховного Совета Якутской Саха ССР по следующим направлениям: по развитию талантов у детей, по национальному образованию, по сохранению и умножению культурного наследия народов республики, по поддержке творческой интеллигенции, по сотрудничеству с национальными общинами и международными организациями, по издательской деятельности для увековечения памяти выдающихся деятелей культуры народа саха. Началась широкомасштабная пропаганда якутского традиционного фольклора во всех направлениях. Это постановление сыграло позитивную роль в процессе возрождения и сохранения традиционной культуры народа саха. В 2001 г. был проведен семинар по выполнению рекомендации ЮНЕСКО (1989) о сохранении традиционной культуры и фольклора в регионе Сибири Российской Федерации. Во исполнение рекомендаций этого семинара Центр олонхо Института гуманитарных исследований Академии наук Республики Саха (Якутия) подготовил и представил к конкурсу в ЮНЕСКО (г. Париж) пакет документов и досье «Якутский героический эпос олонхо», на основе чего в 2005 г. ЮНЕСКО объявил олонхо Шедевром устного и нематериального наследия человечества. Такое высокое признание эпоса якутов обусловило, помимо возрождения этого жанра также и внимание правительственных структур к нему. В настоящее время проявляется огромный интерес к олонхо во всех слоях населения.

В целом можно констатировать факт, что имеется достаточно большое количество филологических исследований якутских героических сказаний. Что касается напевов олонхо, то они изучены недостаточно, хотя песни в олонхо занимают примерно половину объема всего повествования. Такой пробел связан с тем, что до настоящего времени нет достаточного количества сборников и монографий, в которых бы присутствовали ноты песен олонхо, иначе говоря, нотные расшифровки песенных разделов якутского эпоса практически отсутствуют. Среди нотных материалов на сегодня имеются лишь следующие записи: от У.Г.Нохорова — «Песня сестры богатыря Нижнего мира Кыыс Кыскыйдаан» из олонхо «Юрюнг Уолан», расшифрованная С.А.Кондратьевым; «Песня сватающейся сестры богатыря Нижнего мира Кыыс Кыскыйдаан», «Песня Сорук Боллура» и «Песня-алгыс небесной удаганки Айыы Умсуур» из олонхо «Нюргун Боотур Стремительный», расшифрованные Э.Е.Алексеевым; «Песня женщины-айыы Хачылаан Куо» и «Песня девы-абаасы» из олонхо «Юрюнг Уолан» [1], нотированные А.П.Решетниковой и В.С.Никифоровой; от П.П.Ядрихинского — музыкальные фрагменты олонхо «Кюн Джеселлот богатырь» [2, с. 37—42] и олонхо «Дева-богатырка Джирибина Джирылатта», записанного Э.Е.Алексеевым в 1977 г. в г. Якутске. Нотация принадлежит Н.Н.Николаевой, а расшифровка текста — В.П.Еремееву.

Полные нотные записи песен олонхо появляются только со времени издания 60-томной серии «Памятники фольклора Сибири и Дальнего Востока», в частности, песенные разделы олонхо В.О.Каратаева «Могучий Эр Соготох» в расшифровке Н.Н.Николаевой [3]. Сейчас в серии «Саха боотурдара» В.В.Илларионовым подготовлено к изданию олонхо Д.А.Томской (Чайки) «Хороший Юдогуйээн и плохой Ходжугур», расшифровки песен принадлежат В.С.Никифоровой. Другие олонхо еще не расшифрованы, что, конечно, затрудняет научное исследование музыкальной стороны одного из основополагающих жанров якутского фольклора. Поэтому в перспективе остро стоит проблема переложения на ноты и издания сборников песенных разделов якутских сказаний или сводов олонхо, включающих нотные расшифровки.

Перед исследователями стоит сложная задача адекватного переложения на ноты звучащих фольклорных образцов. Особую сложность представляет запись тембровых призвуков, которыми украшены песни якутов. Разнообразно окрашенные тембровые призвуки в пении находят достаточно адекватное нотное отображение. Так, кылысахи изображаются флажолетным знаком в двухголосном изложении к основному звуку. Часто в олонхо поют звери и птицы,

переложение имитаций их пения на ноты также представляет собой самостоятельную проблему.

Для адекватного отображения нотными знаками сложных в звуковысотном, тембровом, метроритмическом отношениях народных песен якутов нужно иметь в виду условность каждой нотации музыки устной традиции. Каждая нотная расшифровка песни отличается субъективным слышанием нотировщика, зависящим от его возраста, психологических особенностей, образовательного уровня, национальности. Поэтому в исследованиях народных песен необходимо найти в различных вариантах нотной записи одного напева некий «инвариантный образ песни», «его типологическую структурную модель, отбросив в ней односторонности каждого отдельного подхода и, напротив, соединив в целое их сильные стороны. Однако процедура подобного аналитико-синтезирующего действия чрезвычайно сложна и трудоемка и даже в отдельных деталях не разработана. И, тем не менее, именно этой процедуры, скорректированной достижениями наступающего машинного этапа нотной расшифровки фольклорно-музыкальных текстов, принадлежит будущее» [4, с. 94].

Другой актуальной проблемой является подготовка музыковедческих кадров, которые могли бы профессионально изучать музыкальную сторону олонхо, так как молодые музыковеды зачастую занимаются изучением якутской профессиональной музыки, а музыкальный фольклор интересует их лишь с точки зрения использования их в композиторском творчестве. В современный период наиболее изученной областью якутской народной музыки является лишь ладозвукорядная и жанрово-стилистическая классификация традиционной песенности народа саха. Вплоть до сегодняшнего дня не изучены метроритмические особенности традиционной музыки якутов, музыкальная форма напевов, а также народный инструментарий. Отсутствуют самостоятельные исследования даже такого глубоко песенного жанра, как тойук, нет специальных исследований музыкальной составляющей осуохая, чабыргахов и олонхо. Поэтому сейчас с особой остротой стоит вопрос продолжения усилий в деле изучения музыки олонхо во всех направлениях — как исследовательских, так и образовательных.

Литература

1. **Якутский** героический эпос «Кыыс Дэбэлий». — Новосибирск: Наука, 1993. — 330 с. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока).
2. **Алексеев Э., Николаева Н.** Образцы якутского песенного фольклора. — Якутск: Кн. изд-во, 1981. — 100 с.
3. **Якутский** героический эпос «Могучий Эр Соготох». — Новосибирск: Нау-

ка, 1996. — 440 с. (Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока; Т. 10).

4. **Алексеев Э.Е.** Нотная запись народной музыки: теория и практика. — М.: Сов. композитор, 1990. — 168 с.

*Анастасия Никитична Мыреева,
доктор филологических наук, старший научный сотрудник
сектора литературоведения ИГиЛМНС СО РАН*

ОЛОНХО И ЗАРОЖДЕНИЕ ФИЛОСОФСКИХ ЖАНРОВ В ЯКУТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Как свидетельствуют ведущие исследователи проблемы И.В.Пухов и В.Т.Петров, устно-поэтические традиции, традиции народных преданий и олонхо, оказали определяющее влияние на развитие жанров якутской литературы. Особенности эпического повествования, мифологическая поэтика проявляются в литературном произведении многоуровнево: в сюжетно-композиционной структуре, в авторской позиции, в своеобразии стиля, в принципах изображения характера, в целом в нравственно-философской концепции произведения.

Исследователи героического эпоса олонхо особое внимание уделяли философским основам олонхо. Так, в труде о зарождении философской мысли народа саха А.Е.Мординов подчеркивал, что философия саха имеет древние истоки в фольклоре, в эпосе олонхо, который отличали обширность содержания, глубина мысли, богатство образного языка. Философ утверждал, что основное содержание олонхо глубоко патриотично — защита народа племени «айыы аймага» от злых сил, победа света над тьмой.

По мнению К.Д. Уткина, в олонхо отразились глубинные истоки мировоззрения народа, его космогонические представления, мифологическое сознание, культ природы. Исследователь рассматривает олонхо как систему триединой связи: мифологии, религии, предфилософии: «Олонхо — духовный космос народа саха, его своеобразный космогонический мир».

Основоположник якутской литературы А.Е.Кулаковский создал многие жанры поэзии, в т.ч. жанр философской поэмы. Органическая опора на народно-поэтические традиции, олонхо определила базу творческого метода поэта, мифологическую основу всей образной структуры его произведений, о чем свидетельствуют уже его первые стихотворения «Заклинание Байаная», «Красивая девушка» и др.

Глубинный философский план природного мира в поэзии А.Кулаковского приобретает широкое функциональное значение в тес-

ной связи со сложной проблематикой произведений, выражая нравственно-эстетические идеалы автора. Naturфилософия поэта более всего проявляет свои глубинные качества в его философских поэмах.

Философско-эстетическое восприятие природы в художественном мире А.Е.Кулаковского основано на двух великих традициях: с одной стороны, на олонхо как наиболее полном проявлении сути народного мировосприятия, а с другой — на традициях мировой гуманистической литературы в художественном постижении духовно-нравственного значения природы в жизни человеческого общества.

Сюжеты философских поэм А.Кулаковского определены творческим преломлением мифопоэтической основы олонхо. Так, сюжет первой поэмы «Дары реки» (1909) характерен для философского жанра, построен на метафорическом противостоянии двух великих явлений природы. Вечная борьба добра и зла символизирована в противостоянии реки — защитницы человеческого рода и Ледовитого океана — олицетворения мифического Быка зимы, выступающего «против светлобелого солнца, да против ничтожных двуногих существ».

При всей метафоричности, условности сюжета для поэмы характерна реалистическая конкретность пейзажа, географическая определенность ландшафта. Окружающий природный мир предстает как «дом» народа саха, сформировавший особенности его менталитета. Представлен геокультурный образ края, в центре — мифопоэтический локус реки Лены — кормилицы и защитницы народа.

Тремя потоками начинаясь,
Теченьем вольным распространяясь,
Торжествующая Лена-река...

В философском диалоге-споре двух стихий поэт высветил противоречивость взаимоотношений человека и природы, в которых нет благодати, стихия ставит все новые испытания, что требует немалых духовных сил. Посредством арсенала фольклорной, мифологической образности поэт-гуманист предостерегал человека от нравственных потерь. Издержки цивилизации, разрушение природного мира калечат душу человека:

От вида золота
Ошалели,
От жадности к деньгам
Осатанели... (5, 85)

Оптимистическая суть натурфилософии А.Кулаковского, основанная на традициях олонхо, полнее всего выразилась в поэме «Наступление лета» (1924).

Живописно воссоздана в поэме гармония в «устойчивом мире земли, возникшем по воле высших сил». Красочно и полнозвучно, в жизнерадостных тонах показано народное восприятие вечного круговорота природы. Композиция произведения, состоящего из шести частей, подчинена воссозданию взаимозависимости всего сущего в мире, в котором все живет в едином ритме: и природа, и человек.

В традициях народного аллитерационного стиха в первых частях поэмы красочно описано освобождение земли от зимних оков, пробуждение всего живого. Рефреном звучат строки об изменениях в душевном состоянии лирического героя. В унисон возрождению природы встрепенулась, оживает душа, наполняясь новым светом и радостью.

Мрачная мысль моя вдруг просветлела...

Или:

Утомленная мысль моя
Чудесно воспрянула вновь.

Кульминацией поэмы является заключительная часть, в которой как гимн вечной природе, апофеоз народного ликования предстает главный календарный праздник народа «в честь наступающего лета во имя солнечного торжества» — Ысыах.

В описании народного празднества проявились религиозно-философские черты универсального мировосприятия А.Кулаковского, своеобразный пантеизм, мифологическая философия материальных стихий природы. Главная цель ысыаха — благодарение высшим божествам, матери-природе, алгыс. В заклинании мудреца выражена благодарность творцу от имени всего народа:

За твою заботу благодарим,
За то, что возможность дал
Войти, ликующим нам
В обширный мир бытия! (5, 294)

Вершинным явлением философского жанра в творчестве А.Кулаковского признана поэма «Сновидение шамана» (1910, 1924). В традициях олонхо поэма написана в форме монолога жреца-пророка, народного заступника. Характерно для философского произведения жанровое своеобразие поэмы, определенное поэтом как «песнь». Песнопение, сказание шамана — основной прием выражения авторской позиции, его философских воззрений.

Как в эпическом сказании, поэму отличает космическое восприятие мира в его целостности, мысль поэта достигает «ноосферного» (В.Вернадский) уровня, обнимая «вселенную всю и весь круг земной». Мать-земля описана эпическим слогом олонхо:

На восьмисторонней — вокруг,
На восьмипредельной — везде,
На священной родительнице-земле... (5, 112)

Если первая часть произведения представляет собой характерное для олонхо эпическое целое, как бы вне времени и пространства, то затем поэма, не теряя своей философской масштабности, наполняется более конкретным, социальным звучанием.

Меняется геокультурная картина мира, теперь это не только родная земля саха, но представлен ландшафт всей планеты, ее своеобразная поэтическая карта: американский материк, Япония, Китай, Россия, «вечная» Европа. Взором провидца герой поэмы предвидит глубинные трения, конфликты между странами в начале XX века. С пронзительной силой в поэме выражен антивоенный пафос: война одинаково враждебна и природе, и человеку. Проблема приобретает глобальное звучание, воссоздается апокалиптическая картина разрушения жизни на планете:

— И слышал я плач земли...

Поэта-гуманиста более всего волнует участь родного народа, «очень доверчивых, добрых, простых обитателей длинных зим» в сообществе мировой цивилизации:

Зашлась от боли душа,
Зловещим прозреньем
Разум объят...

В поэме, исполненной горестных раздумий о судьбах земли и родного народа, голос автора поднимается до общечеловеческого, ноосферного уровня философского осмысления проблемы войны и мира.

Пафос произведения, насыщенного тяжелыми предчувствиями, не безнадежен: в конечном счете, уверен поэт, жизнь на планете зависит от самого человека, от того, как он сможет обустроит свой «дом», как отнесется к природе, частью которой он является. Так, натурфилософия А.Кулаковского, творчески преломляя народно-поэтические традиции, переходит от языческого пантеизма ранних произведений к космическому, планетарному мировосприятию в его философских поэмах.

Зачинателем жанра философской прозы и драмы в якутской литературе в 1920—1930-е гг. является П.А.Ойунский. П.А.Ойунский совершил беспрецедентный творческий подвиг, создав сводное героическое олонхо «Нюргун Боотур Стремительный». Закономерно, образы олонхо, героико-эпический стиль, его философия и мифопоэтика определили многие особенности творческой индивидуальности писателя.

Жанровое своеобразие вершинных философских произведений

П.А.Ойунского — драматической поэмы «Красный шаман» и повести «Кудангса Великий» — обусловлено органической опорой на фольклорные традиции, на олонхо, вобравшее в себя «мифологию народного шаманистического мировоззрения» (П.А.Ойунский). Эти произведения пронизаны космогоническими представлениями древних якутов о Вселенной. Время — пространство в них воистину космично, человек предстает как центр мироздания.

Основной философский спор, определяющий своеобразие конфликта произведения, — это спор о назначении человека, о судьбе родного народа, о его прошлом, настоящем и будущем. Краеугольной в этих произведениях является проблема истинного гуманизма и величия духа человеческого, одержимого мечтой о свободе и счастье.

Как народный заступник, пророк-провидец предстает герой поэмы «Красный Шаман», «человек на стыке двух эпох», с его вдохновенной мечтой «к солнцу вывести бы человека».

Стиль поэмы отличает возвышенный героико-романтический пафос. Страстные монологи главного героя получают афористическое звучание. Оптимизм Красного Шамана основан на убеждении, вере в то, что «свобода-равноправие воцарится во всем мире». В последнем монологе-клятве с особой силой звучит вера в человека:

Кто же цепи сбросит, разорвет?
Кто уничтожит в мире зло и гнет?
Кто оплодотворит твои мечты?
Ты, раб!
Ты, угнетенный!
Только ты!

Одно из наиболее сложных многозначных произведений П.Ойунского — философская повесть-предание «Кудангса Великий» (1932) построена как эпическое сказание, что и обусловило ментальную значимость ее поэтики. В традициях олонхо своеобразие стиля повести обусловлено тем, что рассказ ведется как бы от лица народного певца-сказителя.

Как и Красный Шаман, Кудангса Великий восстает против владычества судьбы, небесных сил, утверждая право человека на жизнь, на бессмертие: «ум и стремления двуногого, видимо, никогда не померкнут». В сложном философском произведении поставлены проблемы подлинного гуманизма и величия духа человеческого. Отличаясь нестигаемой волей, самоотверженностью, Кудангса видит смысл своей жизни в спасении народа. Он не может согласиться с тем, что «уповая на Одун Хана, мы не должны спасать умирающего, не должны выручать гибнущего». Он сын своего времени, характер его сложен и противоречив, порой прямолинеен до жестокости.

Пытаясь спасти свой народ от стихийного бедствия, Кудангса

жертвует самым дорогим — своим будущим, детьми. Как показано в повести, драматизм жизни северного народа обусловлен прямой зависимостью от природной стихии. Человек, имевший смелость противопоставить природным силам свою волю, гибнет: «Вина его в том, что имел он дух великий, грех его в том, что имел он ум дерзкий».

В концептуальном плане этих философских произведений важен вопрос о том, насколько оправданы средства в деле достижения благородной цели — спасение, освобождение народа. И в этом отношении не может быть однозначного понимания итогов жизненного пути героев П.Ойунского — победили ли они или потерпели поражение.

В духе героического эпоса основными носителями гуманистической концепции в обоих произведениях выступает человек — борец, патриот, проявляющий активный гуманизм, способный ради благополучия, освобождения народа на самоотвержение и подвиг. Герои П.А.Ойунского общечеловечны по своим устремлениям. Красного Шамана и Кудангсу Великому волнуют судьбы всего человечества, в конечном счете их идеал — свободные люди на свободной земле, подлинное равноправие людей.

Софр.П. Данилов писал о роли П.А.Ойунского в увековечении якутского героического эпоса олонхо: «Саха омуҕа, саха культурата аан дойдуга аатырар да күннээх эбит буоллабына, туох ханнык иннинэ, аан бастаан улуу олонхотунан аатырыаҕа. Ону бэлэмнээбитэ, ол акылааты уурбута, онҕорбута — П.А. Ойуунускай».

Таким образом, фольклорные традиции, традиции олонхо оказали определяющее влияние на развитие философских жанров в якутской литературе, о чем убедительно свидетельствует утверждение жанра философской поэмы в творчестве А.Е.Кулаковского, жанра философской драмы, философского рассказа и повести в художественном наследии П.А.Ойунского.

*Лия Витальевна Роббек,
кандидат филологических наук, младший научный сотрудник
сектора лексикографии ИГиИПМНС СО РАН*

О СОСТАВЕ И СТРУКТУРНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ЭПИТЕТА В ОЛОНХО «НЮРГУН БООТУР СТРЕМИТЕЛЬНЫЙ» К.Г.ОРОСИНА

Эпитет — один из наиболее важных художественно-изобразительных средств якутского героического эпоса олонхо.

В текстах олонхо эпитетом может выступить любое определяющее, изображающее и поясняющее слово или группа слов. По-

следнее обусловлено особенностью эпического повествования, которое ведётся в виде «подробного, детализированного описания-изображения, величаво-замедленного развёртывания эпической картины перед мысленным взором самих олонхосутов и заинтересованных слушателей — сотворцов олонхо» [Слепцов, 1989, с. 17], что естественным образом влечёт за собой образование сложных эпитетных рядов неопределённой длины. Это порой создаёт впечатление, что якутский эпос практически целиком состоит из определительных конструкций и определяемых ими объектов.

Постановка вопроса о составе и структурных особенностях эпитета определяется недостаточной изученностью указанной проблемы в якутском языкознании, а также её важностью для лингвофольклористического изучения олонхо. Рассмотрим выдвинутый вопрос на примере анализа текста олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» К.Г. Оросина (1947).

Для эпитета анализируемого олонхо наиболее характерной чертой является сложность его состава.

Простые, однословные эпитеты в тексте данного олонхо в количественном отношении уступают сложным эпитетам. В основном однословные определения можно встретить в отрезках повествовательного типа:

Оон-ньаа улахан тойоттор эпиттэрин кэннэ хайтах гыныамый 'но как мне быть, раз повелевают такие важные господа' [стр. 78]; *инньэ диэтэ да, сотчоботохто үөһэ «сур» гынан хаалла бухатыыр халааныгар* 'так сказав, небесный богатырь тотчас же со свистом взвился к небу' [стр. 116]; *Ытык хайа урдүгэр «лап» гына түстүлэр да, охсуһан имитэлэһэн бардылар* 'спутившись на Почтенную гору с сильным стуком, безостановочно продолжали бить друг друга' [стр. 134].

Однако употребление даже однословных эпитетов здесь крайне изощёрно. Выражается это в том, что в составе синонимического параллелизма однословные эпитеты неоднократно повторяются:

Дирин дойду дьылбиттэринэн, түгэх дойду түөкүттэринэн, Аллараа дойду албыннарынан...	Мошенниками глубокой страны, злодеями донной обители, обманщиками Нижнего мира...
--	---

[стр. 66].

В якутском эпосе многократное повторение однословного эпитета усиливает общее значение выражения, в основном для этой цели используется контекстная синонимизация. Так, эпический объект *дойду* 'страна' определяется здесь эпитетами-синонимами *дирин* 'глубокая', *түгэх* 'донная' и *аллараа* 'нижняя'. Это способствует постепенному и, как следствие, глубокому раскрытию образа Нижнего мира путём наложения друг на друга сходных, но дополняющих значение предыдущих определений эпитетов.

Сложность состава эпитета в анализируемом олонхо также выражается в наличии в нём составных эпитетов, содержащих не одно, а несколько однотипных определений. К примеру, в выражениях *уруйдаах добун туйгун дьулуу маѳан халлаан* 'отменно благодатное, гладкое и чистое белое небо' — эпитет состоит из пяти разных, но в совокупности дающих содержание, которое максимально полно-кровно раскрывает образ эпического неба, прилагательных; *сору-дахха сылдыар үс кун дьөөһөлдьүт уолаттар* 'три солнечных парня-служителя, исполняющих поручения (богов)' [стр. 136] — эпитет божественных посланцев выражен пятью словами разных грамматических форм; *таллан тараах таас ураѳай дьэ* 'громадное, построенное из полосатого камня жилище' [стр. 242] — сложный эпитет насчитывает четыре отдельных определения-прилагательного.

Однако самым изощрённым видом усложнённой эпитетики в олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» К. Оросина является так называемый «наслоённый» эпитет. Как пишет Л.С. Ефимова, такой эпитет имеет в своём составе слова, которые имеют свою собственную систему эпитетов [Ефимова, 2004, с. 16]. Рассмотрим пример «наслоённого» (термин Л.С. Ефимовой) эпитета:

Онон, мин санаабар,	Поэтому я полагаю,
күдэн хара моонньохтоох,	что (мой сын) будет человеком
ньыгыл хара борбуйдаах,	с огромной мощной грудью,
бараа хара быччыннаах,	с крепким коленным сгибом,
суон модун моонньоох,	с плотными тёмными мышцами,
халын ньыгыл баппаѳайдаах,	с толстой, могучей шейей,
күүстээххэ көрүгнээх,	с тяжёлой, сильной ладонью;
быһыйга быһыылаах,	сильнейшим по виду,
бухатыырга холобурдаах	быстроногим по внешности,
киһи буолуо дии саныыбын...	с истинно богатырским обликом...

[стр. 80].

В приведённом примере определяемый объект — *киһи* 'человек'. Определяющая конструкция выражена эпической тирадой. В структуре этой тирады содержатся компоненты, которые имеют собственные определяющие слова, тем самым, образующие вторичную эпитетную систему. Это существительные *моонньоох* букв. 'подгрудок', *борбуй* букв. 'колени', III 'мускул; мышцы', *баппаѳай* 'ладони', *көрүгн* 'вид', *быһыы* 'внешность' и *холобур* 'облик', образующие при помощи аффикса -лаах имена обладания: *моонньохтоох* букв. 'с подгрудком', *борбуйдаах* букв. 'с коленями', *быччыннаах* 'с мускулами; мышцами', *баппаѳайдаах* 'с ладонями', *көрүгнээх* 'с видом', *быһыылаах* 'с внешностью' и *холобурдаах* 'с обликом'. В определительной тираде данные слова выполняют двоякую функцию: во-первых, выступают эпитетом к основному определяемому объекту *киһи* 'человек' и, во-вторых, одновременно имеют собственные эпи-

теты: *моонных* — *күдэн хара* 'грудь огромная, мощная', *борбуй* — *ныгыгыл хара* 'колени очень крепкие', *бытчын* — *бараа хара* 'мускулы — сильно плотные', *баннабай* — *халын ныгыгыл* 'ладонь — тяжёлая, сильная'.

Таким образом, являясь эпитетами к основному определяемому объекту, эти слова сами также относятся к категории определяемых объектов. Данное явление было отмечено П.А. Слепцовым: «В фольклорном тексте в пределах ритмико-синтаксического параллелизма и даже большого периода многие слова и сочетания семантически уподобляются и образуют крепко спаянные сложные смысловые единства, дающие целостную характеристику — образ эпического объекта» [Слепцов, 1990, с. 220].

Рассмотрим другой пример наслоённого эпитета:

Улаҗата биллибэт, унуоргута хотон көстүбэт уһун дураар хочолоох; киэнэ биллибэт, кэрдиитэ көстүбэт киэн дьалхаан сыһыллаах...	С длинным-предлинным полем с неизведанными пределами, с невидимыми краями; с необъятною долиной, с неизведанными просторами, с невидимыми расстояниями...
--	--

[стр. 162].

Здесь объектом художественного определения выступают слова *хочо* 'поле' и *сыһыы* 'долина', охарактеризованные рядом эпитетных конструкций. В таких случаях непосредственными можно назвать те эпитеты, которые находятся ближе остальных к определяемому слову. В данном случае ими выступают сочетания слов *уһун дураар* 'очень длинный' к объекту *хочо* 'поле' и *киэн дьалхаан* 'широкий, необъятный' к объекту *сыһыы* 'долина'.

Кроме названных, существуют вторичные компоненты эпитета, выраженные синтаксическими образованиями *улаҗата биллибэт*, *унуоргута хотон көстүбэт* 'с неизведанными пределами, с невидимыми краями' к объекту *хочо* 'поле' и *киэнэ биллибэт*, *кэрдиитэ көстүбэт* 'с неизведанными просторами, с невидимыми расстояниями' к объекту *сыһыы* 'долина' и отделённые от определяемого слова непосредственными эпитетами.

Вторичные компоненты призваны детализировать определение, образно поясняя и дополняя значения непосредственных эпитетов. В преобладающем большинстве вторичные эпитеты содержатся в структуре ритмико-синтаксического параллелизма. Немаловажную роль при подборе таких эпитетов имеет и аллитерационно-ассонансная звуковая гармония. С функциональной точки зрения вторичные эпитеты занимают более слабую позицию, чем эпитеты, находящиеся в непосредственной близости к определяемому слову.

Таким образом, состав эпитетов и структура сложных эпитетных

конструкций олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» достаточно разнообразны. Однако анализ показал и то, что практически весь материал вполне можно систематизировать.

Литература

1. **Слепцов П.А.** Язык олонхо: лексика, семантика // Якутский язык: лексикология, лексикография: сб. науч. ст. — Якутск: ЯНЦ СО АН СССР, 1989. — С. 5—22.
2. **Нюргун Боотур Стремительный** / Текст К.Г. Оросина; ред. текста, пер. и комментарии Г.У.Эргиса. — Якутск: Кн. изд-во, 1947. — 409 с.
3. **Ефимова Л.С.** Лексико-семантические особенности языка хороводных песен якутов: Автореф. дис. ... канд. филол. наук (10.02.02). — Якутск, 2004. — 20 с.
4. **Слепцов П.А.** Якутский литературный язык. Формирование и становление общенациональных норм. — Новосибирск: Наука, 1990. — 273 с.

*Ольга Иосифовна Чарина,
кандидат филологических наук, старший научный сотрудник
сектора якутского фольклора ИГиЛ ПМНС СО РАН*

ВОСПОМИНАНИЯ О Н.В. ЕМЕЛЬЯНОВЕ

Николай Васильевич Емельянов — виднейший специалист в области якутской фольклористики. Я запомнила его еще в 1986 г., когда проходила конференция «...», где он был руководителем нашей секции. Уже тогда, в рамках работы конференции, можно было отметить его спокойное, внимательное отношение к докладчикам и их темам.

Когда я пришла работать в Институт языка, литературы и истории, то сразу попала в один с ним сектор, тогда это был совместный сектор фольклора и литературы. После первого моего отчета Николай Васильевич сказал, что он не верил, что можно будет собрать такой корпус текстов русских фольклорных произведений. Таким образом, он отметил, что изучение фольклора русских старожилов Якутии — дело перспективное и нужное. Мне, как непосредственному участнику этого события, все сказанное Н.В. Емельяновым важно и в настоящее время, когда я пишу воспоминания о нем.

Вообще Николай Васильевич уделял большое внимание работе с молодыми учеными. Так, меня непосредственно он снабжал нужными книгами: текстами песен и сказок под редакцией М.Н.Мельникова и Ф.Ф.Болонева, Е.И.Шастиной, другой литературой по теме исследования. Также Николай Васильевич помогал писать статьи, разрабатывать программы.

В непосредственном общении в Николае Васильевиче подкупали такие черты его характера, как вдумчивость, спокойствие, легкий юмор.

Некоторое время, с 1989 г. по 2000 г. мы с Николаем Васильевичем каждое лето встречались в автобусе № 12, ходившим из города до остановки «Карьер» в местности Хатынг-Юрях, когда ехали на работу с дачи и обратно. Он любил жить на природе, всегда возвращался домой с покупками, как и многие дачники в нашем автобусе, и легко посмеивался над этим.

Таким мне запомнился Николай Васильевич Емельянов — известный ученый-фольклорист, старший товарищ по работе, далекий сосед по даче.

*Николай Николаевич Ефремов,
доктор филологических наук, главный научный сотрудник
сектора грамматики и диалектологии ИГиПМНС СО РАН*

ПРЕДЛОЖЕНИЯ ВО ВСТУПИТЕЛЬНОЙ ЧАСТИ ОЛОНХО: СТРУКТУРА И СЕМАНТИКА

Выдающийся якутский эпосовед Н.В. Емельянов, говоря о языке олонхо, всегда подчеркивал его особую значимость, прежде всего, в вступительной части эпического текста. Язык текстов «Образцов народной литературы якутов», опубликованных под редакцией Э.К. Пекарского он образно охарактеризовал следующим образом: «Симпит курдук тыллаах олонхолор» (букв. олонхо, язык которых словно спрессованный). А в целом об олонхо он высказал такую глубокую мысль: «Олонхо олозу туругурдар улуу айымны» (олонхо — великое произведение, воспевающее процветание жизни).

Николай Васильевич продолжил издание «Образцов», и в 1994 г. под его руководством был подготовлено и опубликовано олонхо Т.В. Захарова-Чээбий «Ала-Булкун» в записи В.Н. Васильева. В этом издании он написал краткую биографию В.Н. Васильева, фольклориста, этнографа, имя которого было почти забыто. Таким образом, Н.В. Емельянов вернул в научный и культурный оборот имя и научное наследие незаслуженно забытого талантливого собирателя и исследователя материальной и духовной культуры народов Якутии, Сибири и Дальнего Востока В.Н. Васильева.

Интерес якутских фольклористов к «Образцам» имеет давнюю традицию. Еще в 1947 г. было издано отдельной книгой олонхо «Дьулуруйар Ньургун Боотур» («Нюргун Боотур Стремительный») в записи К.Г. Оросина с переводным текстом. А в 1985 г. был опубликован текст олонхо И.Г. Теплоухова-Тимофеева «Куруубай Хаан-

наах Кулун Куллустуур» («Строптивный Кулун Куллустуур») в записи В.Н.Васильева тоже с переводом на русский язык.

В настоящей статье рассматриваются структурные и семантические особенности предложений во вступительной части олонхо «Ала Булкун».

Обсуждаемая часть этого олонхо состоит из серии последовательно взаимосвязанных эпических картин: зачин олонхо (представление богатыря, зародившегося в эпической стране), внешний вид (портрет) богатыря, его одежда, страна, Древо жизни; озеро, образовавшееся от Древа жизни; богатство страны, жилище, оружие, конь эпического героя.

Все вышеперечисленные картины непосредственно отражают и развивают образ богатыря.

Зачин олонхо (о богатыре, зародившемся в эпической стране)

Зачин олонхо представлен в форме бытийного предложения, которое описывает факт существования главного героя, зародившегося в эпическое время в Срединной стране. Сказуемое данного предложения выражается аналитической структурой — имя наличия *баар* есть, имеется + *эбитэ* + *үһү* 'говорят, был-он, оказывается'. Частица *үһү* в составе сказуемого передает значение косвенной за-свидетельствованности, которая состоит в обозначении информации о том, что говорящий (сказитель) не является непосредственным свидетелем описываемого события. Однако функциональная семантика таких конструкций в тексте олонхо заключается, прежде всего, в обозначении пересказывательного, передающегося из уст в уста — древнего — характера эпического произведения:

...

Ала Булкуун бухатыыр диэн киһи
Үөһэ бөбөттөн үүннээх-ынгырдаах
Үтүө киһи (баара) эбитэ үһү...

Говорят, (был) чудесный человек,
Предназначенный свыше
Человек по имени Богатырь Ала Булкун...

Значение традиционно пересказывательного содержания текста олонхо, идущего из древних времен, актуализируется формулой эпического времени, которая в составе предложения передается обстоятельством времени в форме параллелистической конструкции (далее — ПК) с членами, выраженными послеложными структурами. В качестве послелогов (служебных имен) употребляются слова (имена), обозначающие верх (*мындаа*), спину, заднюю часть чего-л. (*арбаа*), край, сторону чего-л. (*энэр*), конец (*түмүк*), застужку, пе-

тельку (*тимэх*), которые в функционально-коммуникативном плане являются контекстуальными синонимами, выражая самый отдаленный период чего-л. давнопрошедшего — древнего времени. Шестикратное повторение послеложной конструкции в различных структурно-семантических вариантах позволяет логически акцентировать, актуализировать начальную темпоральную позицию предложения, которая выступает в качестве детерминанты, то есть компонента, относящегося ко всему высказыванию. Кроме того, эта часть выделяется в качестве темы высказывания, на основе которой строится следующий рематический отрезок предложения.

Былыргы дьыл мындаатыгар,
Урукку дьыл уорбатыгар,
Ааспыт дьыл арбаатыгар,
Эргэ дьыл энэригэр,
Нөнүө дьыл түмүгэр,
Чиэрэс дьыл тимэбэр

На вершине древних лет,
На хребте прошлых лет,
На склоне прошедших лет,
На краю старых лет,
На конце позапрошлых лет,
На начале (застежках) ушедших лет

Рематическая часть высказывания состоит из 22 определительных конструкций, которые, прежде всего, в форме ПК, а также отдельных одиночных структур характеризуют образ эпического богатыря с различных сторон. Трехчленная ПК с причастием на -быт, описывает место его рождения, возмужания, восьмичленная ПК с -лаах изображает его грозную внешность, шестичленная ПК в форме притяжания характеризует его родственные корни, пятичленная ПК в форме основы представляет мифологический образ старухи, сыном которой является эпический герой, двустрочный эпитет с формой -лаах освещает образ богатыря, имеющего резвого коня. Последней определительной конструкцией передается его неразрывную связь с Верхним миром.

Внешний вид (портрет) богатыря

Портрет Ала Булкууна представляется изъяснительным сложно-подчиненным предложением с безличной зависимой предикативной единицей (ЗПЕ), сказуемое которой выражено безличной формой глагола -*тахха* (*көрөн турдахха* ‘если посмотреть непосредственно в данный момент’). Такой конструкцией создается эффект непосредственного представления (в момент сказания) описываемой эпичес-

кой картины. В информационной структуре высказывания эта ЗПЕ выступает в качестве темы.

ЗПЕ рассматриваемого предложения содержит ПК-и с дополнительным значением, а также с семантикой образа действия.

Дополнительная ПК — трехчленная, две последние члены которых являются уточнителями первого члена, снабженного развернутым определением. Кроме того данная ПК актуализирует позицию дополнения в составе ЗПЕ, логически выделяя и обращая внимание слушателей на нее.

Аьыс иилээх-сабалаах
Аан дойду иччититтэн
Энньэлээх-сэтиилээх төрөөбүт
Үрдүк үтүө киһини,
Көрсүө бөбө хаанын,
Көнө бөбө унуоҕун...

[Если посмотреть в данный момент]

На родившегося с приданым
От духа Вселенного
Благородного человека,
На его смиренный характер,
На его стройную осанку...

ПК с функцией обстоятельства образа действия четырехчленная, из которых последний член в составе стихотворной строки сочетается со сказуемым ЗПЕ, представляющей конечную синтаксическую позицию этой единицы. Употребление такой ПК связано с актуализацией смыслового ядра — компонента ЗПЕ, расположенного контактно по отношению к ее зависимому сказуемому. Вместе с тем в этой ПК употребляются различные глаголы, которые по своим функциональным значениям представляют собой лексико-семантическую группу глаголов интеллектуальной деятельности, которая характеризуется подгруппами глаголов восприятия, понимания, познания, мышления, выбора и т.д. А это, в свою очередь, помогает создать эффект объективного описания портрета богатыря, который имеет гиперболический характер.

Дьүһүн-бодо одуулаан,
Бырта-харта быластаан,
Чинчи-сэбэрэ бэрийэн,
Өйдөөн-дьүһүлээн көрөн турдахха...

Облик, внешность высматривая,
Лучшие стороны измеряя,
Анализируя, перебирая,
Внимательно, вникая если посмотреть...

ГПЕ содержит детализированное гиперболическое описание внешнего вида героя по частям его тела. Сначала изображается его лицо и части последнего (макушка, волосы, брови, щеки, нос, зубы), туловище (грудь), конечности и их части (запястье, ладонь, пальцы, колени, бедра, подошвы), спина.

Одежда богатыря

Одежда богатыря соответствует его времени, а также его силе и мощи: она очень прочная и сшита из шкурки и меха самого лучшего качества, выделки. Описание этого фрагмента вступительной части представляется в форме структуры с вводной конструкцией вопросительного типа *Үрдүк үтүө киһини Таннар тангана туох эбит диэтэххэ?* ‘Если спросить: какова одежда У этого благородного человека?’. Коммуникативная нагрузка данной конструкции нацелена на привлечение интереса слушателей. Основная часть рассматриваемого построения передается ПК-ми двух форм: ПК-й со сказуемым, выраженным именем отрицания *суох* ‘нет’, и ПК-й со сказуемым, оформленным глагольной формой — *тангыбыт* ‘одет-он’. Посредством противопоставления пропозиций ПК-й отрицательного и положительного аспектов создается актуализированный образ богатыря древнего эпического времени.

Эпическая страна

Она описывается подробно. Сначала дается общая картина строения эпической земли. При этом актуализируется ее прочность, крепость, могущество, бесконечное изобилие, вечное существование. Так, страна, где родился и вырос богатырь, окружена морями (океанами) и стоит на водном пространстве, бездонная, святая земля, с серыми шелковистыми дорогами, окруженная отмеченной стеной оплотом, просторная, изобильная, с большой, толстой лесиной, с не иссякающимися водами, деревьями, с поздними телятами, резвыми жеребятками, с высоко поднимающимся солнцем, свободно зарождающаяся земля.

Южная ее сторона представляется как земля войн, брани.

На западной стороне имеется изобильный, плодородный алаас (алаас является географическим объектом, существующим только на территории Якутии).

На северной стороне находится три великих белых мыса, которые сравниваются с образом дерущихся лошадей Хара Суорун Тойона.

Восточная сторона золотая гора, из-за которой всходит солнце.

Как видно, западная часть эпической земли является землей жителей аласов, то есть якутов.

Поляны, берега этой земли не содержат никаких тварей (червей).

Предложения этой части содержат определительные ПК-и, оформленные именем обладания (-лаах), причастиями на -ар, -батах. Атрибутивные ПК с -лаах употребляются для описания картины эпической страны путем перечисления каждого объекта, находящегося в ней (моря, воды, леса, скот и т.п.). ПК с -ар, -батах выступают в качестве определительных ЗПЕ.

Древо жизни

В центре этой страны, ее поляны и выросло Древо жизни с восемью ветвями, которое является основой плодородия великой матери земли. В нем обосновались духи-хозяева конного и рогатого скота.

Описание этого древа строится по схеме предыдущих предложений с зачином, то есть конструкциями с ЗПЕ в форме -таха (*ыйыттаха* — если спросить), которая выступает в качестве вводной структуры с модальным значением привлечения внимания слушателя к изображаемому [Петров, 1999: 196].

Образ Древа жизни дается в виде описания его органических частей (органов), плодов — коры, шишек, листьев, хвои. Они обозначаются определенными эпитетами — *көмүс*, *солко*, которые в якутской культуре являются эталонами эстетической красоты: *күндүл көмүс хатырыктааҕа эбитэ үһү* ‘имело, говорят, кору из драгоценного серебра(золота)’; *лонкур көмүс туораахтааҕа эбитэ үһү* ‘имело, говорят, большие серебряные шишки’; *сиэрэй солко сэбирдэхтээбэ эбитэ үһү* ‘имело, говорят, серые шелковые листья’.

Кроме того, слова, называющие эти части, плоды, уточняются еще компаративными конструкциями, эталон сравнения которых представляется словосочетаниями, обозначающими священные, обрядовые предметы (*үрүҥ сылгы тириитэ ‘шкура белой лошади’*, *тиһэх эһэ тириитэ ‘шкура последнего медведя’*, *чороон айах ‘большой кубок для питья кумыса’*), а также причастным оборотом, описывающим волосы девочки *абыстаах-сэттэлээх кыыс оҕону аһын тараан намылыппыт курдук* ‘расчесанные опущенные волосы восьмилетней девочки’).

Ср.: кора дерева как шкура белой лошади, шишки как большой кубок (чорон) богатой семьи, листья как шкура последнего медведя, шелковая хвоя, словно расчесанные волосы восьмилетней девочки.

Время появления Древа жизни описывается также как древний период, когда у человечества не было грехов, когда еще не было

христианства. Подробно дается монолог Древа жизни, который представляется в составе ППК с синтетическими (падежными) и аналитическим (*диэн*) показателями — (S1 -Т *ыах+//* вин.п.) (S2 — Р *диэн*) (S3 — Т *быт+//* исх.) [S4 — Т *быта эбитэ үһү*].

Озеро, образовавшееся от Древа жизни

Образ озера эпической страны передается как пространство, которое изобилует птицами, прежде всего такими священными птицами, как журавль, стерх, лебедь, которые облюбовали его. Оно богато рыбой и является кормилицей людей.

Богатство богатыря

Оно описывается как бесчисленное количество конного и рогатого скота, что никто и ничто не может истребить, убавить. Этот эпизод текста оформляется ППК с атрибутивной, дополнительной, уступительной ЗПЕ. Конечное сказуемое выражается именем обладания (*-лаах*) в сочетании с именем *киһи* и частицей *үһү* (например, *түүлээхтээх киһи үһү*). В главной части ППК смысловым ядром является определение выраженное отрицательной формой причастия *-бат* (например, *көбүрээбэт* не убывающий).

Жилище эпического героя

Эпическая картина жилища обозначается предложением с аналитическим сказуемым, лексический компонент которого выражается именем обладания. Сказуемое сочетается с компонентом, представляющим смысловое ядро высказывания (*түмэн куорат*): *түмэн куорат дьылээбэ эбитэ үһү* 'говорят, он имел дом, представляющий тысячу городов (то есть огромный, чрезмерно обширный)'. Жилище богатыря характеризуются как очень прочное, крепкое, не допускающее проникновение никаких черных сил из других миров. В форме отдельного высказывания описываются другие детали дома, а также основные атрибуты его двора: печь, терраса, дверь, ее зашелка, коновязь и др.

Оружие главного героя олонхо

Оно начинается с эпического представления копья, пальмы, дубины, каменного мяча, топора, ножа богатыря. Лук, его стрела описываются отдельным предложением. Они оформляются ПК-ми с конечным компонентом, выраженным именем обладания *-лаах*.

Богатырский конь

Образ богатырского коня, рожденного верхними божествами, дается подробно, развернуто в форме двух предложений со сказуемым, выраженным именем обладания *-лаах*. Первое предложение является сложноподчиненной конструкцией усложненного типа (с неоднородными ЗПЕ-ми): (изъяснительная ЗПЕ: Т *тахха* — *көрөн турдахха*) (дополнительная ЗПЕ: S — Т *быт+//* исх.п.) [бытийная ГПЕ: N-*лаах+// үһү: амтаах үһү*]. Конечное сказуемое *амтаах үһү* 'говорят, имеет коня' определяется ПК-ми с причастием на *-быт* (3 члена), именем обладания *-лаах* (2 члена), а также простыми прилагательными (*айаас* резвый, *ала* пегий). Два члена ПК с *-быт* сочетаются с дополнительной ЗПЕ, предикат которой — причастие на *-быт* в форме исх. п. лично-предикативного склонения. Дополнительной ЗПЕ описывается зачатие жеребенка от жеребца, спустившегося с Верхнего мира. В целом эта ЗПЕ в сочетании с ГПЕ дает развернутую картину рождения коня, который принадлежит богатырю.

Второе предложение в форме ПК с *-лаах* в виде гиперболы характеризует отличительные особенности богатырского коня.

Олонхо «Ала Булкун» является одним из лучших образцов якутского фольклора. Его текст характеризуется богатым набором синтаксических средств, посредством которых поэтически описывается вступительная часть олонхо.

Предложения олонхо имеют развернутую структуру, осложненную различными ПК-ми. Это, прежде всего, ПК с формами *-лаах*, причастиями. ПК имеют в основном атрибутивную функцию, которая передается осложненными конструкциями и ЗПЕ-ми конструкций синтетического и аналитико-синтетического типа.

Наряду с собственно-определятельными конструкциями, используются и сравнительные структуры, имеющие форму ЗПЕ.

Во вступительной части олонхо наиболее последовательно употребляются типические места, которые представляют собой основополагающую структуру текста данного жанра якутского фольклора.

Литература

- Ала-Булкун. Якутское олонхо. — Якутск, 1994.
Ефремов Н.Н. Полипредикативные конструкции в якутском языке. — Новосибирск, 1998.
Нюргун Боотур Стремительный. — Якутск, 1947.
Петров Н.Е. Синтаксические средства выражения модальности в якутском языке. — Новосибирск: Наука, 1999.
Строптивный Кулун Кулуустур. — М., 1985.
Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. — Новосибирск, 1976. — В 2 кн.

*Афанасий Афанасьевич Павлов,
кандидат исторических наук, научный сотрудник
ИГИиПМНС СО РАН*

МАРИЯ ИОНОВА: ГЕРОИ ЕЁ ОЛОНХО — ПОЛИТИЧЕСКИЕ ССЫЛЬНЫЕ

В октябре этого года Марии Николаевне Ионовой-Андросовой исполнилось бы 140 лет. Мария Николаевна была женой и помощницей Всеволода Михайловича Ионова, известного общественного деятеля и народного учителя. Она была от природы одаренной сказительницей, исполнительницей народных песен. Её талант оценил П.А.Ойунский, сравнив со знаменитыми олонхосутами конца XIX и начала XX в.: Степаном Саввиным (Куохайан), Алексеем Харлампиевым, Иваном Табахыровым и др.[1] Рано оставшись круглой сиротой, она познала все тяготы жизни. Малолетнюю Майаку (так любовно её звали дедушка и бабушка) взяли на воспитание. Она работала наравне с взрослыми, ухаживала за скотом, косила сено, заготавливала дрова, ходила на охоту, при этом, по словам очевидцев, ни в чем не уступала им. Позднее она работала подрядчиком богача Кривошапкина и доставляла грузы в Оймякон. За смекалку, самостоятельность и выносливость в тяжелой работе её прозвали «Бёбэ Маарыйа», что переводится как «Мария Могучая» [2].

Как женщине-матери ей досталась тяжелая доля: трижды вышла замуж, первые два брака были насильственными и счастья ей не принесли. Третьим мужем стал Всеволод Михайлович Ионов, от которого родились двое сыновей и две дочери. Сыновья умерли в раннем возрасте, старшая дочь Людмила погибла в 1937 г., ложно обвиненная «в подготовке восстания против советской власти».

Мария Николаевна с ранних лет слушала рассказы и пение сказителей, олонхосутов и пересказывала другим детям. Её с большим удовольствием слушали и взрослые. При пересказе некоторые моменты она заменяла собственными сочинениями. Несмотря на запрет бабушки и дедушки, часто посещала камлание шаманов. Некоторые старики пророчили ей: «в будущем станет удаганкой». [3].

К её счастью, недалеко от них открылась школа, учителем которой работал политический ссыльный В.М.Ионов. Когда ей было 26 лет, она пошла в школу и с помощью Всеволода Михайловича научилась писать и читать по-якутски, по бетлингскому алфавиту. Способная ученица радовала учителя, менее чем за год она окончила школу. Когда ей исполнилось 29, она вышла замуж за В.М. Ионова. Они не венчались, потому что политические не имели права жениться, однако Симон Васильевич Слепцов, дядя её первого мужа, помог им построить дом, поделился скотом. Надо заметить, что он

был хотя и малограмотным человеком, но любознательным, дружил с Э.К.Пекарским и помогал в составлении словаря. Эдуард Карлович был частым гостем Слепцовых и близко познакомился с Марией Николаевной. Заметил её природный талант сказительницы и решил его использовать при составлении словаря. По мнению к.ф.н. Е.М.Оконешникова, Мария Николаевна помогла Пекарскому в разъяснении около 500 слов. [4].

Первое свое произведение «Старик Кюлкюл Крепкий и старуха Силирикээн» она написала в 1893—1894 гг. Оригинальный характер этого произведения отметили Г.В.Ксенофонтов и И.В.Пухов, оценили поэму. «В нем в стиле народного олонхо, по существу, рассказывается о борьбе якутской женщины за свои права, за право замужества по любви, устройства жизни и судьбы, о стремлении к свету, к знаниям» [5]. Этому же мнению придерживается академик Е.И.Коркина, заметившая, что автор прототипами своих героев избрал политических ссыльных: Джулантай Меткий — В.М.Ионов (муж Андросовой), сын неба ястреб Хаарыл — Э.К.Пекарский. В своей поэме она рассказала о тяжелой жизни простого якута, многое взяв из своей жизни. Изба богатырей, домашняя утварь, описание родов, церемонии гадания, проводы Айбысыт, женитьба, обучение Айталы-куо богатырями грамоте и другие эпизоды взяты из реальной жизни. Конечно, в поэме есть эпические сюжеты: умыкание невесты, преодоление препятствий на пути, волшебное превращение Джулантая в двуглавого орла.

В произведениях Марии Николаевны «Старик Кюлкюл Крепкий и Силирикээн-эмээхсин» и «Дети Белого старца» выдуманные ею персонажи соседствуют со сказочными и составляют одно целое. Но это оригинальные произведения, имеющее большую художественную ценность.

Мария Николаевна в 1910 г. с мужем и детьми выехала в Петербург. Она продолжала писать олонхо, и ее произведения были включены в сборник «Образцы народной литературы якутов», который увидел свет в 1911 г. Она становится младшим научным сотрудником Антропологического института. Как видно из письма В.Панкратову, жила в нищете: «...жалованья едва хватает на прокормление меня и двух моих дочерей 18 и 11 лет, которым необходимо кроме продолжить образование» [6] (стиль письма не изменен. — А.П.). В.В.Никифоров посоветовал ей обратиться к М.К.Аммосову, которого характеризовал как доброго, отзывчивого человека. Ей помогли. Правительством ЯАССР назначило ей пенсию 30 руб. в месяц. [7].

В 1925 г. М.Н.Ионова была награждена малой золотой медалью Академии наук за весомый вклад в изучение языка и верований якутов. Так по достоинству была оценена работа первой ученой-якутки.

Победу Октябрьской революции и установление советской власти М.Н. Ионова встретила с радостью. Написала 4 песни: «Песня Татты», «Песня о сотворении мира», «Песня прихода лета», «Рыболовы», где воспевает красоту родной природы, выражает любовь к своему народу, родной земле, а в «Балыксыттар» приветствует установление советской власти, которая, по её мнению, навсегда покончит с бесправным положением рыбака. Она верит, что этому способствуют учение Ленина, руководство Сталина, большевистской партии, верит «в строительство социализма и, в конечном счете, в торжество идей коммунизма» [8]. Заметим, что эта песня была записана под диктовку Г.У.Эргисом год спустя после расстрела старшей дочери Марии Николаевны. Людмиле Всеволодовне были предъявлены обвинения «в принадлежности к эсеровской партии, стоящей на антисоветской платформе, активное участие в подготовке восстания с целью захвата власти». Людмилу Всеволодовну расстреляли в роковом 1937 г. Её доброе имя восстановлено в 1957 г.

Бывшие друзья В.М.Ионова оказывали ей всестороннюю помощь. Об этом она сама рассказывала Г.У.Эргису. Эргис считал её «хранительницей золотых фондов якутского языка, накопленных веками». Заметим, что её богатое фольклорное, этнографическое наследие еще полностью не изучено, хотя его высоко ценили Г.В.Ксенофонов, П.В.Виттенбург, В.П.Комаров и др., академик Л.Я.Штернберг назвал её женщиной «интеллигентной, проводившей большую часть своей жизни среди своего народа и в течение многих лет бывшей информатором своего мужа известного якутянина В.М.Ионова» [9].

Интересна также с научной точки зрения критика Марией Николаевной работы А.Е.Кулаковского «Материалы для изучения верований якутов». Она считает, что Кулаковский допускает ошибку, когда говорит, что «этот бог дал людям огонь и дает людям душу». По мнению М.Н.Андросовой-Ионовой, Улуу Тойон дал людям огонь, а душу дают Айыылар (духи).

В подтверждение этой мысли обратимся к работе П.Драверта «Из истории Якутского национального театра». В 1906 г. он увидел драму «Кулан кугас аттаах Кулантай бухатыыр» в пяти действиях. В ней богиня природы предсказывает будущее человека и дает «материнское молоко из своей груди». Якуты не зря говорят о человеке «дитя природы».

Главная героиня Юрюнг Юкяйдян выходит замуж за Кулантая и в страшных мучениях с помощью Айыысыт рождает ребенка. При этом все присутствующие на родах стараются увеселить и обрадовать Айыысыт. Девушки сидят вокруг шалаша, льют масло в огонь и смазывают своё лицо и непрерывно хохочут. По словам, Дравер-

та, если Айыысыт-хотун будет довольна оказанным ей приемом, то должна вселить в одну из присутствующих девиц «кут», и та сможет родить ребенка. Айыысыт, по мнению Драверта, заботится о размножении людей [10].

Автор этих строк предполагает, что автором драмы «Кулан кугас аттаах Кулантай бухатыыр» могла быть Мария Николаевна Ионова. В образе Хаарылла-Мохсоголла, возможно, изображен Э.К.Пекарский, а Кулантая — В.М.Ионов. К сожалению, текст драмы не найден. Драма была переведена на русский язык В.В.Никифоровым и допущена к постановке исправником Н.М.Березкиным. Спектакль ставился несколько раз и имел успех у зрителей. Мария Николаевна сыграла в этой драме роль Юрюнг Юкяйдян. Обладая природным даром, она активно участвовала во многих представлениях. В ролях матери Манчаары и красавицы Марии в драме В.В.Никифорова «Манчаары» она показала себя талантливой актрисой.

Она радовалась просвещению своего народа: «Так мы приобретаем к учебе-образованию, преодолевая высокую смертность наших людей, позабыв грязную убогую жизнь, установив здоровый образ жизни, открывая на своей родине, подобно другим народам, полезные богатства, находя новые пути развития, сами распоряжаясь своей судьбой, не завидуя другим народам, заживем счастливой жизнью — я успокаиваюсь от этих мыслей всем сердцем и душой». [11]. (Стиль и орфография письма сохранены. — А.П.)

Мария Николаевна считала, что у якута скот-основное богатство и потому предлагала улучшить технологию содержания скота, «охватить» его ветеринарным обслуживанием. Также важным она полагала приобщение народа Саха к земледелию: «Якутские крестьяне через коллективные хозяйства придут к счастливой жизни».

М.Н.Андросова-Ионова по праву может считаться первой поэтессой и ученой из якуток. Её жизнь показывает, что освобожденная от гнета и бесправия якутская женщина может занимать достойное место в жизни.

Источники и литература

1. Архив ЯНЦ СО РАН. Ф.4. Оп. 1. Д. 96. Л.22.
2. Там же. Оп. 19. Д.14. Л.12
3. Там же. Оп. 1. Д. 96. Л. 11; Ф. 5. Оп. 1. Д. 757. Л. 5
4. Андросова М.Н. Олонхолор, ыарыалар, этнографической бэлиэтээһиннэр, ыстатыйалар / Ред. Е.И. Коркина. — Якутск, 1998. — С.11.
5. Архив ЯНЦ СО РАН. Ф. 4. Оп. 1. Д. 96. Л. 5-6.
6. Андросова М.Н. Указ. соч. — С.120.
7. Архив ЯНЦ СО РАН. Ф. 5. Д. 2734. Л. 324.
8. Андросова М.Н. Указ. соч. — С.137.
9. Архив ЯНЦ СО РАН Ф. 4. Оп. 5. Д. 734. Л. 4

10. Драверт П.Л. Из истории Якутского национального театра // Сибирские огни. — 1927. — №3. — С. 190—194.

11. Андросова М.Н. Указ. соч. — С. 324.

*Тамара Ивановна Петрова,
кандидат педагогических наук, доцент ИЯКН СВРФ СВФУ*

О ПЕРЕВОДЕ ТЕКСТОВ ОЛОНХО НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Одним из основных направлений работы для выхода олонхо на международную арену является письменный перевод текстов на другие языки. Этот вопрос престижа одного из «шедевров нематериального наследия человечества» требует к себе серьёзного внимания.

Известно, что дореволюционные публикации отрывков из олонхо на русском языке были не собственно переводы, это были переложения олонхо на русский язык русскими, хорошо знающими язык и быт народа саха. Они выполнялись в качестве источников и иллюстраций по заказу исследователей языка саха, например, для разработки грамматики, а также словаря языка саха. Целенаправленная работа над переводом олонхо с письменных якутских текстов началась в послевоенные годы.

В настоящее время у нас имеется десяток текстов олонхо, полностью переведённых на русский язык:

1) текст олонхо П.А.Ойунского «Нюргун Боотур Стремительный» издан в переводах Г.У.Эргиса (1947) и В.В.Державина (1975); имеется третий, ещё не напечатанный перевод Е.С.Сидорова;

2) три академических издания олонхо на двух языках: «Строптивный Кулун Куллустуур» (1985), «Кьыс Дэбэлийэ» (1993), «Могучий Эр Соготох» (1996). В 2010 г. студентами специализации перевода ЯГУ подготовлен к печати двуязычный текст олонхо П.П.Ядрихинского-Бэдьээлэ «Девушка-богатырка Джырыбына Джырылыатта»;

3) отдельными изданиями вышли: олонхо поэта К.Урастырова «Могучий Дьагарыма», пер. А.Романов (1983); Петра Оготоева «Элэс Боотур», пер. М.Алексеева (2002); опубликованный в 1938 г. на латинском алфавите олонхо сказителя Д.М.Говорова «Непобедимый Мюлдьү Бөгө», пер. Е.Сидоров (2003 и 2010);

4) в 1995 г. впервые был опубликован прозаический перевод олонхо Т.В.Захарова-Чээбий «Ала Булкун», выполненный необоснованно репрессированным ещё в 1930 г. талантливым поэтом и писателем Г.В.Байшевым-Алтан Сарын.

Перед художественным переводом олонхо стоят сложнейшие задачи: 1) достоверная передача в полном объёме смыслового со-

держания текста; 2) адекватный перевод лексико-стилистического материала; 3) сохранение художественных особенностей текста. Художественный перевод называется таковым именно потому, что он призван доставлять читателю эстетическое наслаждение.

Как мы знаем, олонхо считается выдающимся творением устного творчества саха не только по героическому содержанию и богатству языка. Исследователи языка олонхо П.А.Слепцов, Г.М.Васильев, Г.У.Эргис, Н.Н.Тобуроков, М.Н.Дьячкова, Н.Е.Петров и др. подчёркивают «формульность», «орнаментальность» стихов. Это — структура эпических формул, синтаксических параллелизмов и конечных рифм, параллелизмы-эпические формулы и дистанционный композиционный параллелизм, количество строк в синтагмах и синтагм в типических местах и т.д. — всё то, что в совокупности и создаёт торжественное величие и непередаваемое очарование олонхо.

Текстологический анализ переводов, проведённый студентами ЯГУ на практических занятиях, показывает, что в центре внимания переводчиков стоит, в основном, передача смыслового содержания и лексики олонхо, что само по себе похвально. Однако в дальнейшей работе над переводом должного внимания к себе требует сохранение его специфической ритмико-интонационной структуры. Иначе говоря, для выполнения высококачественного поэтического перевода олонхо без языка-посредника необходима разработка стиля перевода олонхо, сохраняющего древние традиции жанра.

Современный уровень развития переводоведения позволяет думать, что такой перевод в принципе возможен, и такие возможности следует в дальнейшем разрабатывать.

*Наталья Александровна Сивцева,
кандидат филологических наук, научный сотрудник
сектора грамматики и диалектологии
ИГИиПМНС СО РАН*

АНАЛИТИЧЕСКАЯ ПОЛИПРЕДИКАТИВНАЯ КОНСТРУКЦИЯ КАК ЗАЧИН СЛОЖНОГО СИНТАКСИЧЕСКОГО ЦЕЛОГО В ОЛОНХО Г.В. ДУЯКОВА «БОГАТЫРКА КЫЫС ДЖУУРАЯ»

В контексте комплексного изучения текстологического материала, ставшего в последнее время особенно актуальным, особый интерес представляют исследования лингвистического характера. В частности, проблема изучения текста якутского эпоса в ракурсе различных уровней языка на основе принципиальных подходов, применимых в традиционных филологических изысканиях как фун-

даментального, так и прикладного плана, все чаще привлекает внимание современных исследователей. В аспекте данной проблемы целесообразным является рассмотрение эпического текста и на уровне сложного синтаксического целого (далее — ССЦ). ССЦ является крупной структурно-семантической единицей текста, подробная разработка теоретической основы которой имеет значительную перспективу в развитии изысканий грамматического, функционального характера. Теоретическое обоснование проблемы лингвистического представления текста на якутском материале находится на начальной стадии. Таким образом, актуальность проблемы определяется и неразработанностью лингвистических аспектов теории текста в якутском языкознании, отсутствием изысканий в области изучения ССЦ как основной единицы текста.

Рассмотрение композиционно-структурной организации ССЦ на материале олонхо в ракурсе проблем, связанных с изучением текста, дает возможность определить его значение в структурировании текста как речевого произведения, основными свойствами которого выступают связность и цельность. Специальное изучение эпического текста диктуется потребностями современного уровня развития якутского языка. Данный материал позволяет определить общие композиционно-структурные особенности организации ССЦ в эпическом тексте, выявить в нем текстообразующие функции различных синтаксических единиц.

Любой текст может состоять из различных ССЦ, группы взаимосвязанных самостоятельных предложений, объединенных лексико-грамматическими и ритмомелодичными признаками, характеризующих какую-либо сторону описываемого предмета (явления).

Олонхо Г.В. Дуякова «Богатырка Кыыс Джуурая», состоящее из 10165 стихотворных строк, известно как самое крупное эпическое произведение, зафиксированное на территории Нюрбинского улуса. Текст включает в себе всего 98 ССЦ.

Композиционная структура ССЦ. ССЦ как единица, строящаяся по законам языка, имеет внутренний и внешний планы строения. Внутренний план строения ССЦ обусловлен грамматическими отношениями между его предложениями и единой авторской позицией. Внешний план строения ССЦ представлен композицией, состоящей из зачина, средней части и концовки.

Зачин — первое предложение ССЦ, характеризующееся наибольшей самостоятельностью, относительно большой свободой своего строения, содержащее начало мысли, формирующее ее тему, называется зачином. Зачин является организующим синтаксическим центром ССЦ, может включать в себе краткое содержание всего ССЦ, что обусловлено не только его грамматической, но и смысло-

вой, тематической законченностью. На материале олонхо Г.В. Дужкова «Богатырка Кыыс Джуурая» рассмотрим тип зачина ССЦ, представленный аналитической полипредикативной конструкцией:

Биир киэһэ
Абыс харангаччы кыыл ханыылаах
Харанга түүн хаайан кэлбитэ,
Түөрт уон түлүрбэх
Кыыл дьөбүөллээх
Түүкэй бараан түүн
Түүмэбирэн харангаран кээлтэ,
Тобус боронг
Табысхаан болбуоттаах
Борунуй түүн
Бобойон кэлбитэ.

В нашем примере приведена бессоюзная параллелистическая аналитическая полипредикативная конструкция в моносубъектном оформлении, с помощью которой передано описание эпического природного явления — наступление темноты, ночи. Моносубъектность выражена в единстве подлежащих (*түүн*), параллелистический характер — в синтаксическом параллелизме, в одинаковой грамматической структуре предикативных частей (*абыс харангаччы кыыл ханыылаах — түөрт уон түлүрбэх кыыл дьөбүөллээх — тобус боронг табысхаан болбуоттаах; харанга түүн — түүкэй бараан түүн — борунуй түүн; хаайан кэлбитэ — түүмэбирэн харангаран кээлтэ — бобойон кэлбитэ*). Посредством числительных вариаций передана качественная характеристика эпической ночи. Здесь опорными словами являются существительные *кыыл — кыыл — табысхаан*, определения которых представлены числительными *абыс* ‘восемь’, *түөрт уон* ‘сорок’, *тобус* ‘девять’. При вариации числительных в синтаксическом параллелизме предикативных конструкций принцип градации по возрастающей не соблюдается: он нарушен числительным *түөрт уон* ‘сорок’.

Подобные конструкции являются одним из базовых компонентов типической традиции, оценены как типические явления эпического текста. Бессоюзная аналитическая полипредикативная конструкция может встречаться в любой композиционно-структурной части ССЦ олонхо.

ИЙНЭЭБИТЭ

Редакцияттан.....	3
Пленарнай туһумэх. «Ыһыах: үгэс уонна билигги кэм»	
<i>Прокопьев В.М.</i> Ньурба — төрүт ыһыах түөлбэтэ.....	5
<i>Илларионов В.В.</i> Ыһыах—оһуохай—олонхо: үгэс уонна билигги кэм.....	8
<i>Донской М.М.</i> Олонхо ыһыаҕа норуот духуобунай сайдыытыгар суолтата.....	15
<i>Романова Е.Н.</i> Современный праздничный нарратив: ысыах и олонхо.....	16
<i>Уткин К.Д.</i> Фундаментальный исследователь эпического наследия.....	18
<i>Мухомлева С.Д.</i> Учууталбыт такайыларынан сирдэтэн: олонхону бэчээккэ таһаары туһунан.....	20
<i>Федорова Л.В.</i> К вопросу культурного «резонанса» сакральных комплексов сибирских тюрков.....	25
<i>Петрова С.И.</i> Ыһыах таҕаһа: үгэс уонна аныгы кэм.....	37
<i>Степанова Л.Р.</i> Подготовка к проведению республиканского Ысыаха олонхо в 2012 году в Нюрбинском улусе.....	42
Иккис туһумэх. Ыһыах XXI үйэбэ — саха омугун төрүт үгэнин көстүүтэ	
<i>Наумов Ф.И.</i> Кыталыктаах — ыһыах түһүлгэтэ.....	48
<i>Толстякова С.П.</i> Ыһыах мэнэ бэлиэ хамсаныылара.....	49
<i>Васильев И.Г.</i> Алгыс айылҕаҕа дьайыыта.....	51
<i>Олесова Т.П.</i> Күөх Ньурба ыһыахтарын уратыта.....	53
<i>Саввинов В.И.</i> Ыһыах иһитэ-хомуоһа.....	53
<i>Мартьянов Н.Н.</i> Кымыс иһиитин сирэрэ-туома.....	55
<i>Моргусов А.А.</i> Олонхо — саха музыкальной култууратын төрдө.....	56
<i>Степанов П.Н.</i> Оһуохай — ыһыах сүрүн оонньуута.....	58
<i>Васильева А.В.</i> Архитектурно-этнографические сооружения местности проведения национального праздника «Ысыах».....	61
<i>Обулахова Н.П.</i> Ньурба оһуохайын уостубат кистэлэнэ.....	62
<i>Николаева Р.Н.</i> Ньурба улуһун олонхоһуттара уонна билигги кэм олонхото.....	64
<i>Николаев И.И.</i> Хорула — олонхо дойдута.....	68
<i>Дмитриев А.А.</i> Олонхо сэхэнэ: сахалы иитии философията олонхоҕо көстүүтэ.....	70
Улус туһумэх. Олонхо ыччаты иитиигэ суолтата	
<i>Федорова С.Н.</i> «Олонхо ыччаты иитиигэ суолтата» төгүрүк остуол түмүгэ.....	72
<i>Моякунов А.С.-Моякуун Индеев.</i> Олонхоҕо — олох эргирэ.....	74
<i>Чехордуна Е.П.</i> Саха Республикатыгар олонхо педагогикатыгар олобуран сана уонна кэлэр көлүөнэлэри иитии уонна сайыһнарары.....	79
<i>Николаева М.Н.</i> Олонхону чинчийи — оҕо сайдар төрүтэ.....	83
<i>Поликарпова Е.М.</i> Кыра саастаах оҕолорго олонхону билиһиннэрии психологической, педагогической тирэхтэрэ.....	86
<i>Моякунова А.А., Осипов Е.Ф.</i> Олонхо — оҕо харабынан.....	90
<i>Васильева И.И.</i> Олонхону оҕоҕо үөрэтии.....	93

<i>Васильева А.П.</i> Олонхожо киһи өйдөбүлэ	95
<i>Кононова В.Д.</i> Төрүт культура уроугар оонньууну туһаныы методической олобо	98
<i>Никифорова М.Н.</i> Олонхону оҕо кыра сааһыттан истэр, сэргиир дьобурун сайыннарыы	101
<i>Тогонохов К., Григорьев И., Кондратьев Ф., Апросимов А.</i> Үс дойдуга айан	102
<i>Иванова Т.И.</i> Өй-саана өллөйө — олонхо тыла-өһө (ситимнээх санганы уонна тылы сайыннарыы уроуга).....	107
<i>Тимофеев С.</i> «Кулдус Бөбө» олонхо кырачааннарга ойуу-кинигэ	108
<i>Егорова Е.И.</i> Олонхонон оҕону уһуйууга пропп-картаны туһаныы	109
<i>Васильева Нь.</i> Олонхо уонна саха мындыр тутууга	112
<i>Семенова М.И.</i> Куукула оноруутугар кирири дьарык	116
<i>Архипова М.И.</i> Олонхо на уроках биологии	118
<i>Федорова В.Д.</i> Олонхону олоххо чугаһатан	119
Төрдүс түһүмэх. Фольклорист Н.В. Емельянов олонхону чинчийиигэ, үйэтитиигэ, сайыннарыыга өгөтө	
<i>Илларионов В.В.</i> Саха фольклористарын аксакала Н.В. Емельянов... 123	
<i>Толбонова Н.С.</i> Н.В. Емельянов — саха төрүт култууратын сайдыытыгар суолтата	127
<i>Дмитриева А.А.</i> Күөх Ньурба олонхото	129
<i>Рожина Л.Ф.</i> Салайааччым туһунан	133
<i>Маярская М.С.</i> Мантан куорсун анныммыта	136
<i>Тимофеева С.</i> Саахардаах Дьуона «Кулдус Бөбө» олонхотугар ахсаан аат көстүүтэ	142
<i>Федорова С.</i> Саха сириҥ бөдөн учуонайа — биһиги биир дойдулаахпыт Емельянов Н.В.	144
Бэһис түһүмэх. Фольклорист, ф.н.д. Н.В. Емельянов төрөөбүтэ	
90 сылыгар аналлаах төгүрүк остуол (Дьокуускай к.)	
<i>Дмитриева А.А.</i> Сюжеты олонхо Вилойского региона	148
<i>Васильева Д.Е.</i> Сюжетные особенности олонхо К.Г. Оросина «Нюргун Боотур Стремительный»	151
<i>Уиницкий В.В.</i> Архаический пласт лексики народа саха: к вопросу о южной прародине	155
<i>Данилова А.Н.</i> Изучение образа женщины-богатырки Н.В. Емельяновым в работе «Сюжеты ранних типов якутских олонхо»	160
<i>Готовцева Л.М.</i> О «Сборнике якутских пословиц и поговорок» Н.В. Емельянова	163
<i>Ларионова А.С.</i> Перспективы изучения песенных разделов олонхо... 168	
<i>Мыреева А.Н.</i> Олонхо и зарождение философских жанров в якутской литературе	172
<i>Роббек Л.В.</i> О составе и структурных особенностях эпитета в олонхо «Нюргун Боотур Стремительный» К.Г. Оросина	177
<i>Чарина О.И.</i> Воспоминания о работе вместе с Н.В. Емельяновым ... 181	
<i>Ефремов Н.Н.</i> Предложения во вступительной части олонхо: структура и семантика	182
<i>Павлов А.А.</i> Мария Ионова: герои её олонхо — политические ссыльные	190
<i>Петрова Т.И.</i> О переводе текстов олонхо на русский язык	194
<i>Сивцева Н.А.</i> Аналитическая полипредикативная конструкция как зачин сложного синтаксического целого в олонхо Г.В. Дуякова «Богатырка Кыыс Джуурая»	195

Научно-популярное издание

ЫСЫАХ ОЛОНХО: СЕГОДНЯШНЕЕ И БУДУЩЕЕ
Материалы республиканской научно-практической конференции
(10—11 марта 2011 г., г. Нюрба)

Составители: **Илларионов** Василий Васильевич,
Дмитриева Айталиа Ахметовна, **Илларионова** Туяра Васильевна

Национальное книжное издательство «Бичик»
Республики Саха (Якутия) им. С.А. Новгородова, 2012 г.

На якутском и русском языках

Научнай-популярнай таһаарыы

ОЛОНХО ЫҤЫАҔА: БҮГҮННҮТЭ УОННА КЭЛЭР КЭМЭ
Республикатааҕы научнай-практической конференция матырыйааллара
(2011 с. кулун тутар 10—11 кк. Ньурба к.)

Хомуйан онгордулар: **Илларионов** Василий Васильевич,
Дмитриева Айталиа Ахметовна, **Илларионова** Туяра Васильевна

Эрэдээксийэ сэбиэдиссэйэ *Л.Н.Иванова*. Эрэдээктэр *В.П. Иванов*.
Худуоһунньук *Н.А. Харитонов*. Ойуу-бичик эрдээктэрэ *Д.Д. Мухин*.
Техническэй эрдээктэр *С.Н. Делахова*. Көмпүүтэргэ танна *М.Н. Кардашевская*

05.05.2012 с. бэчээккэ илии баттанна. Киэбэ-кээмэйэ 60×84 1/16.
11,66 + сыһ. 0,47 усул. бэч. лиис. 12,46 учуот.-изд. лиис. Ахсаана 500 экз.
Сакаас №-рэ 315. Сакааһынан тахсар

Саха Өрөспүүбүлүкэтин С.А. Новгородов аатынан
«Бичик» национальной кинигэ кыһата
677000, Дьокуускай к., Курашов уул. 30/1. Төл. 42-20-26, 34-30-98, 42-98-80
Интэриниэт аад.: www.bichik.ru E-mail: NKI2007@mail.ru

«Якутия» медиа-бөлөх ААУо бэчээттэннэ
677000, Саха Өрөспүүбүлүкэтэ, Дьокуускай к., Бүлүүдүүр туора уул. 20
Төл./факс: (4112) 36-35-24. Интэриниэт аад.: E-mail: mediahold@mail.ru

Бэчээт ирдэбиллэр сөп түбэспэт хаачыстыбалаах хаартыскаларга кыһа эппиэтинэни сүкүпэт